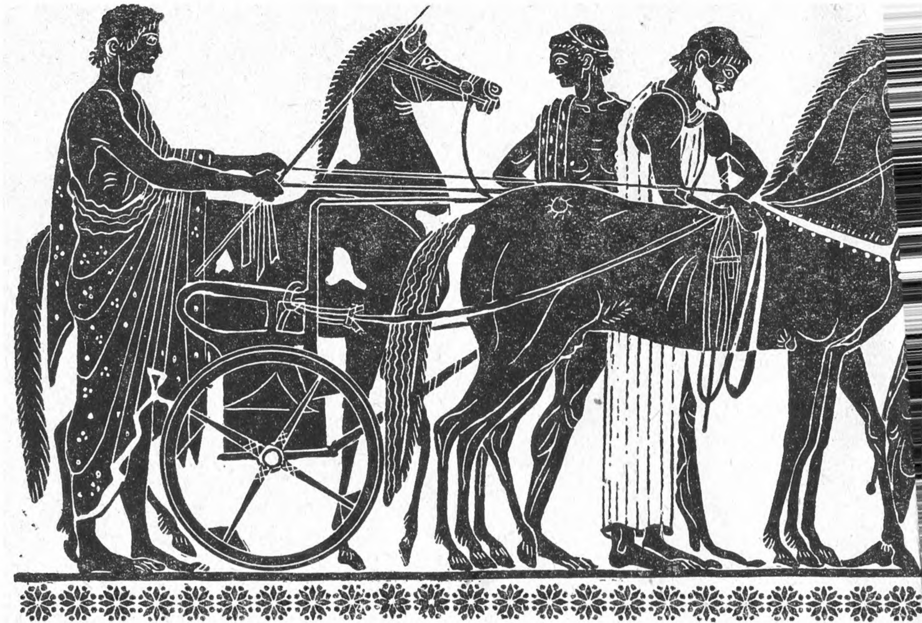
ЗЕНОН КОСІДОВСЬКИЙ

СІППОВІ КОНІ

ЗЕНОН КОСІДОВСЬКИЙ

ЛІСІППОВІ КОНІ

З польської переклала
ОЛЬГА ЛЕНІК

ИДАВНИЦТВО ДИТЯЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ „ВЕСЕЛКА“ КИЇВ 1972

902.6
К71

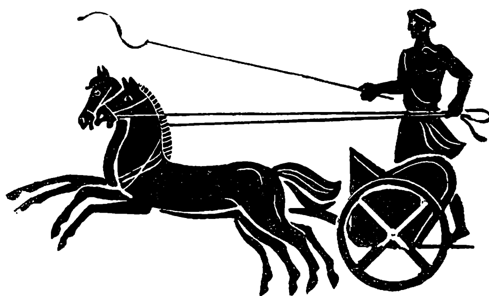
«Головна мета археології — повертати мертвим предметам тепло й життєву правду, воскрешати в нашій уяві минулі світи з усіма цінностями, які слід врятувати»,— пише в одному з нарисів цієї книги її автор Зенон Косідовський. Тут саме й розповідається, як на підставі суто наукових методів дослідження, за допомогою найновіших даних різних наук сучасна археологія відроджує минулі епохи. Життя скіфів, етрусків, хеттів — народів, які давно пішли в небуття, історія їхньої матеріальної та духовної культури; мистецтво Стародавньої Греції та Риму; славнозвісні морські подорожі й катастрофи тощо,— про все це ви дізнаєтесь, прочитавши книгу «Лісіппові коні».

Художнє оформлення

МИКОЛИ ПШІНКИ

6—7—3
637—72М

Перекладено за виданням:
Zenon Kosidowskî. Rumaki Lizypa. Warszawa, 1967.

ЛІСІППОВІ КОНІ

Окрасою Венеції є майдан Святого Марка. Зграбний чотирикутник оточений з трьох боків двох'ярусною колонадою, а з четвертого височить собор, чудовий витвір архітектури. Фасад його виграє на сонці дивною розмаїтістю барв і оздоб, на тлі неба вимальовуються верхівки п'яти бань; до храму ведуть п'ять порталів — склепіння їхні рясно вкриті мозаїкою та ліпними оздобами.

Під порталами стоїть бронзова позолочена четвірка вогнистих коней. Ці вгодовані коні якось не гармонують з вишуканим стилем собору. Здається, вони опинились там випадково, неначе хтось примістив їх задля хвилевої примхи, не зваживши на те, що будуть вони чужорідним елементом у витонченій архітектурі. Та й справді, бронзові коні мали своє власне життя, життя напрочуд бурхливе, сповнене пригод. У їхній долі, ніби в лінзі, скупчується величезний період людської історії, ясно вирізняється те, що я назвав би мартирологом [1] поколінь на їхньому шляху до

---

[1] Мартиролог — *тут* перелік пережитих страждань, переслідувань тощо *(тут і далі примітки редактора).*

олюднення й переборення первісних інстинктів людської натури. До того, історія коней показує, як часто високі ідеали зазнавали ганебної поразки через первісні інстинкти, спотворювались і були втоптані в багно.

Творець цих шедеврів скульптури — невідомий, думки з цього приводу розділилися. Дехто твердить, що коні вийшли з-під різця самого Лісіппа, одного з великої трійці скульпторів, до яких належали ще Скопас і Праксітель. Інші вважають, що ця скульптурна група — витвір Лісіппового учня, імені якого ми не знаємо. Так чи інакше, але виліплені вони майстерно і, певне, належать до класичної епохи, тобто — IV століття до нашої ери. Лісіпп був двірцевим скульптором Олександра Македонського й супроводив його в перському поході.

Спершу коні стояли в місті Хіосі, столиці й порту невеличкого острова з такою самою назвою, розташованого в Егейському морі, неподалік узбережжя Малої Азії. В стародавні часи острів славився інжирними садами, виноградниками й чудовим мармуром. Багаті острів'яни кохалися в скульптурі, тож у містах було безліч найрозмаїтіших монументів і на Хіосі виникла славетна скульптурна школа реалістичного напрямку. Коні, напевно, запряжені в колісницю, становили бронзову квадригу, яка прикрашала іподром.

Перенесімося зараз до Константинополя, столиці могутньої Візантійської імперії. В 447 році місто зазнало великого землетрусу. Імператором тоді був Феодосій II, завзятий будівничий. Він одбудував місто і, насамперед, розширив та оздобив іподром. Це зрозуміло: адже іподром був серцем міста — там відбувалися збори городян і змагання квадриг, що їх дуже полюбляв простий народ. Впроваджуючи в життя свої плани по відбудові міста, Феодосій II ні перед чим не зупинявся. Він забрав з Італії, Греції та Єгипту найцінніші скульптури, незважаючи на протест їхніх власників. І от якогось дня до порту Хіос зайшов імператорський корабель і повантажив на палубу четвірку бронзових коней. Можна уявити собі обурення й розпач острів'ян. Коні стояли в їхньому місті мало не вісім століть і були шанованою історичною пам'яткою, майже святинею. Але ж хто міг чинити опір волі могутнього володаря? Скульптура помандрувала до Константинополя й стала на даху імператорської ложі на іподромі.

Літописці залишили нам опис іподрому після його відбудови. Він уміщав сімдесят тисяч глядачів. Арена й амфітеатр були оточені муром з ба-

гатьма статуями. Імператорську ложу підтримували двадцять чотири мармурові колони, парчева узорчаста завіса закривала її од глядачів. Посередині арени височів привезений з Єгипту обеліск фараона Тутмоса III і колона, обвита двома бронзовими зміями, — пам'ятник класичної Греції. У 479 році грецькі міста встановили його в Дельфах на згадку про перемогу над персами під Платеями.

На місці стародавнього іподрому тепер розташовано сквер, засаджений акацією. Частину його займає мечеть, споруджена з будівельного матеріалу, взятого з іподрому. В цьому сквері й зараз можна побачити обеліск Тутмоса III, встановлений 1471 року до нашої ери, та дельфійську колону, але вже без зміїв.

Тогочасний Константинополь — місто з мільйонним населенням, найкраще й найцікавіше місто Європи. Там були чудові майдани, тисячі крамниць з найкоштовнішими східними товарами, громадські лазні, винарні, гомінкі, велелюдні вулиці, бібліотеки, храми й мармурові палаци. Суспільна верхівка складалася з аристократії, двірських сановників і багатих купців. Іоанн Златоуст описує їхнє багатство й розкіш, палаци, вистелені східними килимами, оздоблені золотом, сріблом і слоновою кісткою, парчеві та шовкові вбрання, гаптовані перлами й рубінами, їхніх гарних, грайливих жінок і натовпи євнухів, що слугували їм, їхню вишукану розбещеність. Над ними височів імператор, самодержець, умащений священними оліями, божий обранець і глава церкви.

Нижчі верстви суспільства складалися з багатомовної маси греків, слов'ян та азіатів: вірмен, сірійців, болгар, скандинавів, персів, арабів. Це був задерикуватий, запальний, бунтівний натовп, що жадав хліба й видовиськ — єдине гальмо для візантійського самодержавства. Імператори мусили зважати на його настрої і, живучи в вічному страху перед примхливою могутністю народу, всіляко запобігали перед ним, роздаючи задарма їжу, повсякчас влаштовуючи змагання на іподромі й пишні торжества з нагоди церковних свят, коронацій та перемог. Вони знали, навіщо так роблять: протягом одинадцяти століть у Візантійській державі сталося шістдесят п'ять переворотів.

Четвірка коней сімсот п'ятдесят сім років простояла на імператорській ложі й була свідком багатьох подій, які відбувалися на іподромі. А діялися там речі надзвичайні, драматичні. Константинополь захоплювався

змаганнями квадриг. Вони тривали з ранку до вечора. До візничих квадриг ставилися з презирством, хоч дехто з них набув такої популярності, що їх прославляли, мов сучасних іспанських тореадорів. Змагання проводили, не дотримуючися ніяких правил. Квадриги підступно наїздили одна на одну, візничі одпихали суперників з дороги, шмагалися батогами. Часом вони навіть вдавалися до чорної магії, хоч це суворо каралося законом. Населення Константинополя було дуже забобонне, вірило в чорну й білу магію, в амулети, у відьом і чаклунів, у демонів, чортів і цілющі властивості мощей.

Візничі квадриг були вбрані в білі, червоні, блакитні й зелені туніки; їхні уболівальники поділялися на угрупування, що мали назви цих кольорів; між угрупуваннями зчинялися криваві бійки на іподромі та на вулицях. З часом угрупування перетворилися на партії, що мали політичний і релігійний характер. Найважливіші й найчисленніші — партії блакитних і зелених. Одного разу, за часів імператора Анастасія I (491—518 рр.), блакитні поприносили на іподром каміння та ножі в кошиках із фруктами. В ту мить, як стало ясно, що їхні візничі програють змагання, вони напали на зелених (а їх було три тисячі) і розправилися з ними.

Коли темніло, глядачі запалювали десятки смолоскипів. Змагання відкривалися традиційною церемонією, що скидалася на церковну службу. Це був речитативний діалог між кантором і глядачами.

Кантор: Священна, тричі священна перемога блакитних!

Глядачі: Так, перемога блакитних!

Кантор: Мати божа, найсвятіша!

Глядачі: Так, мати божа, найсвятіша, пошли перемогу блакитним!

Кантор: Хресна сила!

Глядачі: Так, хресна сила, пошли перемогу блакитним!

Ті самі слова проказували по черзі прибічники решти кольорів, і тільки після цього імператор міг подати знак починати змагання. Часто на іподромі городяни пред'являли імператорові свої скарги, причому не раз доходило до бурхливих сутичок. Так, за правління Юстиніана вибухнуло грізне повстання, назване «Ніка». Воно почалося з того, що прихильники блакитних поскаржились на зелених, домагаючись, аби останніх покарали. Юстиніан через герольда суворо покартав їх за зухвалість і звелів мовчати. У відповідь блакитні зняли неймовірний лемент, називали

Юстиніана віслюком, клятвопорушником, тираном і вбивцею. Тоді володар підвівся і грізно запитав: «Невже вам набридло жити на світі?»

Розлючені суперники, не слухаючи імператорової пересторогн, осатаніло кинулися в бійку. Невдовзі боротьба перенеслася на вулиці. Юстиніанові вдалося захопити керівників обох партій, і він наказав повісити їх. Уздрівши своїх ватажків на шибениці, недавні вороги об'єдналися і разом повернули зброю проти володаря. Народні маси кипіли ненавистю, жадали крові. Військо й міська сторожа виявилися безсилими. Жінки й діти кидали з дахів каміння на голови солдатів, їх атакували незліченні натовпи й вибивали дощенту. Повстання нуртувало п'ять днів, деякі частини міста палали. Жертвою вогню стали палаци багатьох сановників, частина імператорського палацу, собор святої Софії та багато інших храмів, гарний портик на форумі й міська лікарня разом із хворими.

Юстиніана охопив жах, і він теж намірився тікати, але дружина його Феодора гордо заявила, що для володаря палац — єдина гідна гробниця і що вона й гадки не має рушати з місця. Ця жінка з народу, дочка дресирувальника ведмедів, згодом одна з наймогутніших візантійських володарок, своєю відвагою й спокоєм урятувала імператорський трон. Юстиніан не вагаючись довірився їй, а вона закликала воєначальника Велізарія й наказала йому зібрати всі війська. На п'ятий день випала нагода для контрнаступу. Повсталий натовп зійшовся на іподромі й оголосив імператором поважного сенатора, на ім'я Іпатій. Імператорські війська закрили всі виходи і, видобувши з піхов мечі, зненацька кинулися на повстанців. Це була одна з найкривавіших різанин в історії Візантії. На арені полягло тридцять тисяч людей. Іпатій, що за бажанням народу ледве не став імператором, загинув у в'язниці, повстання було придушено.

Минули віки. На початку тринадцятого століття оголошено четвертий хрестовий похід. Його ватажки звернулися до венеціанців з проханням дати їм кораблі, щоб перевезти хрестоносців через Середземне море. Дожем у той час був напівсліпий Енріко Дандоло, чоловік надзвичайно розумний, енергійний, скептик і цинік. Ідея визволення священної землі не дуже цікавила венеціанських банкірів, вони дбали тільки про власне збагачення. Тому зажадали величезних грошей за перевіз. Та коли

дійшло до розрахунку, хрестоносці не змогли зібрати потрібної суми. Дандоло згодився подарувати їм решту боргу, якщо вони здобудуть для нього порт Зара в Далмації, котрий повстав проти Венеції й попросив захисту в угорського короля. Мешканці малого міста були християни, тому вони не повірили власним очам, коли перед мурами з'явилася армія хрестоносців. Вони позастромлювали у шпилі на мурах хрести, волаючи в такий спосіб до сумління оборонців святого гробу, але надаремно. Християнські лицарі виявилися звичайнісінькими розбійниками — вони вдерлися в місто, пограбували його й винищили все населення.

Скориставшись заворушеннями в імператорському дворі у Візантії, Дандоло підмовив хрестоносців до походу на Константинополь, обіцяючи їм багату здобич. Хрестові лицарі, замість вирушити на невірних, охоче пристали на цю пропозицію. Дандоло, хоч мав уже вісімдесят п'ять років, особисто очолив штурм міських мурів, і горда столиця східної імперії вперше за всю свою історію стала жертвою грабіжників. Хрестоносці з нечуваною жорстокістю грабували і вбивали. На вулицях лунав стогін мордованих людей. У пошуках скарбів завойовники вдиралися до імператорських гробниць і, до речі, позривали коштовності з останків Юстиніана. Вони не пощадили навіть бібліотек, знищуючи цінні пам'ятки класичної літератури. Саме тоді загинули драми Софокла й Евріпіда. Багато шедеврів античної скульптури розбито на скалки, і серед них — скульптурна група, яка була колись окрасою Рима — вовчиця, що годує Ромула й Рема.

Так звані оборонці віри не зупинилися навіть перед профанацією храмів. Вони вдерлися до собору святої Софії, плюндрували там ікони, срібло й неоціненні оздоби з слонової кістки, привласнювали золоті келихи й саркофаги, викидаючи на долівку останки святих, розтрощили на друзки головний вівтар. Потім влаштували в соборі оргію, грали в кості у вівтарях і пили з келихів церковне вино.

Цей похмурий інцидент в історії християнства треба певною мірою поставити на карб варварській темряві. Римська церква протягом століть втовкмачувала в неотесані голови франків переконання, що схизмати[1], які не визнають вищості папи, покумалися з дияволом і не заслу-

---

[1] Схизматами називали католики православних.

говують на зичливе до них ставлення. У хрестоносців змішувалась наївна віра з первісним інстинктом убивства і грабунку. Тому, грабуючи храми, вони водночас вірили в магічну силу мощей. Літописи наводять правдиву, гротескову історію францисканця Мартіна. Цей монах під час грабунку Константинополя забіг до якогось храму, наказав одпровадити його до скрині з мощами, насипав собі в мішок стільки струхлявілих людських останків, скільки міг донести, й помчав на корабель, не звертаючи уваги на коштовності, що валялися на вулиці. На мощі накинулися навіть єпіскопи, барони, князі й розсудливі венеціанці. Кістки вивозили кораблями, а потім дарували храмам у Франції. Велика кількість цих мощей і зараз зберігається в соборі святого Марка в Венеції.

Венеціанці були цивілізованіші за французьких лицарів і розумілися на вартості багатьох пограбованих мистецьких творів. Дожеві Дандоло сподобалася четвірка коней на даху імператорської ложі на іподромі. Він звелів, попри всі перешкоди, повантажити коней на корабель і урочисто привіз до Венеції, де скульптуру встановили над порталом собору. Там вона міститься і тепер, нагадуючи про той парадоксальний випадок в історії, коли найсхідніший бастіон європейської цивілізації та християнства зруйнували самі ж європейці та християни.

Щоправда, Константинополь ще два століття зберігав незалежність, однак дуже підупав і, врешті, був завойований турецькими загарбниками.

Аби збагнути розміри злодіяння, заподіяного венеціанцями й хрестоносцями, слід пам'ятати: після занепаду Риму Константинополь був основною твердинею греко-римської цивілізації. Коли в Європі настали часи середньовічного варварства, місто ще тисячу років підтримувало й розвивало спадщину Афін та Риму. Там розквітали наука й мистецтво, які, хоч і своєрідно змінені перськими впливами та християнською вірою, брали початок у античній культурі. Константинопольський університет першенствував у вивченні філології, філософії, теології, астрономії, математики, біології й права. До останнього часу, доки прийшли турки, там вивчали поганських письменників і філософів. Після загарбання міста хрестоносцями візантійські вчені емігрували до Італії, де прищеплювали грецьку мову й літературу, готуючи грунт для епохи Відродження. Хоча імператор Юстиніан закрив Платонову академію в Афінах, як поганський

заклад, і примусив її вчителів заробляти на хліб при дворі перського царя, все ж він був людина вчена і в Константинополі його поважали. Ось дотепний уривок із візантійського діалога. Батько мовить синові: «Вчися, скільки стане снаги. Он поглянь на цього юнака. Він ходив колись пішки, а зараз їздить кіньми й веде за собою товстого мула. Коли він учився, то не мав у що взутися, а зараз носить гарні сандалі. Коли він учився, то ніколи не зачісувався, а зараз він закучерявлений чепурун. Коли він учився, то не знав, де міська лазня, а тепер купається там тричі на тиждень».

Слід зауважити — наука була безплатна і вчителів утримувала держава. Про ставлення до вчених у Візантії свідчить випадок, що стався в середині IX століття нашої ери. Багдадський каліф запропонував імператорові Теофілу угоду про вічний мир і дві тисячі фунтів золота, якщо той позичить йому на певний час славетного вченого Леона з Салонік. Але імператор, попри грошову скруту та війни з арабами, відхилив цю пропозицію.

Ясна річ — історія, як, власне, і людське життя, сповнена суперечностей. Надто історія Константинополя. Костянтин Великий, перший християнський імператор, повбивав членів своєї родини; цариця Ірина, приєднана до сонму святих, осліпила й кинула до в'язниці свого сина, щоб захопити владу. Із ста семи візантійських імператорів майже дві третини загинули насильною смертю. Боротьба між сектами, особливо між іконошанувальниками й іконоборцями, була дуже жорстока. В цій боротьбі загинуло більше послідовників Христа, ніж за час переслідування християн поганами.

Однак і в ту добу страшного фанатизму з'являлися напрочуд світлі постаті подвижників науки. У славетній александрійській школі, званій Музеєм, у V столітті до нашої ери математику й філософію викладала жінка, на ім'я Іпатія: вона вирізнялася не тільки великою вченістю, а й блискучою дотепністю та чудовою вродою. На її лекції збиралася допитлива молодь зо всієї Візантійської держави. Багато молодих слухачів закохувалися в неї, але Іпатія, вбачаючи мету життя єдине в науці, відкидала їхні залицяння. Александрійські християни ворогували з нею — вона зоставалася поганинкою і приятелювала з поганським префектом міста Орестом. Якогось дня архієпіскоп Кирил підбурив ченців, аби вони

вигнали з міста євреїв. Орест надіслав імператорові Феодосію II листа, де винуватив Кирила в спровокуванні погромів, і виступив на захист єврейської общини. По місту рознеслася чутка, ніби натхненниця того листа — Іпатія. Під'юджений ченцями — Кириловими однодумцями — фанатичний натовп кинувся на Іпатію, коли вона проїздила містом, затяг у храм, побив камінням, а потім четвертував і під час дикої оргії спалив на вогнищі.

Багато єпіскопів засудили Кирила, а імператор покарав ченців, заборонивши їм виходити з монастирів. Проте він не наважився покарати Кирила, боячись нових повстань.

Трагічний випадок з Іпатією поклав кінець славній Александрійській академії: поганські викладачі, а серед них були найвидатніші уми тих часів, перебралися до Афін, де ще існувала Платонівська академія, аж поки її закрив імператор Юстиніан.

Але повернімось до наших коней. Вони простояли в Венеції майже шістсот років, аж поки з ними трапилася нова парадоксальна пригода. Цього разу їхній спокій порушив Наполеон і — поляки. Так, поляки, а саме — польські легіони. Розпочавши італійську кампанію, Наполеон заявив італійському народові, що несе йому на своїх знаменах революцію й волю. Та невдовзі виявилось, яка це воля. З італійських міст він стягав контрибуцію і грабував їх, забираючи шедеври мистецтва, щоби поповнити музей у Луврі. Там, де народ довірливо ставився до його гасел і хотів запровадити справді демократичний лад, Наполеон посилав військо й душив визвольний рух. Він захопив незалежну Венецію і віддав її реакційній Австрії. Для здійснення своїх намірів Наполеон використовував також польські легіони. Це була велика трагедія польської молоді, яка, довіряючи Наполеонові, вступала до його армії, щоб проливати кров в ім'я гасла «За нашу й вашу свободу».

Якось кілька польських легіонів опинилися в Венеції, і Лісіппові коні стали неначе символом їхньої трагедії. Наведемо розмову двох легіонерів з незакінченого роману Генріка Сенкевича «Легіони»:

«— Як по правді, то до нас, поляків, ставляться тут неприязно.

— Чому? — співчутливо спитав Марек.

— Тому, що за велінням Бонапарта Сулковський присилував Венецію здатися, а потім нашим солдатам наказано зняти бронзових коней

з храму святого Марка, що дуже схвилювало городян — вони-бо завжди любили святого Марка і його позолочених коней.

— І що з ними сталося?

— Вивезли до Парижа, як і багато іншої коштовної здобичі. Та італійці не розуміють, що солдат мусить виконувати наказ, і кажуть, що коней забрали поляки».

Подорож коней до Парижа відбулась урочисто. Їх везли вулицями на чотириколісних помостах. Військова капела грала бравурні марші, численні юрми, радісно збуджені, вимахували корогвами й славили Бонапарта.

Для древніх коней це був лише незначний епізод у їхньому розмаїтому житті. В Парижі вони залишалися тільки до 1815 року. Після смерті імператора потерпілі країни зажадали, щоб їм оддали пограбовані мистецькі твори. Венеція, звісно, вимагала повернення своїх улюблених коней. Французи викручувались як могли, казали, що коней забрано на підставі укладеної угоди. Тільки рішуче втручання переможної коаліції примусило їх віддати здобич.

І відтоді коні знову прикрашають собор святого Марка. Що їх чекає в майбутньому? Чи жартівник-час ще колись побавиться їхньою долею? Зараз їм близько 2300 років, це вік, якого рідко досягають творіння людських рук. Однак у світовій історії немає нічого вічного. Великі чудові культури народжувалися, розквітали й занепадали; навіть важко уявити собі, як Лісіппові коні вистояли проти руйнівного впливу часу.

Можна по-різному передбачати їхнє майбутнє. Адже відомо — Венеція поволі занурюється в болото довколишніх лагун. Старі мури тріскаються, вежі небезпечно нахиляються, вода в каналах підіймається поволі, але безупинно. Майдан Святого Марка часто заливає повінь. Інженери роблять усе можливе, щоб стримати цей невблаганний процес: заливають у фундамент бетон і зміцнюють вежі сталевими скобами. Хтось підрахував: коли сучасна техніка не відкриє більш радикальних способів, то за кілька століть рівень води у Венеціанському каналі підніметься так, що досягне третього поверху поблизьких будинків, і тільки бані собору святого Марка виднітимуть з лагун. Що ж станеться тоді з Лісіпповими кіньми?

НАБРИДЛЕ ПИТАННЯ ПРО АТЛАНТИДУ

Як, власне, стоїть справа з Атлантидою? Існувала вона чи ні? Це запитання ставить людство ось уже двадцять п'ять століть. Вчені й псевдовчені схрещували через неї списи, мрійники мріяли про її храми й палаци із золота та слонової кістки, письменники складали про неї вірші, епічні поеми та фантастичні романи; в останні десятиріччя не раз робили фільми, де зображувалося казково прекрасне життя на цьому континенті та його трагічна загибель.

Питання про Атлантиду — завжди актуальне, безсмертне, набридле! Хоч наука його ігнорує, все ж воно має своїх затятих, палких оборонців.

Тому ми й питаємо: як же врешті стоїть справа з Атлантидою?

В усьому винен Платон

Був 367 рік до нашої ери. В афінському парку, що звався Академія, прогулювався із своїми учнями великий філософ Платон. З моря повівав теплий, вологий вітер. Під шелест кипарисів точилася розмова про

Сократа, його мудрість, його життя і смерть в афінській в'язниці. Це була завжди свіжа й невичерпна тема, бо найбільший мислитель Греції виступав як головний герой у більшості Платонових діалогів.

В той час, як філософи захопилися спогадами про старого мислителя, на стежці з'явився низенький, худорлявий юнак. Платон спитав зніяковілого пришельця, чого він хоче і хто він такий. Це був сімнадцятирічний Арістотель. Він прибув з далекої грецької колонії у Фракії. Зоставшися сиротою, він зазнав багато злигоднів, а зараз просив славетного філософа взяти його своїм учнем. Платон неабияк здивувався, але, уважно приглянувшись до юнака, погодився. Його проникливі очі запримітили розум, яким світилося худе обличчя. Невдовзі Арістотель став найблискучішим учнем філософа.

Згодом виявилося, що Платон, як то кажуть, пригрів у себе на грудях змію. Геніальний, блискучий юнак і разом з тим фанатик точності й експерименту в наукових дослідженнях, Арістотель дедалі критичніше ставився до ідеалістичної системи свого вчителя і, врешті, порвав з ним назавжди.

Тим часом Платон писав пройняті мудрістю й шляхетною поезією діалоги, де возвеличував Сократа — свого улюбленого вчителя. Наприкінці життя він видав діалоги «Крітій» і «Тімей». Саме в них вперше згадувалось про Атлантиду.

З уст дев'яносторічного діда Крітія ми дізнаємося, що великий законодавець Солон (640—559 рр. до нашої ери) залишив його предкові записи про свої численні подорожі. Колись, за його перебування в Єгипті, жерці в Саїсі розповідали йому про Атлантиду, великий континент, що лежав за Геракловими стовпами[1], тобто на Атлантичному океані, між Африкою й Америкою. За дев'ять тисяч років до Солона там нібито існувало могутнє царство. Його війська підкорили всі середземноморські країни, опріч Афін, які змогли оборонитися. Континент Атлантиду затопило море, і від неї залишився тільки невеликий архіпелаг островів.

В «Тімеї» Платон докладно описує царство, що існувало на казковому континенті. Це — країна з ідеальним аристократичним устроєм і ду-

---

[1] Гераклові (Геркулесові) стовпи — стародавня назва Гібралтарської протоки.

же високою цивілізацією. Її багатолюдні міста сяяли на сонці дахами храмів і палаців із золота й слонової кістки, в портах роїлися торгові й військові кораблі, а земля, зрошувана мережею штучних каналів, рясно родила хліб, овочі та фрукти. Словом, це країна щаслива й багата, країна, якою правив цар і каста шляхетних воїнів.

Арістотель, зачинатель великої суперечки

Арістотель, лихий і скептичний на вдачу, сприйняв захоплену розповідь про Атлантиду іронічно. Не рахуючись з авторитетом свого вчителя і з загальним його обожнюванням, він зухвало говорив: усю історію з Атлантидою Платон висмоктав з пальця, аби підтвердити свою політичну теорію, яка ідеалізує аристократичний устрій.

Платонові шанувальники виступили на його захист. Через вісімсот років видатний філософ Проклос у своїх коментарях до діалога «Тімей» повідомляє, що близько 260 року до нашої ери, тобто за триста років після Солона, якийсь грек, на ім'я Крантор, поїхав до Саїса й, зацікавившись ієрогліфічним написом на колоні храму Нетх, попросив єгипетського жерця перекласти йому текст. На його подив, це, виявилось, був опис Атлантиди, такий самий, як Платонів. Але що сучасні вчені, вивчаючи єгипетські написи, й досі не натрапили в них на слово «Атлантида», то ми повинні припустити: Проклос, прагнучи реабілітувати свого вчителя, вдався до містифікації.

Суперечка триває двадцять п'ять століть

З плином віків зростав науковий авторитет Арістотеля. Вчені александрійської школи перебували під його могутнім впливом і, певне, негативно ставилися до справи Атлантиди. Християни шанували Арістотеля майже нарівні з батьками церкви; кожне його твердження було мало не догмою.

Здавалося — справа Атлантиди вмерла назавжди. Проте за середньовіччя європейські мандрівники дізналися про неї від арабських

географів, які читали Платона. Отже, давня суперечка відновилася. В епоху Ренесансу були противники й прихильники Атлантиди. На багатьох географічних картах враховували загублений континент, причому вміщували його в різних частинах відомих на той час морів. У пізніші часи Атлантиду ототожнювали з Америкою, Скандінавією, Канарськими островами і навіть з Палестиною. Висловлювалися припущення, що індіяни, баски та етруски могли бути нащадками атлантів. Навіть у XVIII столітті поважно дискутували, чи була Атлантида.

Зауважимо, що в існування її вірили такі мислителі, як Монтень, Бюффон і Вольтер.

В останні роки минулого століття, коли поширилася мода на спіритизм [1], у західних країнах, особливо в Англії, медіуми нібито нав'язували контакти з атлантами. Їхніми устами люди затопленого континенту блискуче змальовували свою батьківщину, а зображувані ними картини буйністю фантазії перевершували Платонові описи. В той час утаємничені нав'язували спіритичні контакти з мешканцями іншого затонулого світу — Лемурії. На спіритичних сеансах атланти й лемури залюбки спілкувалися, були говіркі й вельми щедрі на розповіді.

Сучасна наука на службі в Атлантиди

Псевдонаукові докази, вигадки й нісенітниці наївних ентузіастів дискредитували справу Атлантиди. Тільки в останні роки настало її відродження, коли нове покоління більш поміркованих прихильників вирішило дійти правди за допомогою суто наукових методів дослідження.

Для цього було мобілізовано всі найновіші відкриття в галузі археології, біології, кліматології, палеографії, геології, океанографії і навіть іхтіології.

---

[1] Спіритизм — містична віра в потойбічне життя душ померлих і в можливість спілкування з ними за допомогою спеціальних ритуалів, «магічних» дій (вертіння столів, блюдець тощо). Спілкування це здійснюють медіуми — особи, які є буцімто посередниками між людиною і світом духів.

Ф. Енгельс називав спіритизм «найдикішим з усіх забобонів».

Таємниця Атлантичного океану

Дослідження Атлантичного океану звукозондом дали надзвичайні наслідки. Величезний океанський басейн переділений навпіл високим скелястим порогом, що тягнеться від Азорських островів аж до Антарктиди. Західна частина океану завглибшки 6500 метрів, східна — 4500 метрів. Сам хребет піднімається з дна на висоту в середньому 2750 метрів і занурений у воді на 3000 метрів. З підводного масиву здіймаються скелясті гори, одна з яких, пік Альто, має 6000 метрів заввишки. Інші вершини виступають з моря й утворюють архіпелаг Азорських островів. Ці вершини — вулканічного походження, а деякі з них і тепер — діючі вулкани.

Отже, це велике плато з горами й чітко окресленими границями. Чи може воно бути затопленим континентом — Атлантидою? Платонові захисники відповідають ствердно. Як головний аргумент вони наводять факт, що підводний материк міститься саме в тім географічнім місці, яке називає грецький філософ. На їхню думку, приблизно за 9000 років до нашої ери відбулася якась катастрофа, котра спричинилася до того, що Атлантида занурилась у воду на глибину 3000 метрів. Тільки найвищі гори видніли над поверхнею океану. Катастрофу міг викликати землетрус небувалої сили чи якісь зміни в поверхні земної кулі, що потягли за собою пониження морського дна, або ж удар гігантського астероїда.

Звичайно, треба перевірити цю теорію в світлі даних сучасної науки. А вчені вважають, що в четвертинному періоді на Землі відбулися тільки невеликі зміни в розміщенні материків і морів. Вони заперечують наявність окремого материка між Європою та Америкою. Океанографічні дослідження показали: підводний атлантичний хребет повторює берегові обриси обох материків, а вздовж нього проходить глибока тріщина. Якби американський континент наблизити до материка Старого Світу, їхні береги щільно прилягли б один до одного. Звідси висновок: внаслідок того, що земна кора тріснула, обидва материкові масиви віддалилися один від одного і підводний хребет — не затоплений материк, а тільки наслідок тієї геологічної події.

Вугри не забули своєї батьківщини

На захід і південний захід од Азорських островів лежить великий плавучий острів Саргас. Він складається з нагромадження водоростей, що утворюють немовби океанські джунглі. В цих водоростевих хащах народжуються маленькі вугри. Цикл їхнього життя на диво незвичайний. Тільки недавно іхтіологи змогли розгадати його таємницю. Мільйони маленьких, прозорих, як скло, вугриків діляться на дві групи: одна пливе на захід, до берегів Америки, друга — на схід, до Європи. Мандрують вони три роки. Європейські мальки пливуть по течії Гольфстріму й скупчуються біля берегів Західної Європи. Тоді починається друга фаза цього своєрідного процесу. Вугри-самиці, долаючи нечувані перешкоди, пливуть у верхів'я річок і два роки живуть там, в той час, як самці залишаються в морі. Навіщо ця дивна й ризикована прогулянка? Виявляється, самиці можуть виростати тільки в прісній воді. За два роки вони повертаються в море і разом із самцями пливуть до Саргасу, де народжується нове потомство. І тоді знову починається п'ятирічний життєвий цикл.

Іхтіологи сушать собі голови над загадкою цього дивовижного способу життя. Чому морські вугри-самиці можуть дозрівати тільки в прісній воді? Певно, вони потребують якихось хімічних елементів, яких немає в солоному морі. Але чому так створила їх природа? Адже це суперечить законові збереження виду? Під час мандрівки безліч мільйонів рибок стають жертвою хижих риб і птахів; тільки невеликий відсоток їх спроможний виконати своє біологічне призначення.

Платонові захисники вбачають у способі життя вугрів ще один доказ існування Атлантиди. Простежимо їхню думку. Гольфстрім, величезна морська тепла течія, плине з південної частини Атлантичного океану до Карібського моря й Мексіканської затоки, тоді повертає на схід, через райони Азорських островів, до берегів Ірландії та Північної Норвегії. Завдяки Гольфстріму на західному березі Ірландії, наприклад, так тепло, що там ростуть пальми.

Але траса Гольфстріму могла утворитися тільки після того, як затонула Атлантида. Величезний континент перегороджував дорогу теплій течії; до речі, клімат у Європі був раніше значно холодніший. Могутня

морська ріка, котру підганяли вітри, билася об берег Атлантиди й утворювала вир коло Саргасу. Саме в тому вирі й була батьківщина вугрів. Природа, прагнучи зберегти вид, змушувала самиць ховатися в річках Атлантиди, бо для дозрівання їм необхідна прісна вода.

Що ж сталося, коли затонула Атлантида? Вугри втратили свою материкову базу й, керовані атавістичним інстинктом, вирушили в далеку подорож, шукаючи інших річок. Так вони дісталися Америки та Європи. Відтоді тисячі років покоління вугрів одбувають таємничу мандрівку, щоб неодмінно повернутися туди, де на глибині 3000 метрів під водою лежить їхня колишня батьківщина.

Про богів, піраміди й міста, що загинули

Прихильники теорії існування Атлантиди твердять, що всі мешканці таємничого царства загинули під час катастрофи. Проте частина їх могла врятуватися на американському континенті, частина — перевезтися човнами до Європи. І саме ці втікачі були предками творців великих цивілізацій у Єгипті, Месопотамії, Мексіці й Перу. Які докази висуваються для підтримки цієї сміливої тези?

Насамперед звертається увага на те, що народи обох материків мають напрочуд схожі міфи й легенди про створення світу, а це, звісно, має бути доказом їхнього походження з Атлантиди. На міфи про потоп ми натрапляємо не тільки в Палестині, Єгипті й месопотамськім Шумері, а й у стародавніх індіянських племен обох Америк. У них завжди виступає герой, який врятовується на човні або в ковчезі. В цих міфах деякі дослідники вбачають згадки про Атлантиду.

Другий доказ існування Атлантиди — піраміди. Слід зазначити, що піраміди Єгипту, Месопотамії й Мексіки на диво подібні. Досить поглянути на реконструкцію славетної піраміди в Урі та в одному з міст мексіканського племені майя, аби пересвідчитися в цьому. Найдавніші єгипетські піраміди, так звані східчасті, теж близькі своєю архітектонікою до американських будівель. Проте наука заперечує підставність такого доказу. Річ у тім, що в розвитку багатьох різних культур виявлено певні закономірності, внаслідок яких народи віддалених частин світу можуть

незалежно один від одного прийти до майже тотожних форм у мистецтві й архітектурі.

Але найцікавіше свідчення на користь Атлантиди — легенда про білого бога в Мексіці й Перу. Бородатий бог ацтеків Кетцалкоатль приплив «із країни, де сходить сонце» на вітрильному судні й висадився в Юкатані. Він навчив індіян ремесла, будівництва й землеробства, наділив їх законами та релігією, заснував могутню країну, а потім таємниче зник. Перуанські народи, хоч і не знали про існування ацтеків, мали свого білого бога Контікі-Віракоча: він прибув зі сходу, із-за моря, а тоді й собі таємниче зник. Міф про цих богів дехто вважає відголосом висадки в Америці переселенців з Атлантиди. Археологічні знахідки в Паленке та інших мексіканських містах показали: індіяни знали й шанували знак хреста, який є символом і в первісних європейських культурах.

Щоб довести існування Атлантиди, її прихильники посилаються також на руїни стародавніх міст у Центральній Америці й Перуанських Андах. Піраміда в Куїкулько (південній околиці міста Мехіко) була разом із селищем зруйнована виверженням вулкану. Геологи, піддавши аналізові скам'янілу лаву, довели: вона має щонайменше 8000 років. А 1931 року в мексіканському штаті Оаксака теж було виявлено руїни величезного міста, яке загинуло від виверження вулкану. Місто, розташоване на узвишші Монте-Альбан, мало чудові храми, прикрашені колонами, та інші кам'яні будівлі. Обчислено, що загибель того, загадкового міста настала за 2000 років до нашої ери. На одному з барельєфів археологи, на превеликий свій подив, побачили слона. В Америці, як відомо, вже 10000 років слонів немає, отож можна уявити собі, які давні ці руїни. Серед Перуанських Андів, що здіймаються майже на 4000 метрів над рівнем моря, містяться гігантські руїни Тіагузнако, столиці народу, виникнення якого, історія й загибель — нерозгадана таємниця. Цей народ появився зненацька, ніби з іншої планети, й згинув безслідно в мороці старожитності.

Руїни міста займають кілька квадратних кілометрів і складаються з кам'яних блоків, що їх, здається, тільки велетні могли б зрушити з місця. Над ними підноситься висока піраміда із зрізаною вершиною, на якій стоїть цистерна для дощової води.

Будівники цих міст напевно були значно вище розвинені, ніж пізніші індіяни. Звідки вони з'явилися і що спричинилось до загибелі їхньої цивілізації? Наука ще не знайшла остаточної відповіді на це запитання, але прихильники платонівської теорії рішуче заявляють, ніби це були біженці із затонулої Атлантиди.

Атланти в бразільських джунглях

Зовсім інший шлях пошуків Атлантиди обрав французький учений Марсель Гоме, професор східних мов Алжірського університету, археолог і мандрівник. Одного дня він разом із дружиною вирушив у бразільські джунглі на розшуки Атлантиди. Там він пробув п'ятнадцять років, забираючись у найнебезпечніші нетрі. В непрохідній тропічній гущавині він знайшов руїни величезних храмів і гробниць, написи й малюнки на каменях.

Найбільше здивувало Гоме те, що малюнки тварин дуже скидалися на стінні зображення кроманьйонської людини у печерах Франції та Італії. Виступає там навіть той самий чародій, чи шаман, зодягнений в оленячі шкури, з рогами. Викарбувані на стінах знаки подібні до стародавніх кельтських написів. В одному місці Гоме знайшов навіть мегалітичні [1] гробниці, що скидалися на дольмени в Палестині та Європі.

З тих відкриттів Гоме вивів таку теорію. Колись Європу заселяли неандертальці, але вони не були безпосередніми предками сучасної людини. В певний час у четвертинному періоді нараз появилася кроманьйонська людина, наш безпосередній предок. У неї вже були розвинені розумові здібності, вона створила певний релігійний культ і була автором малюнків у скеляних печерах.

Звідки прибула кроманьйонська людина? Рештки її кісток знайдено здебільшого в Західній Європі. Гоме доводить, що вона не могла примандрувати зі сходу чи з півночі — там би їй перегороджували дорогу безкраї болота й льодовики. Археологічні знахідки підтверджують: шлях її пролягав од заходу, тобто від Атлантичного океану. Тому кроманьйон-

[1] Мегаліти — стародавні споруди (III-II тисячоліття до н. е.), які правили здебільшого за могильні пам'ятники та святилища.

ці — стародавні мешканці Атлантиди. Одне плем'я їх добралося до Бразілії й поступово розселилося по всьому американському континенті, друге — висадилося в Європі. А що людина типу кроманьйонця — предок сучасного «homo sapiens», то всі ми — нащадки атлантів.

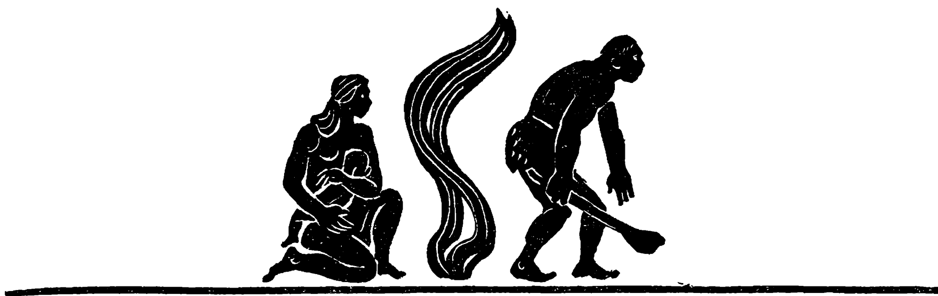
Перелічуючи основні аргументи на користь Атлантиди, я разів кілька висловлював своє скептичне ставлення до них і застерігав, що до всіх доказів слід поставитись обережно. Легенда про велику цивілізацію, яка потонула в океані, зачаровує уяву і тому легко може завести на манівці. Справді, факти, які наводяться для підтвердження її, поважні, але висновки мають явно спекулятивний [1] характер.

Приміром, підтверджено існування скелястого порога на дні Атлантичного океану, але ми не маємо жодних доказів, що це колишній материк, затоплений внаслідок якогось катаклізму. Це тільки домисли фанатичних оборонців платонівського континенту. Подібних слабких ланок у ланцюгу аргументів і доказів дуже багато. Не позбавлені їх і теорії про те, що Атлантида була батьківщина вугрів, а також — що вона передала свою матеріальну культуру різним народам. Піраміди, культові символи й міфи могли виникнути незалежно одні від одних в різних місцях земної кулі, бо людська природа єдина, хоч географічні й суспільні умови відмінні. Так, Гоме знайшов у Бразілії статуетку богині родючості, напрочуд подібну формою до статуеток, викопаних у Франції, Палестині, Фінікії та Месопотамії, і на цій підставі побудував теорію, що атланти були нашими предками. А ми знаємо: культ богині родючості, Матері-землі, серед землеробських племен у період матріархального устрою — явище цілком природне й психологічно зрозуміле.

Аби мене спитали, що я думаю про Атлантиду, відповів би так: читання кропітких і безперечно цікавих праць про легендарний материк є чудовою інтелектуальною розвагою. Проте не втрачаймо грунту під ногами і довіряймо науці. А наука й донині сумнівається, існувала Атлантида чи ні.

---

[1] Спекулятивний — умоглядний, тобто такий, що грунтується на абстрактному мисленні, відірваному од досвіду й практики.

ОСТАННІЙ РЕДУТ НЕАНДЕРТАЛЬЦЯ

Близько 150 тисяч років тому Європу, Африку й Азію заселяли первісні люди. Вчені звуть їх неандертальцями, від долини Неандертал у Німеччині, де вперше знайдено їхні викопні рештки. Неандерталець не був безпосередній предок сучасної людини. Грубий череп із спадистими міцними надбрівними дугами, могутня нижня щелепа, що висувалася вперед, зрізане підборіддя робили його подібним скорше до горили. До того, він був низький на зріст, оцупкуватий, а вкритий густим волоссям тулуб нахиляв трохи вперед.

Однак це вже була людина; безліч століть повільної й безперервної еволюції поставили неандертальця набагато вище від решти ссавців. Чималий, з високим склепінням череп свідчить: неандерталець мав порівняно великий мозок. Правда, як орган мислення він був ще недосконалий, з небагатьма звивинами. Та все ж неандерталець спромігся зробити великий крок уперед. Він навчився одягатись у шкури забитих звірів, розпалював вогонь і готував собі страву; полював із списом, кам'яною палицею і пращею. В місцях його поселення знайдено грубо обтесані знаряддя для найнеобхідніших щоденних потреб. Більше того — він

ховав своїх померлих і вкладав їм у могили різні предмети, отже можна припустити, що в нього вже існували зародки віри в потойбічне життя.

Цим біологічним поступом неандерталець завдячував перш за все сприятливому клімату. В ті далекі часи Європа містилася майже в субтропічному поясі. Буйні зарості кишіли тваринами. В лісах, де було безліч урочищ і боліт, жили слони, носороги, численні породи хижих котів, на рівнинах паслися стада антилоп.

Європу вкриває льодовик

Проте незабаром кліматичні умови почали змінюватися на гірше. Поволі, непомітно наступав четвертий льодовиковий період. Сонце ніби пригасало, з півночі на Європу насувалися гігантські льодовики, нищили на своєму шляху все живе і, зрештою, вкрили великі обшири землі суцільною крижаною оболонкою.

За п'ятдесят чи сорок тисяч років до нашої ери європейський континент перетворився на суворий, похмурий край. Сонце сходило низько над обрієм і майже не гріло; по безкраїх просторах завивали люті вихори; в морозній глушині чувся тільки сухий тріск криги. Життя мовби геть завмерло.

Але неандертальці, наділені кращим мозком, ніж інші ссавці, вперто боролися за своє існування. Вони поселилися в печерах, сиділи скоцюрбившись біля вогнища й виходили тільки тоді, коли голод гнав шукати поживи. Саме тому, що вони жили в печерах, ми виявляємо рештки неандертальця й на підставі цих знахідок можемо відтворити його вигляд та спосіб життя. В той час, як під крижаним покривом людські кістки гинули, у печерах вони принаймні частково законсервувалися під шаром землі й попелу. Мороз ставав дедалі жорстокіший, тварини вмирали, й бідолашні неандертальці мерли як мухи. Їхні нечисленні племена ледь животіли у віддалених одна від одної скельних печерах. Але дехто з неандертальців усе ж пережив ту страшну геологічну еру. Одні, напевно, помандрували до Африки, сполученої в той час з Європою двома суходільними перешийками, інші — до Азії. Щодо тих, які залишилися в Європі, припускають: вони вціліли за рахунок слабких товаришів по недолі, тобто вижили завдяки людожерству.

Кроманьйонська людина

Минуло кілька тисячоліть, і карта Європи знову змінилася. Льодовики, з невідомих досі причин, почали відступати й танути, сонце пригрівало, повітря щодалі теплішало. На місці давніх льодовиків з'явилася болотяна тундра з кущами й деревами, озера, порослі очеретом, і молоді ліси. З'явилися й тварини нових порід: волохатий носоріг, мамонт, тур, зубр, мускусний бик, печерний відмідь, полярний лис і росомаха. В Європі водилося безліч диких коней і така сила північних оленів, що вчені називають цей період «епохою північних оленів».

Неандертальці, які пережили льодовикове пекло, поволі оговтались і знову стали заселяти Європу. Та раптом їхня раса припинила своє існування.

Внаслідок якоїсь таємничої катастрофи із земної поверхні зникла людська раса, яка свого часу подолала найтяжчі злигодні.

В Європі з'явилася людина геть іншої породи. Наука назвала її кроманьйонець, від назви французької місцевості Кро-Маньйон. Кроманьйонець — наш безпосередній предок. Будова черепа й скелета, випростана постать, а насамперед — більш складний мозок, отже й вищий розум — дали йому ліпші шанси вижити в боротьбі з природою. Його знаряддя краще оброблене й зручніше для вжитку. В печерах Франції та Іспанії вчені виявили гідні подиву настінні малюнки, які розкривають перед нами художні нахили кроманьйонця. Існують докази, що в цих людей існував релігійний культ, що вони виконували ритуальні танки й магічні дії, здебільшого пов'язані з полюванням.

Як бачимо, розум кроманьйонця міркував не тільки над тим, як підтримати життя, а робив перші спроби піднестися до узагальненого мислення, а це слід вважати за величезний стрибок в духовному розвитку людства. Тому наука наділила кроманьйонця почесним званням «сучасної викопної людини» і включила до виду «homo sapiens» — «людини розумної», до якого належимо й ми.

На підставі деяких знахідок вважають: кроманьйонська людина певний період жила одночасно з попередніми мешканцями Європи. І напевно, саме в цьому треба шукати загадкової причини несподіваного зникнення неандертальця.

Існує дві гіпотези. Одна твердить, що неандертальці змішалися з кроманьйонською людиною. Проте сучасна наука ставить цю гіпотезу під сумнів. Не кажучи вже про те, що не знайдено будь-яких спадкових рис неандертальця в антропологічному вигляді «homo sapiens», хтозна, чи кроманьйонська людина схотіла б поєднатися з істотою, подібною до горили. Мабуть, вона ставилася до неї з відразою, як і до інших тварин нової країни.

Таємниця печери Шанідар

Залишається друга гіпотеза: кроманьйонець витіснив неандертальця з мисливських територій, загнав його в найвіддаленіші гірські краї й прирік на загибель. Примітивна людина мусила поступитися місцем поліпшеному виданню людського роду.

Вразливе місце цієї гіпотези — відсутність до останнього часу будь-якої археологічної знахідки, що підтвердила б її. Учені не знаходили ланки між двома ерами в прадавній історії людини. Тільки в останній час відбувся несподіваний поворот завдяки сенсаційному відкриттю видатного археолога й професора Колумбійського університету Ральфа Солецького.

Під час однієї наукової подорожі він зацікавився чималою печерою Шанідар у диких горах Ірану, заселених курдськими пастухами. Печера вигідно розташована поблизу великих джерел води, вхід до неї з півдня, долівка — грубий, метрів зо два, шар щебеню, попелу й покидьків, нагромаджених протягом століть. Солецький дійшов висновку, що печера з давніх часів правила за домівку людині.

1956 року він розпочав там систематичні розкопки. Вони ствердили припущення вченого й навіть перевершили всілякі сподівання — виявилося, що більше ста тисяч років тому в печері жили люди. На стінах було п'ять різних нашарувань. Вони належать до періодів десь із п'ятдесяти тисяч років, тридцять чотири тисячі років і сім тисяч років до нашої ери. Вік знайдених в окремих шарах решток кісток визначено за допомогою ядерного аналізу вуглецю.

Останній редут раси, що вимирала

Відкриття Солецького в галузі археології й антропології — унікальне. Печера Шанідар — це ніби своєрідний екран, на якому відбито сто тисяч років людської історії. В попелі знайдено три скелети неандертальців. Перший неандерталець жив сорок п'ять тисяч років тому. В шарі, що має близько сімдесяти тисяч років до нашої ери, знайдено скелет дитини.

Про другого неандертальця ми довідалися трохи більше. Це був чоловік із деформованою від народження лівою рукою. Він сам або хтось із його товаришів одтяв крем'яним ножем калічену кінцівку. Через своє каліцтво він не ходив на лови, а лише порався в печері по господарству. Якось, коли він був біля вогнища сам, стався сильний землетрус. Переляканий неандерталець присів під стіною, аж тут зі стелі впала каменюка й убила його на місці.

Більш цікавий скелет чоловіка з сорок п'ятого тисячоліття до нашої ери, бо в нього Солецький виявив пошкодження кістки від удару списом з дерев'яним наконечником. Це — полеглий у битві воїн.

В 1960 році розкопки дали нові, блискучі наслідки. Знайдено не тільки три скелети неандертальців, а й двадцять шість скелетів кроманьйонців; вони належать до восьмого тисячоліття до нашої ери. Це скелети наших безпосередніх предків. Кам'яні сокирки, що лежали неподалік, прикраси, вирізьблені з кістки й рога, рештки з'їдених тварин свідчать: та розумна викопна людина здебільшого розводила кіз, а полювала тільки принагідно.

Поблизу печери викопано залишки найдавнішого, нарівні з палестинським Єрихоном, селища в історії людства. Воно належить до восьмого тисячоліття до нашої ери і, безперечно, було засноване кроманьйонцями.

Припускають, що мешканцями печери були також і ті люди, скелети яких збереглися в печері Солецького. Напевне, завдяки відкриттю Солецького наука вловила той історичний момент, коли кроманьйонська культура завдала удару культурі неандертальських печерних людей.

Мабуть, ми повинні терпеливо очікувати на дальші наслідки археологічних розкопок. Але навіть такий обачний науковець, як Солецький, не вагається на підставі наявних даних висловити тезу: сорок п'ять

тисяч років тому печера була свідком вирішальної боротьби між неандертальцями та кроманьйонцями й стала останнім редутом раси, що вимирала.

Спробуймо уявити собі страхітливу драму, яка розігралася в ті старожитні часи. На світі було ще холодно; навіть у басейні Тігру, де розташована печера Шанідар, віяли холодні північні вітри. Багато поколінь неандертальців вважали печеру спільною «домівкою» орди. Однак для них наставало лихоліття. Як свідчать археологічні розкопки, в цей час на горі Кармаль у Палестині поселилися кроманьйонці. Віддаль була невелика, всього 400 кілометрів. Кроманьйонська людина розмножувалась, і з часом подружні пари мусили шукати інших місць для поселення. Частина тих мандрівників дійшли до печери Шанідар і побачили — в ній живуть кошлаті, схожі на горил створіння.

Боротьба за дах над головою була неминуча. Неандертальці, вимучені морозом, голодом, хворобами, землетрусами, були слабі, перелякані й неповороткі. Вони належали до раси, яка протягом ста тисяч років свого існування поступово втрачала життєздатність, згасала. Зате їхні вороги представляли молоду, життєздатну, енергійну расу, до того ж наділену мозком, у якому речі навколишнього світу відбивалися більш чітко. Тому наперед було ясно, хто переможе.

Даймо волю своїй фантазії і припустімо — одним з убитих неандертальців, захисником останнього редуту, був чоловік, скелет якого, із слідами од рани, викопав Солецький. Може, то перший невідомий солдат, що поліг сорок п'ять тисяч років тому, обороняючи «домашнє вогнище»...

ПРО ЩО ПОВІДАЛА ПОЛЬОВА КВІТКА

Один відомий французький археолог сказав: якби археологія задовольнялася тільки каталогізуванням археологічних знахідок, вона була б беззмістовною наукою. Головне ж її завдання — повертати мертвим предметам тепло й життєву правду, воскрешати в нашій уяві минулі світи з усіма цінностями, які слід врятувати.

Отже, археологія — не тільки наука; вона має багато рис, притаманних мистецтву. Тільки вчені, наділені художнім чуттям, здатні сміливо синтезувати свої пошуки й відроджувати давно загиблі світи.

Коли ми замислимось, у чому суть привабливості археологічних пошуків, перед нами постають два основні аспекти цього питання. Один — широка панорама невідомих епох, що їх показує нам археологія, панорама народів і культур, про які ще кільканадцять років тому ми не мали жодного уявлення. Завдяки їм ми збагатилися знаннями історії тисячоліть, поглянули на приголомшливу епопею людських поколінь, які, бурхливо розвиваючись, будували й гинули, перемагали й зазнавали поразок у боротьбі з первісними інстинктами й міфічними фантасмагоріями, котрі нерідко спричинялися до найжахливіших трагедій. Коли ми

споглядаємо розквіт і падіння стародавніх народів — шумерів, єгиптян, ассірійців, вавілонян, персів, греків, римлян тощо — з відстані кількох тисячоліть, то вони здаються нам лише епізодами у великій історичній драмі, ім'я якої — людина.

Чим приваблює нас ця історична панорама? Сучасна людина — це наслідок, підсумок попередніх епох. Семюель Крамер у книзі «Історія починається в Шумері» показав, якою мірою ми успадкували прадавню шумерську культуру.

Доки археологія не відкрила перед нами невідомих епох людської історії, ми були неосвічені, як малі діти. Сьогодні ми подорослішали — вже спроможні розрізнити й оцінити те, що давні епохи нагромадили в нашій психіці. Це дозволяє нам позбутися забобонів і звільнитися від хибних поглядів, які здолали зберегтися після пайбурхливіших етапів людського поступу.

Та є ще другий аспект археології, такий само захоплюючий. Аспект суто людський, а не історичний. Нас глибоко зворушують археологічні знахідки, котрі підтверджують: людина найдавніших епох була така сама, як ми, й так само страждала, раділа, кохала. Тільки зіткнувшися з особистим життям, із долею людини, що жила за давніх часів, ми повністю усвідомлюємо: широка панорама історії складається з життя мільйонів людей, вельми подібних до нас своїми скромними, інтимними турботами й радощами. Про це чудово сказав археолог Говард Картер, який відкрив могилу фараона Тутанхамона. В своїх спогадах він пише: «Серед цього сліпучого багатства найсильніше враження справив зворушливий віночок із польових квітів, що його поклала на труну молода вдова. Увесь царський блиск, усе царське багатство померкло поруч із скромним засохлим пучечком квітів, які ще зберегли сліди давніх барв. Вони дуже вимовно нагадали нам: тисячоліття — то тільки швидкоплинна мить».

Приблизно від ста п'ятдесяти до шістдесяти тисяч років до нашої ери Європу заселяла людська раса, звана неандертальською. Неандерталець не був наш безпосередній предок. Та все ж він належав до людського роду, бо виготовляв знаряддя й палив вогнище. Його мозок, хоч і мав менше звивин, аніж мозок сучасної людини, розвинувся і став надійним помічником у боротьбі за існування. Чи були в нього істотні внутрішні риси людини? Переконливу відповідь на це запитання ми дістали зав-

дяки знахідці в торфовиську на датському півострові Ютландія — скелетові неандертальця, дбайливо похованого в могилі, з каменем під головою. Це кам'яне узголів'я, покладене чиєюсь дбайливою рукою, говорить нам те, про що важко було довідатися з археологічних пам'яток матеріальної культури. Воно переконує нас: ті кошлаті горилоподібні створіння вже мали людські — людяні — риси.

Там же в Ютландії археологи знайшли останки людей, які жили дві тисячі років тому. Це були не скелети чи мумії, ані гіпсові відливки з форм, утворених у вулканічному попелі тілами нещасних мешканців Помпеї, а справжні останки людей, законсервовані в торфовищі. Лікарі змогли зробити розтин їхніх сердець і шлунків, навіть дістали чіткі відбитки пальців.

У покладах ютландського торфу знайшли труну, витесану з дубового стовбура. Піднявши віко, побачили останки дівчинки з тонкими рисами обличчя. На грудях у неї лежала засушена квіточка гвоздики, покладена тими, хто любив дівчинку: свідчення людської туги дві тисячі років тому.

В ютландській місцевості Толлунд викопали з торфу голого чоловіка з мотузкою на шиї. Це був напевне вішальник. Він лежав на боці, скорчившись, ніби зморений сном. Брови трохи насуплені, губи невдоволено скривлені. Лікарі визначили, що він мав близько сорока років.

Неподалік Толлунду знайшли ще одного голого чоловіка — горло йому було перерізане якимсь гострим предметом.

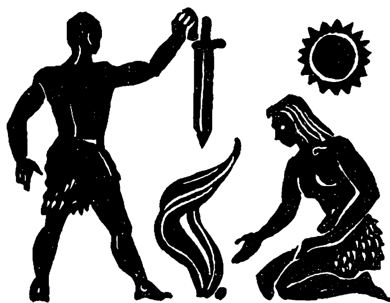
У Шлезвіг-Гольштейні, себто також у Північній Європі, викопано з торфовища голу чотирнадцятирічну дівчинку з пов'язкою на очах. На голові в неї з лівого боку не було волосся і виднівся слід од удару тупим предметом. Поодалік лежав чоловік старшого віку, голий, із зашморгом на шиї.

Що криється за цими вбивствами? То кримінальна таємниця, гідна Шерлока Холмса. Насамперед слід сказати: всі останки належать до того самого періоду, тобто I століття до нашої ери; крім чотирьох згаданих, протягом останніх ста років знайдено ще майже сто трупів зі слідами насильної смерті. Жертви закопано так, як вони попадали: навзнак, боком, ницьма. Мізерні рештки їжі в шлунках свідчать: приреченим щонайменше три дні не давали їсти. Чоловік, знайдений поблизу Толлунду, не голився три останні дні свого життя.

Про їхню смерть існують дві теорії. Прихильники першої твердять, що це були злочинці, засуджені на смерть. Посилаються на Таціта, котрий у своїй праці про германців каже: германські племена звинувачених у зраді й дезертирстві вішали, а боягузів і розпусників топили в драговині.

Захисники другої теорії гадають, що це були ритуальні жертви.

Я вважаю ближчою до істини другу теорію. У германських племен Ютландії й Північної Європи існував культ богині родючості, на ім'я Нертус. Навесні перед сівбою її зображення возили полями на возі, запряженому волами. По тому віз і статую обмивали, а людей, що виконували цей ритуал і тим самим осквернили богиню своїми поглядами, вбивали й кидали в драговину. На підтвердження цієї теорії висувають два аргументи. По-перше: вражає факт, що всі трупи знайдено тільки на території давнього культу богині Нертус. По-друге: хоч трупи належать до бронзової епохи, біля них нема жодного металевого предмета. А відомо ж — під час свята на честь богині Нертус із її оточення усували будь-який метал. Отже, ці чоловіки й жінки — жертви ритуальні, жертви одного з тих варварських міфів, котрі так негативно вплинули на долю людських поколінь.

МІСІОНЕРИ СОНЦЯ В КАМ'ЯНУ ЕПОХУ

Коли після втечі з Єгипту Мойсей із своїм народом зупинився біля кордону Ханаану, він хотів дістати відомості про його мешканців. Розвідники повернулися з лихою звісткою, що неподалік Хеврону живуть велетні, яких нелегко буде подолати. В Книзі второзаконня [1] ми подибуємо

[1] Йдеться про біблію — збірку книг, що їх церква видає за «священні». Біблія складається з двох частин — Старого (Ветхого) і Нового завіту. Іудейська релігія визнає лише Старий завіт, християнська вважає «священними» обидві частини. Старий завіт складали іудейські «пророки» і рабини, починаючи з IX ст. до н. е. Книги Нового завіту написані християнськими проповідниками до середини II ст. і пізніше — в IV ст. — канонізовані церквою. Головна частина Старого завіту — «П'ятикнижжя» — складається з книг Мойсея: «Буття», «Виходу», «Левіту», «Чисел», «Второзаконня».

Матеріалістична наука довела повну необгрунтованість, фантастичність біблійних міфів про створення світу, походження людини та різні «чудеса». Разом з тим, у біблії є події історичні, факти, які мали місце в дійсності, що підтверджено даними сучасних наук — археології, етнографії, історії тощо. Саме це спростовує твердження християнських богословів про нібито божественне походження біблії і свідчить: її книги написані людьми в різних місцях і в різний час.

згадку про ще одного велетня — васанського царя, на ім'я Ог. Про цього суворого володаря ширились чутки, ніби він спить на залізному ложі дев'ять ліктів [1] завдовжки й чотири завширшки.

Оповідь про велетнів належить до категорії так званих етіологічних міфів, якими рясніє біблія. Вони створені пізніше, щоби пояснити певні факти, назви та історичні епізоди, справжня суть яких чи перебіг з плином часу забулися.

Завдяки пошукам німецького археолога Густава Дальмана виявилося, що на території Хеврону й стародавньої країни Васан у східній частині Йордану є безліч мегалітичних могил кам'яної епохи, так званих дольменів. У Васані вони збудовані з твердих, мов залізо, базальтових блоків, і від цього, напевне, походить біблійне визначення «залізне ложе».

Покоління ізраїльтян, що жили сотні років після Мойсея, створили легенду, ніби ці могили були ложами велетнів, з якими воювали їхні предки з Єгипту. Так виникло щось на зразок героїчної саги [2], внесеної потім до біблійних книг.

Дольмени такої архітектонічної форми відомі з давніх-давен майже в усій Європі, Африці та подекуди в Індії. Їх без ліку трапляється в Норвегії, Швеції, Данії, Шотландії, Ірландії, Франції, Іспанії й Португалії, Німеччині й Польщі. Здебільшого вони відкриті й зруйновані. Величезні, грубо обтесані кам'яні брили, які колись утворювали склепіння й стіни підземного могильника, лежать зараз у романтичному безладді на дні яруг серед мохів, ломиносів і бур'янів. Народні перекази твердять, що дольмени створені легендарними велетнями і тому їх названо «ложами велетнів». З ними пов'язано низку чарівних казок про чортів, драконів і шляхетних героїв.

У середині XIX століття археологи зацікавилися численними могилами, розкиданими по приморських європейських рівнинах. Деякі з них округлі, інші — овальні. Трапляються й справжні гори, заввишки як п'я-

---

[1] **Л і к о т ь** — давня міра довжини, яка дорівнює приблизно довжині ліктьової кістки людини. В давній Сірії лікоть був 370 *мм*, в давньому Єгипті — 525—527 *мм* (царський), 462 *мм* (звичайний). У Київській Русі, а пізніше на Україні, в Білорусії і в Росії — 455—475 *мм*. У деяких країнах вживається й досі, наприклад у Ефіопії — 500 *мм*.

[2] **С а г а** — *тут* сказання.

типоверховий будинок. На узбережжі Атлантики знайдено аж двадцять таких могил.

Коли стали їх розкопувати, виявилося, що всередині — гробниці, збудовані з величезних кам'яних брил. Протиснувшись крізь щілину між двома кам'яними стовпами, можна ввійти до похилого коридора, стіни й стелю якого викладено з довгих, погано обтесаних скельних брил. Коридор веде до могильного склепу, він колись мав ще бічні приміщення. З того, як лежать рештки людських кісток і пам'ятки матеріальної культури, можна зробити висновок: це були спільні могили, що служили підряд кільком поколінням того самого племені.

В середині XIX століття, коли археологія як наука ще тільки зароджувалась, люди давали волю фантазії, поширюючи різні теорії про походження й призначення цих будівель. Вони щиро вірили, що то місця, де колись збиралися в білих довгих вбраннях кельтські жерці-друїди, аби відправляти свій таємний релігійний обряд.

Друїди з'явилися в Європі десь у IV столітті до нашої ери, а ми сьогодні вже знаємо, що могили куди давніші, бо належать до кам'яної епохи. В них знайдено тільки кам'яні й крем'яні предмети періоду неоліту.

Подібні могили розкопано також у Індії та Африці. Коли дослідники позначили їх на карті, вималювалася дуже цікава топографічна схема — гробниці й дольмени простяглися суцільним ланцюгом од Індії через Сірію, Палестину, Північну Африку, Іспанію, Португалію і Францію аж до Ірландії, Великобританії та Скандінавії. Цей чітко окреслений шлях пролягає здебільшого пад морями, отже, тягнеться узбережжям Середземного моря, Атлантичного океану, Північного й Балтійського морів.

У кінці минулого століття вчені здійснили ще два дуже цікаві відкриття. По-перше: всі гробниці збудовано на схожих архітектонічних засадах. По-друге: з цього погляду вони скидаються на старогрецькі гробниці типу «толос», які містяться в Агамемноновій фортеці в Мікенах, а також у Малій Азії й на Мальті. Різниця тільки в тому, що «толоси» представляють більш високу стадію розвитку будівництва і тому споруджені з квадратних, старанно обтесаних кам'яних брил.

Внаслідок цих досліджень деякі вчені висунули дуже цікаву, хоч і суперечливу гіпотезу. Вони вважають: в другому тисячолітті до нашої ери якісь племена, що ховали своїх померлих у спільних родових гроб-

ницях, по черзі залишали басейн Середземного моря і, шукаючи нових місць для поселення, проникали в Індію, Сірію, Палестину, Північну Африку та Європу. Але дивна річ — зразки матеріальної культури, знайдені в курганах, дуже різняться від викопаних у навколишніх районах. З цього можна зробити висновок: колонізатори застали на нових місцях інші, більш примітивні племена; їх було менше, ніж тубільців, і вони мали свій власний триб життя.

Знаряддя й рештки кісток домашніх тварин теж дають можливість припускати, що колонізатори здійснювали в Європі важливу цивілізаторську місію — в країнах, жителі яких були ще на стадії мисливства й збирання їжі, вони запроваджували землеробство й скотарство. Ці поселенці стародавніх епох споряджали своїх небіжчиків харчами, знаряддями й прикрасами, що свідчить про існування в них культу предків. Отже, вони мали якісь вірування. Але які саме? Шукаючи відповіді на це запитання, вчені звернули увагу на інші мегалітичні споруди, найвідомішим зразком яких є Стоунхендж в Англії.

На пласкій низині Солсбері височить дивовижне скупчення кам'яних брил вагою, напевне, близько вісімдесяти тонн кожна. Ці примітивно оброблені монументальні кам'яні колони утворюють замкнене коло. Подекуди на їхніх вершинах лежать монолітні одвірки, які хіба що велетні могли підняти на таку висоту. Всередині химерного кола у вигляді підкови стоять інші, менші брили. Ця справжня колекція доісторичних кам'яних страхіть подвійним вінком оточує долини, де й сьогодні можна відшукати сліди жертовних вогнищ.

Од вівтарного каменя пролягає церемоніальна дорога, що закінчується вертикальним стовпом. Вчені дійшли висновку: колись по осі тієї дороги появлялося Сонце в час літнього рівнодення, тобто 22 червня. Отже Стоунхендж, згідно з цією теорією, був ніби храмом для вшанування Сонця.

Слід зауважити, що Стоунхендж — не єдина така споруда. Подібні будівлі відкрито археологами в багатьох інших країнах: Скандінавії, Ірландії, Франції, Португалії, Італії, на Мальті тощо. Нещодавно розкопано такий самий храм у місцевості Скорба. Всі вони мають церемоніальні дороги, спрямовані в одну точку на обрії, де колись сходило Сонце в час літнього рівнодення.

Слідкуючи по карті, неважко помітити, що топографічний шлях,

утворений пунктами, де розташовані храми, більш-менш збігається із шляхом мандрівних будівників курганних гробниць. Чи творці цих обох типів будівель — ті самі люди? Чи піонери землеробства й скотарства в стародавній Європі — водночас і місіонери культу Сонця?

Спроби знайти відповідь на це запитання були вельми драматичні. Почалися вони в 1901 році, коли видатний англійський астроном Норман Лок'єр вирахував, що на церемоніальній осі Стоунхенджа Сонце за літнього рівнодення зійшло в 1840 році до нашої ери. Стародавні будівники визначали напрямок церемоніальної дороги не інструментами, а тільки на око. Наймікроскопічніша помилка означала різницю в десятки років, тому Стоунхендж міг виникнути на сто років раніше або пізніше від зазначеної дати. Слід вважати, що храм збудовано в 1940—1740 рр. до нашої ери.

Минуло півстоліття, і Лок'єрові обчислення підтвердилися завдяки застосуванню в дослідженнях ядерної фізики. Англійські вчені Пігот, Аткінсон, Стоун взяли проби попелу з однієї ритуальної могили в Стоунхенджі й зробили аналіз за допомогою лічильника Гейгера. На підставі кількості невипроміненого ізотопу вуглецю C_{14} вони ствердили: попіл належить до 1848 року до нашої ери, причім і в цьому випадку слід враховувати коливання в межах 275 років.

Найдраматичніший момент під час тих досліджень пережив професор Аткінсон. Бажаючи сфотографувати якийсь напис XVII століття на одному з каменів, він навів апарат і нараз побачив крізь об'єктив щось приголомшливе. Це був дуже вивітрений і тому малопомітний контур кинджала, видряпаний гострим знаряддям. Характерна форма клинка і держак із кулькою на кінці незаперечно свідчили: цей кинджал — мікенський. Ніде, крім Мікен, не виробляли таких клинків і держаків. Стародавня людина, що видряпала кинджал, напевно, походила з Пелопоннесу або якимсь іншим побитом зіткнулася з мікенською культурою. За мікенськими зразками вона будувала курганні гробниці й храми, присвячені богові Сонця.

Важко зараз дізнатись, як було насправді, але одне можна сказати певно: в Європі часів кам'яної епохи відбувалися цікавіші речі, ніж ми уявляли.

ТАЄМНИЧА ЦИВІЛІЗАЦІЯ НА БЕРЕГАХ ІНДУ

Рігведа — священна книга аріїв

Найдавніша серед священних книг індуїзму Рігведа, певне, виникла вже в XV чи XIV столітті до нашої ери. Це, власне, антологія, що містить тисячі епічних поем, релігійних гімнів і молитов. Мова цієї чудової книги — архаїчний варіант санскриту, тому вона вимагає лінгвістичного коментування. Цінність окремих творів Рігведи різна. Поряд з перлинами поетичного натхнення, мудрості й людських переживань бачимо приклади варварської вульгарності, похмурих забобонів і жорстокості.

Дуже цікаві обставини, за яких ця прадавня книга збереглася до наших днів. Індуїстські жерці передавали її усно з покоління в покоління. Тільки на початку XIX століття англійський учений Вільям умовив якихось жерців, аби вони продиктували текст його секретарям. Згодом Рігведа, перекладена на європейські мови, стала дуже популярна. Виникло питання, чи в зв'язку з тим, що Рігведа переказувалася неписьменними жерцями, можна вважати її текст достовірним. Відповідь може на перший погляд видатись парадоксальною, але насправді вона слушна: саме тому, що тексти переказували усно, а не на письмі, ми можемо вважати Рігведу не зміненою пам'яткою далеких епох. Барди й жерці

стародавніх народів, котрі усно переказували довірену їм духовну спадщину, розвинули феноменальну пам'ять, про яку ми, люди часів письма й друку, не маємо найменшого уявлення. Нещодавно якийсь індійський жрець, що мешкає в Бенаресі, продиктував дуже довгу, зовсім невідому поему. Аналіз її мови й стилю показав: це, безперечно, дуже давній твір, який налічує кілька сотень років.

Освячена традицією словесна точність у переказуванні релігійних текстів викликана ще іншими, більш поважними обставинами. Рігведа вважалася книгою священною, надприродною, тому шанувальники її гадали, що не тільки текст, а навіть кожна окрема літера й кожний наголос у ритміці вірша мають глибоке магічне значення. Тому читці остерігалися зробити помилку в заучуваному тексті.

В Рігведі є легенда, що підтверджує існування цього забобону. В ній розповідається про якогось демона, на ім'я Твестр, що боровся з богом Індрою і хотів перемогти його, виголосивши магічне заклинання. На своє лихо, він схибив, неправильно поставивши наголос у віршованій формулі. Внаслідок цього вістря чародійного заклинання повернулося проти нього і вбило його.

Точність у відтворенні стародавнього тексту спричинилася до того, що зараз Рігведу вважають документом, який правильно зображує не тільки звичаї й релігійні вірування народу, котрий був її автором, але також його історію. Це були скотарські, войовничі племена, звані аріями. Вони, звичайно, належали до великої родини індоєвропейських народів, що в II тисячолітті до нашої ери утворили племінний союз, територія якого простягалася від причорноморських степів до теперішньої Середньої Азії. Ці народи, як підтвердили документи, знайдені в Малій Азії та Месопотамії, мали спільні культурні традиції й розмовляли на споріднених індоєвропейських наріччях.

У XVI столітті до нашої ери якісь племена народів вторглися до Анатолії та Месопотамії. Виникають великі держави касситів, мітанні, хеттів. У міграційній хвилі опинилися й арії. Десь у XV столітті до нашої ери вони дісталися через Іран і Белуджистан до північно-західної Індії й підкорили невідомі нам народи в долині Інду.

З Рігведи ми довідуємося, що арії були скотарями, які на місцях, де жили більш довгий час, займалися також землеробством. Здебільшого

вирощували ячмінь, який жали серпами. Ниву орали волами. В хатах, збудованих з дерева і вкритих соломою, не було коминів. Багаття горіло посеред хати, а дим виходив крізь щілини в стрісі та в стінах. У кожному поселенні було помешкання для зборів, куди не мали доступу жінки й діти. У вільний від роботи час чоловіки грали там на великі ставки в горіхи.

Основним багатством аріїв був їхній скот: рогата худоба, вівці й кози, а насамперед, коні, яких впрягали тільки в колісниці, бо в той час ще не знали сідла і стремен. Будова й оздоблення бойової колісниці описані так детально, що зараз можна б виготовити точну її копію. Господарство охороняли люті цепні пси, а полювали арії з мисливськими собаками породи догів.

Арії вже, очевидно, поділялися за суспільним і майновим становищем. До найнижчої верстви належали пастухи, землероби й ремісники. Ці люди під час війни були в піхоті, тобто на своїх плечах несли основний тягар битви. Дуже впливовим був клас шаманів-жерців. Але найвищу панівну верству в арійському суспільстві становила воєнна аристократія, вона займалася головно мисливством і війною.

Гладкий і хоробрий бог Індра

Рігведа змальовує життя й показує світогляд аріїв-володарів. Символом їхнього уявлення про ідеального воїна є найвищий бог Індра. Володар війни і блискавок, він, як і інші арії, воює, сидячи в колісниці і вражаючи ворога стрілами з лука. Це ясноволосий черевань, грубуватий веселун, ненажера і п'яниця. На бенкетах він поїдав величезні пайки волового м'яса, каші та ячмінних перепічок, випивав гарнець меду, пива й таємничого напою, сома, що містив якийсь наркотик, котрий служив жерцям засобом для запаморочення під час релігійних обрядів.

Як бачимо, ідеал воїна досить варварський. Разом з тим, це справжній автопортрет аріїв, він дає нам можливість уявити загарбників Індії.

Ми маємо археологічні докази, що арії заволоділи долиною Інду десь у XV столітті до нашої ери. Тубільців підкореної країни Рігведа харак-

теризує дуже зневажливо. Це нібито були люди з темною шкірою, безносі. До того, вони не визнавали вищості Індри, не приносили жертв богам. Попри всі звинувачення, автори повідомлення зазначають, що мешканці долини Інду заснували велику державу, мешкали в містах-фортецях і мали багато золота.

Тому загарбницький похід був нелегкий. Арії мусили провадити криваві, героїчні бої за кожний оборонний мур, а мури ті були височенні й міцні, збудовані з кам'яних брил та випаленої цегли. У величальних гімнах співці Рігведи наділили Індру почесним іменем «парамадара», тобто «руйнівник фортеці». В звернених до нього апострофах[1], до речі, мовиться: «Ти розгромив ворога й силу фортець» або «Ти зруйнував сім фортець».

Коли Рігведу було перекладено англійською та іншими європейськими мовами, ніхто не мав і крихти сумніву: розповідь про могутні укріплені міста — це міфологія, що повинна оточити ореолом героїзму арійських предків, які захопили північно-західну Індію. В наукових колах панувала думка, ніби долину Інду заселяли в той час якісь дикі племена, котрих легко було перемогти, бо вони захищалися за примітивними земляними валами й частоколами із стовбурів дерев.

Далі ми побачимо, як завдяки важливим відкриттям археологія відкинула той погляд і реабілітувала Рігведу. Цей випадок нагадує про подібне ставлення до поем Гомера. Довгі роки вчені вважали, що Троянська війна — це міф, а її герої — плід поетичної фантазії. Тільки Шліман був іншої думки. Зазнаючи глузувань, він усе ж поїхав до Анатолії на розшуки руїн Трої і 1873 року справді знайшов їх, на превеликий подив усього світу.

Забуті столиці та фортеці

Докази реальності існування фортець над Індом, оспіваних як легендарні в гімнах Рігведи, виявилися ще в 1856 році. Мимовільними винуватцями того відкриття стали брати Джон і Вільям Брантони. Це

[1] Апостро́фа — стилістична фігура, що являє собою звернення до відсутньої особи як до присутньої або до неживого предмета як до живого.

були підприємці, що за дорученням «Східно-Індійської залізниці» будували залізничну колію на ділянці Карачі — Лагор.

Як сталося це відкриття, Джон описав у своєму щоденнику. Прокладаючи рейки в провінції Сінд, в районі нижнього Інду, він повсякчас відчував нестачу матеріалів для спорудження насипів. Тому, дізнавшися, що неподалік є величезна купа уламків випаленої цегли, надумав скористатися ними.

В цей час Вільям будував залізницю в Пенджабі біля верхнього Інду. Повідомлений про щасливе відкриття брата, він вирушив на пошуки такого самого будівельного матеріалу і поблизу села Харапла натрапив...

хопився на купу цегляного щебеню.

Британські загарбники, зайняті експлуатацією підкореної країни, ще не усвідомлювали її історичного минулого. Нікому не спало на думку, що ті руїни були надзвичайним археологічним відкриттям, яке заслуговувало на уважне наукове вивчення. Протягом сімдесяти років ніхто й не підозрював, що поїзди, котрі курсують на лінії Карачі — Лагор, їздять по насипу з цегли, якій більше ніж чотири тисячі років.

Тільки 1922 року руїнами в Харапла зацікавився видатний індійський археолог В. Д. Банеріджі. Вже після пробних зондувань він збагнув, що має справу з якимсь величезним прадавнім містом, і повідомив про це британське археологічне управління, керівником якого був Джон Маршалл. За ініціативою цих двох учених тоді ж розпочато систематичні, грунтовні розкопки, які тривають до сьогодні й дають значні наслідки.

В північно-західній Індії археологи відкопали дві великі столиці Харапла й Мохенджо-Даро, портове місто Лоталь біля Арабського моря та шістдесят менших містечок і сільських поселень. Уже сама кількість археологічних відкрить свідчить: басейн Інду був заселений дуже густо.

Найцінніше відкриття — дві названі столиці. Виявилося, що їх побудовано згідно з заздалегідь розробленим планом. Вулиці пролягають з півночі на південь і зі сходу на захід, перехрещуються під прямим кутом, утворюючи правильні, квадратні квартали будинків. Посередині, на схрещенні головних артерій, на штучному підвищенні стояла могутня фортеця, збудована з випаленої цегли й укріплена оборонним муром.

Фортеця в Харапла займала чотирикутник площею 400 на 200 метрів, а оборонний мур мав 15 метрів заввишки. На її території було розташо-

вано величезне зерносховище, глибокий басейн для купання чи цистерну для збирання запасів води, а також низку будівель з дворами, галереями й колонними залами. З того, як розміщені кімнати, можна припустити: частина будівель служила приміщенням для монастирів та шкіл. У кожному разі, цілком певно, що фортеця — то місце, де перебували власті, осередок релігійного й адміністративного життя міста.

Навколо тих могутніх укріплень стояло безліч будинків з випаленої цегли. В них не було вікон на вулицю, кімнати виходили в спільний двір, де, мабуть, зосереджувалося життя родини. Дивує високий рівень розвитку громадських і приватних санітарних вигод. Усюди під вулицями й будинками археологи натрапляють на густу мережу каналів і дренажів для підведення води. Громадські колодязі забезпечували мешканців питною водою. При багатьох будинках були свої власні колодязі, навіть лазні й убиральні. Будинки, здебільшого — двоповерхові споруди з пласкими дахами. На другий поверх провадили цегляні сходи на дерев'яних стовпах. Судячи з численних крамниць і крамничок, мешканцями будинків були заможні купці й ремісники, які становили середню верству суспільства.

Але в Хараппа й Мохенджо-Даро існували ще інші, зовсім відмінні дільниці. Вони складалися з багатьох двокімнатних будиночків-бараків, схожих на табірні чи казармені приміщення. Серед будинків — майданчики, вимощені цеглою, з заглибленням у вигляді миски посередині. Вражало те, що цегла дуже витерта тисячами босих ніг. Неподалік містилися зерносховища. Усе свідчить — то були дільниці рабів, які на цегляних майданчиках обмолочували збіжжя. В цій частині міста викопано багато печей для випалювання цегли й горшків; мабуть, частина рабів працювала на цегельнях або в гончарних майстернях.

Під фундаментом одного з убогих будиночків на археологів чекала приголомшлива несподіванка. На глибині більше двох метрів знайдено скарб величезної вартості: п'ятсот найрізноманітніших прикрас із золота й напівкоштовних каменів. Серед цих клейнодів — чудові намиста, вишукані сережки й обручки, пишно оздоблені золоті пояси.

Яким чином опинилися багатства під будинком раба? Чи це була велика крадіжка, що її вчинив аж чотири тисячі років тому один із упосліджених мешканців міста? Чи, може, якийсь багатій, коли вторглися

арії закопав свій скарб, сподіваючись, що нікому не спаде на думку шукати його в найубогішій дільниці? Єдине певно — чоловік, який закопав коштовності, чи був то справжній власник, а чи грабіжник, уже не спромігся їх відкопати. Можна по-різному домислювати його долю. Ймовірно, що він загинув у страшному воєнному вирі від руки загарбників-варварів. Тому скарб лишився недоторканий до наших днів і є свідченням заможності деяких членів суспільства в Хараппа й Мохенджо-Даро.

Як бачимо, археологія реабілітувала Рігведу в двох твердженнях: у долині Інду арії мусили завойовувати могутні фортеці, й мешканці укріплених міст мали багато золота. А як стоїть справа з третім твердженням, що, мовляв, люди підкореної країни над Індом «вирізнялися темною шкірою і майже не мали носів»? Чи можуть щось про це сказати археологія й антропологія?

Виявляється, й тут Рігведа заслуговує на цілковите довір'я. В руїнах міст Хараппа, Мохенджо-Даро й Чангу-Даро знайдено близько п'ятдесяти людських скелетів разом із черепами. Антропологи вивчили їх і дійшли висновку: серед населення долини Інду було кілька етнічних різновидів. Чимало їх належало до так званого середземноморського типу, що існував в Єгипті, на Арабському півострові та в Палестині. Цей тип у наш час дуже поширений у північній Індії.

Другий тип названо «протоавстралійський». Люди цієї раси — напевне, справді аборигени країни, що їх підкорила середземноморська раса. Вони були низькі на зріст, кучеряві, з темною, майже чорною шкірою, м'ясистими губами й пласким носом. В державі аріїв ці люди, мабуть, стали рабами; вони обробляли землю, молотили збіжжя, ліпили горшки й випалювали цеглу.

Держава Інду в епоху найбільшого розквіту

Про висококультурну цивілізацію долини Інду відомі нам месопотамські та єгипетські джерела не згадують майже нічого. Тому ми знаємо тільки те, про що довідалися з розкопок. На щастя, до останнього часу знайдено чимало археологічних пам'яток, і вони такі повчальні, що вже тепер ми можемо сказати багато цікавого про життя, звичаї та історію

того таємничого народу, котрий заснував велику країну в долині Інду. В IV тисячолітті до нашої ери якісь племена з гірських народів Белуджистану спустилися в долину й поселилися на родючих прибережних землях. Згодом до них приєднались інші племена, що з якихось причин мусили залишити Шумер. Власне, саме вони стали творчим здобутком майбутнього розвитку, бо вміли будувати міста, зналися на ремеслах і добре тямили в торгівлі.

Мабуть, емігрантів привабили сприятливі природні умови. Долина Інду мала чимало спільного з долинами Нілу, Євфрату й Тігру. Завдяки повеням ця долина вкривалася родючим мулом. Правда, нерідко ріки розливалися так, що зносили все людське майно, але поселенці з часом навчилися боротися з ними й навіть використовувати для себе. Містечка й села стали будувати на штучних підвищеннях з цегли, а свавільні води заганяли в цистерни й спрямовували на поля мережею зрошувальних каналів.

Дальший розвиток подій мав привести до того, що сталося в Єгипті та Месопотамії. Щоби зрошувальна система діяла безперебійно, не була занедбана, треба було створити єдине центральне керівництво. Ця потреба з часом породила державу, на чолі якої стояли цар, його чиновники й аристократія.

Згідно з тогочасними звичаями та уявленнями, царя вважали божественною істотою, і він мав владу верховного жерця. Міф про його надприродне походження був необхідний, аби виправдати те, що земля й урожаї стали власністю панівного класу, а господарство спиралося на примусову працю. Пригнічений народ мусив повірити і повірив: власник землі — не аристократія й жерці, а найвищий племінний бог; праця на нього є релігійним обов'язком. У такий спосіб тримали в покорі уярмлених селян і рабів, що молотили збіжжя, випалювали цеглу та ліпили.

Однак велика кількість зручних і вигідних двоповерхових будинків свідчить про те, що верства відносно вільних ремісників і купців була доволі чисельна. Вони створювали жвавий темп життя у містах, сприяли розвиткові торгівлі й ремесел, встановлювали торговельні зв'язки з іншими країнами.

Близько 2600 року до нашої ери на протилеглому краї цього видовженого господарського басейну, що простягся обабіч берегів Інду на 650

кілометрів, утворилися дві столиці-близнята — Хараппа й Мохенджо-Даро, сполучені між собою дуже зручним річковим зв'язком. То були центри влади, звідки йшло керівництво економічним і політичним життям країни. Єдина система господарювання була неможлива без обліку. Тому мешканці країни Інду дуже рано, може, навіть водночас із шумерами та єгиптянами, винайшли письмо. Його зразки археологи побачили на печатках, бронзових табличках і глиняних черепках. Це типове піктографічне письмо, яке виражає поняття чи конкретні предмети за допомогою графічних знаків та малюнків: слонів, биків, носорогів, смоковниць, людей та інших символів. На жаль, розшифрувати його досі не вдалося.

Археологічні знахідки дали нам багато детальних відомостей про господарське життя країни. На штучно зрошуваних полях сіяли головним чином пшеницю, ячмінь і бавовник. До того, знайдено рештки вирощуваних овочів і фруктових дерев, серед яких найбільш поширеними були смоковниці; їх мали за священні дерева.

Домашні тварини, судячи з решток кісток і вирізьблених малюнків, були дуже різноманітні. Селяни розводили тварин з породи зебу, овець, свиней і кіз.

Як тяглових і в'ючних тварин використовували віслюків, верблюдів і навіть слонів та коней. Слід зауважити: кінь появився біля Інду раніше, ніж у Месопотамії, де його називали «гірським віслюком», бо коней приставляли з Персії та Середньої Азії. Гори цих двох країн — продовження Белуджистану. А що Белуджистан розташований біля самісінької долини Інду, зрозуміло, чому кінь з'явився там, поминувши Месопотамію.

Майже в усіх дворищах — чи то в місті, а чи в селі — тримали собаку або кота. Такий принаймні висновок можна зробити з численних решток кісток. І ще є доказ, до того дуже кумедний, який свідчить: невтомна війна між собакою та котом триває вже зо дві тисячі років і має поважну традицію. Знайдено велику цеглину з відбитком собачих і котячих лап. Із цих слідів видно, що кіт, тікаючи від собаки, гайнув по сирій цеглині, яка сохла на сонці. Перед нашими очима враз виникає постать того раба, що виробляв цеглу; чуємо, як під люте гавкання собаки він клене незваних гостей, котрі марнують його роботу.

А як загалом ставились мешканці долини Інду до тварин? Все промовляє за те, що приязно, може, навіть любовно. Ми схильні так уважати,

бо в руїнах знаходимо багато глиняних фігурок тварин, виліплених із почуттям гумору й симпатією. Це були, певно, найпопулярніші іграшки: діти бавились ними на вулицях і губили в каналах, звідки сьогодні і добувають їх археологи. Серед знайдених іграшок є корови, віслюки й верблюди, ноги й голови яких рухалися, коли смикнути за мотузку; мавпочки, що повзали по мотузці; свистки-півники та слони. Тих іграшок так багато, що виникла підозра, чи не виробляли їх на експорт.

Слід підкреслити — долина Інду розвинула дуже розгалужену міжнародну торгівлю. Про це свідчать безліч археологічних доказів. У руїнах міст над Євфратом і Тігром знайдено предмети індійського походження, а в документах, викарбуваних на глиняних табличках клинописом, є натяки на перебування індійських купців у Месопотамії. Купці в Мохенджо-Даро, напевно, торгували корінням, ароматичними речовинами й рабами і насамперед бавовняними тканинами. Натомість з Месопотамії привозили вироби із золота та напівкоштовних каменів, оздоблену зброю й, можливо, рабинь-танцівниць, як свідчить знайдена в Хараппа бронзова статуетка танцівниці.

Спершу вважали, що експортні товари перевозили тільки сухопутним шляхом на в'ючних тваринах. Однак, розкопавши руїни портового міста Лоталь, яке навіть мало в порту великий док, збудований з випаленої цегли, археологи переконалися: індійські купці провадили й морську торгівлю. Їхні кораблі доходили до Месопотамії, перепливаючи Арабське море й Перську затоку.

Як цивілізація Інду зникла зі сторінок історії

В XV столітті до нашої ери з яруг і гірських улоговин Белуджистану враз вироїлася незліченна юрба арійських воїнів і, мов буря, звалилася на мирних мешканців долини Інду. Особливий жах наводили колісниці, що мчали, наче вітер, на легких колесах із шпицями. Запряжені в них запінені коні, яких підганяли бородаті воїни в бронзових шоломах, навально мчали вперед. У долині Інду теж були повози, але непридатні до битви: транспортні вози, які рухалися на важких рипучих колесах з дерев'яних кіл.

Невдовзі землі Інду перетворилися на курне згарище. Загарбники, супроводжувані лементом і стогоном, нестримно просувалися вперед, нищачи й спалюючи села та містечка, аж врешті захопили штурмом й обернули на руїну чудові фортеці Мохенджо-Даро та Хараппа. Тисячолітня держава Інду перестала існувати.

Сьогодні, майже через 3500 років, археологи знаходять сліди цієї драми: закіптюжену цеглу, навмисне понівечені стіни й статуї, порозбивані горщики й бронзові гостряки від стріл. І найдивніше — знайдено навіть безпосередніх свідків боротьби й загибелі. В Мохенджо-Даро викопано кілька скелетів. Пози їхні вказують: людей зненацька спостигла смерть од рук аріїв. У Хараппа скелети лежать на вулицях, на сходах і порогах будинків. Це останки нещасних жертв нападу, які намагалися врятуватися втечею і загинули від стріли або меча безжального загарбника. В іншому місці викопано труну воїна з бронзовою сокирою в руці й списом при боці. Видовжений череп каспійського типу, а також сокира з отвором для топорища, зовсім невідома в долині Інду, свідчать про те, що це труна полеглого в битві арійського воїна.

Доказом збройного нападу є також зброя месопотамського й перського походження, зокрема бронзові мечі з оздобленим держаком, які подибуємо тільки в трунах перських воїнів. Один з таких мечів, особливо прикрашений, належав, певно, видатному вождеві. Не менш важливе свідчення — прикраси в західноазіатському стилі, як-от шпильки для одягу, ніколи не вживані на території Індії.

Ми вже казали — автори Рігведи глибоко зневажали своїх супротивників. Але саме арії були варварами, що напали на країну з високо розвиненою матеріальною культурою. Археологічні розкопки переконливо доводять: нові володарі не хотіли чи не вміли відбудовувати зруйнованого міста. Вони поставили на руїнах пастуші намети й поганенькі хатки, живучи, як і раніше, традиційним життям скотарів та мисливців, захоплюючись розвагами й бенкетами. Землю, напевне, обробляли поневолені тубільці, бо система зрошувальних каналів щодалі занедбувалась і з кожним роком меншав урожай. Долина Інду невдовзі стала закинутим, убогим краєм.

Як могло статися, що примітивні скотарські племена завоювали добре організовану країну з численним населенням? На те було багато причин,

серед них — той дивний факт, що країна Інду, судячи з украй мізерної кількості знайденої зброї, не мала великої армії, а народ її не відзначався войовничістю. Але основна причина поразки полягала в психіці й структурі індійського суспільства.

Розкопуючи руїни, археологи зіткнулися з моторошним явищем. У Хараппа виявлено дев'ять шарів поселень, які одне за одним знищувались повінню. Ця стратифікація[1] відповідає періодові приблизно в тисячу років. Проте виявилося, що знахідки в усіх культурних верствах, від найнижчої до найвищої, нічим не різняться між собою. На них не помітно ніяких змін, пов'язаних з поступом і розвитком. Ми, приміром, знаємо, що керамічні предмети легко розбивалися, отже часто змінювалися згідно з модою та уподобаннями. По їхній формі й оздобленню можна встановити дати культурних нашарувань, у яких вони містяться. Їх названо «годинником епох». Тим часом у Хараппа кераміка й трохи не змінилася за тисячу років, лишившись достеменно такою, як на початку свого виникнення.

Те саме спостерігаємо і в Мохенджо-Даро. У викопаній ямі можна побачити стіну культурних нашарувань десять метрів заввишки. Але знайдені в них предмети, хоч їх нерідко розділяє років із двісті, подібні між собою. Отже, культура Інду була на диво консервативна, нездатна до поступу, застигла в традиційних формах.

В землеробстві й ремісництві панувала страшенна технічна відсталість, до останнього часу там користувалися знаряддями кам'яної епохи.

До того, суспільство Інду було просякнуте духом вузького утилітаризму. Все, що робилося, спрямовувалося на те, аби негайно давати користь, всюди — обов'язкова стандартизація, посередність і прагнення до економічної вигоди. Це особливо помітно на глиняних горщиках, які, правда, обточені на гончарному колесі, але дуже вбого оздоблені. Певно, їх виробляли масово задля практичних цілей, не дбаючи про художню принадність. Утилітаризм виявляється в майже казарменій симетрії міських вулиць, у відсутності гарної архітектури й скульптури. Невелика кількість викопаних скульптур тільки підтверджує це загальне становище.

---

[1] Стратифікація — нашарування, залягання осадових порід верствами.

Хто примусив народи Інду тягти це ярмо бездушного монотонного традиціоналізму, який убивав ініціативу окремих людей, політ думки й винахідливість? Тут нам спадає на гадку устрій інків — вони регулювали щоденне життя підкорених перуанських племен детальними правилами, щоб досягти найбільшої продуктивності в землеробстві. Інки робили це від імені бога Інті; тож хіба не могли так само чинити від імені своїх богів володарі й жерці в долині Інду? Лише ритуальні приписи, що мали релігійний характер, були здатні тримати в покорі десятки тисяч людей, позбавлених, немов у мурашнику, індивідуальності.

Але досягнута таким способом стабілізація мала в собі зародок занепаду й смерті. Й коли, врешті, настав неминучий застій, духовна апатія та безсилля — почався занепад держави. Величезне творіння суспільства, що вже налічувало майже тисячу років, стало легкою здобиччю молодих, завзятих і войовничих гірських племен, приваблених багатою врожайною річковою долиною.

На довгі століття країну над Індом було забуто. В VI столітті до нашої ери перси приєднали долину до своєї величезної імперії. 323 року до нашої ери там з'явився Олександр Македонський. Греки, які супроводили його в поході, зачудовано розповідали потім про величезні ріки й «вовну, яка росла на деревах» (бавовник). Тільки в III столітті до нашої ери для Індії почалася нова епоха в історії. Її славетно започаткував великий Ашока з династії Маур'я (273—232 рр. до нашої ери), один з небагатьох володарів, які не тільки проголошували ідею миру, а й запровадили її в життя. Він був водночас перший цар — палкий прибічник буддизму.

НЕЩОДАВНО ВІДКРИТИЙ НАРОД — ХЕТТИ

Найгрізніші вороги фараонів

Одного разу цар Давид походжав по своєму палаці в Єрусалимі й думав про дивовижні шляхи свого життя. Майже всю молодість він проблукав у ханаанських горах, ховаючись од помсти Саула. Тоді він був вигнанець і отаман ватаги, а зараз — ізраїльський та іудейський цар. Після трудів і битв, після поразок і повної перемоги він зрештою надумав віддатися життєвим принадам. У війнах він покладався на свого найближчого друга й головного вождя Йоава, котрий спустошував країну аммонітів і саме збирався облягти їхню столицю — Раббат-Аммон. Отже, справи в царстві йшли добре. Воно стало таким могутнім, що сусідні народи уникали сутичок з ним.

Давид, утішений і веселий, став у віконній ніші й побачив у будинку навпроти жінку. І враз спалахнув палким коханням до неї, і спало йому на думку забрати її до себе. Від служників Давид дізнався, що то Вірсавія, дружина хетта Урії, видатного вождя ізраїльскої армії. Той вірний найманець боровся в аммонітській країні поруч з Йоавом. І Давид скористався його відсутністю, щоб викрасти жінку.

Згодом виявилося — Вірсавія чекає дитину. Тоді цар, побоюючись її

чоловіка, поклав собі позбутися його. Він звелів Йоаву послати Урію на мури Раббата і в розпалі битви залишити самого серед ворогів. Хеттський воїн, підступно покинутий товаришами, загинув од рук аммонітів.

Ця похмура оповідь про Давида й Урію — єдиний доказ у Старому завіті присутності хеттів у Ханаані. З іншого епізоду ми довідуємось, що вже за часів Авраама, тобто на початку II тисячоліття до нашої ери, хетти засновували там свої невеличкі держави на чолі з царями.

Коли померла улюблена жінка Авраама Сара, він попросив у хеттського царя в Хевроні дозволу поховати дорогі останки на його землі. Володар охоче надав йому місце на хеттському кладовищі, але Авраам з релігійних міркувань не прийняв такої ласки. Він просив царя поклопотатися перед багатим хеттом, на ім'я Ефрон, у якого був грот, що годився для родинного склепу. Ефрон спершу хотів оддати грот задарма і тільки після довгих умовлянь Авраама взяв за нього сорок сикель сріблом.

Хетти були, як на той час, винятковими джентльменами. Їхню великодушність, щедрість у грошових справах і гостинність ми оцінимо краще, коли пригадаємо, що Авраам був у Ханаані чужинцем. Щоправда, він був багатий і сповнений власної гідності старий чоловік, та все ж кочівник, який мандрував по країні в пошуках пасовиськ і жив у наметі.

З окремих згадок у біблії можна зробити ще один цікавий висновок: хеттські жінки вирізнялись своєю привабливістю й незвичайною чарівністю. Стародавні євреї часто брали їх за жінок, хоч племінні звичаї та релігійні закони забороняли їм женитися на жінках чужої крові. Такий нерівний шлюб взяв не тільки Єзав, син Ісаака, від якого всього можна було сподіватись, а навіть сам цар Соломон. Поміж його жінок було кілька хеттиянок, і, напевно, користуючись такими родинними узами, він підтримував тісні торговельні зв'язки з хеттськими царствами в північній Сірії, продаючи їм коней для бойових колісниць, яких купував у Єгипті.

Наведемо одне місце з біблії, де йдеться про хеттів. Вони постають тут зовсім у іншому світлі. Випадок стався за війни з сірійськими арамеями. В біблії написано: «...чути було в сірійському таборі гуркіт возів, і тупіт коней, і гомін великого війська. І мовили сірійці одне одному: «Оце найняв проти нас за гроші цар ізраїльський царя хеттського»... А по-

встававши, вони повтікали в темряві, покинувши намети свої, й коней, і віслюків своїх, і табір і втекли, бажаючи врятувати душу свою».

З дальших віршів ми дізнаємося, що сірійці залишили в таборі не тільки військове спорядження, коней, великі запаси харчів, але й величезні золоті та срібні скарби. Напевне, не казна-якими воїнами були хетти, коли вони могли спричинити до такого переполоху серед своїх ворогів самим тільки бряжчанням зброї.

Таємничий народ — хетти

Це майже все, що до початку XIX століття знали про таємничих хеттів. Дуже мало! Надто коли взяти до уваги, що ніхто до цього часу не міг визначити, якою мірою можна довіряти літописцям Старого завіту, котрі неймовірно змішували міфи й легенди з історичними фактами.

У XIX столітті почав пробуджуватись інтерес до країн Близького Сходу. 1812 року славетний швейцарський мандрівник Йоганн Людвік Буркхардт видав книжку «Подорож по Сірії». Там він, між іншим, пише, що, гуляючи по базару в сірійському місті Хама (тогочасна турецька провінція Дамаск), він зауважив на одному з наріжних будинків вмуровану плиту, списану невідомим шрифтом. Той шрифт геть різнився від усіх знаних досі месопотамських чи єгипетських; він складався із знаків, що зображували різноманітні предмети й людські постаті — тобто мав піктографічний характер.

Але наукові кола не відгукнулись на повідомлення швейцарського мандрівника. Нікому й на гадку не спало, що плита в Хамі може мати щось спільне з невиразними постатями хеттів із Старого завіту.

У 1870 році, тобто аж через п'ятдесят вісім років після появи книги Буркхардта, двоє американських мандрівників знову побачили плиту в Хамі. Зацікавлені незвичайним написом, американці почали копіювати його в записниках. Однак вони не зважили на фанатизм тубільців, котрі наділяли плиту якоюсь магічною силою. Мандрівників оточив натовп мусульман, що галасували й погрожували, й тільки втручання турецького війська врятувало їх од самосуду.

За два роки появився в Хамі англійський місіонер Вільям Райт у

супроводі турецького губернатора Сірії. Під його збройною охороною, перед очима вороже настроєних жителів міста, він вийняв плиту й перевіз її до музею в Константинополь. А відливок з плити подарував Британському музею в Лондоні.

Приблизно тоді ж знайдено ще одну плиту, вмуровану в стіну мечеті в Алеппо. Правда, напис на ній і різьба були такі стерті, що ледве вдалося розібрати окремі деталі. Так сталося не під впливом тривалої дії повітря, а тому, що мешканці Алеппю вірили в здатність цього каменя виліковувати трахому. Багато поколінь хворих людей виглянсували плиту, тручись об неї запаленими повіками. Тож коли чужинці стали виявляти до неї інтерес, вона безслідно зникла, захована городянами.

Вже з давніх-давен відомо, що в горах Тавру на скелях вирізьблені бородаті чоловіки, вишикувані в обрядовій процесії, і що існують руїни циклопічних фортець із брамами під охороною кам'яних сфінксів. Ці пам'ятки розкидані по всій Анатолії, надто рясно їх у басейні ріки Галіс. Барельєфи чоловіків описав ще Геродот, який гадав — вони зображають фараона Состріса та його придворних. Але нікому не спало на думку пов'язувати ці релікти з біблійними хеттами.

Тільки 1880 року зробив це визначний англійський сходознавець і археолог А. Г. Сайс. У рефераті, виголошенім на зібранні Товариства біблійної археології, він висунув гіпотезу: автори всіх цих барельєфів — хетти. З цього виходило, що вони жили в Анатолії і в гірському районі на північ од Месопотамії та що групи цього народу проникли до північної Сірії й Палестини.

Як виявилося згодом, гіпотеза була слушна. Але незабаром усі гіпотези стали зайві. Їх змінив цілий ланцюг відкриттів, що були однією з найцікавіших подій в історії археології.

Слідами хеттів

Відколи розшифровано єгипетські ієрогліфи та месопотамське клинописне письмо, проблема хеттів перестала бути темою для домислів. Що більше прочитували знайдені в руїнах історичні документи, то ясніш і ясніш поставав перед нами стародавній світ.

Написи на стінах єгипетських храмів дали можливість установити: вже в XV столітті до нашої ери імперія фараонів збройно виступила проти агресії, яка щодалі зростала. Великий полководець Тутмос III вирушив у Сірію і на півночі стримав наступ хеттських військ, які прямували на південь через ущелини й перевали Тавру.

Тепер уже майже щодня більшало джерел, що додавали нові відомості про хеттів. Так, у храмі Рамсеса в Луксорі давно викликав захоплення настінний барельєф з динамічною батальною сценою. Якийсь талановитий єгипетський художник на диво виразно зобразив одного з фараонів — на чолі свого війська він у колісниці переслідує ворога, котрий панічно тікає через річку. І тільки коли було прочитано ієрогліфічний коментар до цієї сцени, ми довідалися — це Рамсес II таким способом прославляє вирішальну перемогу, яку він сподівався здобути над хеттами в битві під мурами сірійської фортеці Кадеш.

На основі календарних обчислень єгиптологи визначили — битва відбулася 1286 року до нашої ери.

На цій підставі можна було б уважати, що в той час експансію хеттів було припинено. Та незабаром виявилося — Рамсес II марно вихвалявся здобутою перемогою. Принаймні хеттів не було підкорено, про це свідчить те, що саме вони, а не єгиптяни утрималися на полі бою, а тим самим і в північній Сірії. Молодий, завзятий фараон легковажно попався в пастку і лише випадком вибрався з оточення. Тому битву під Кадешем ми радше повинні вважати незавершеною.

По кількох роках марної боротьби Рамсес зрозумів, що мусить укласти з хеттським царем угоду про вічну дружбу; аби зміцнити цю спілку, він навіть одружився з царською дочкою. Це сталося головно через ассірійців, котрі дедалі могутнішали і ставали небезпечними для обох партнерів. Однак можна припустити, що фараон — володар наймогутнішої держави тогочасного світу — не принизився б до таких тісних зв'язків, якби не поразка під Кадешем і пізніші невдачі в боротьбі з хеттами. Слід іще додати — текст угоди зберігся до наших часів: Рамсес увічнив її дослівно на стіні храму в Карнаці.

Ассірійські написи в Месопотамії повністю підтвердили, що хетти надовго оселилися в північній Сірії. Від часів володарювання ассірійського царя Тиглатпаласара I (близько 1100 років до нашої ери) Сірія

називалася «країною Хатті», а столицею Хеттського царства, що там утворилося, була фортеця Кархеміш.

1887 року зроблено дуже важливе відкриття. В руїнах Тель-ель-Амарна, в колишній столиці фараона Ехнатона, знайдено двірський архів, де зберігалася адміністративна кореспонденція фараона і його батька Аменхотепа. Кореспонденція висвітлює політичні події 1370—1348 рр. до нашої ери і містить надзвичайно цікаві відомості про хеттів. Найцінніша археологічна знахідка — лист хеттського царя Суппілуліума, котрий вітає Ехнатона зі вступом на престол.

Ехнатон, один з найцікавіших стародавніх монархів і творець монотеїстичної релігії бога Сонця Атона, був першим в історії пацифістом — він заперечував насильство як політичне знаряддя. Внаслідок такої його позиції єгипетське панування в Азії, що спиралося на збройну силу, підупало. В архіві збереглося кілька листів, де сірійські васали марно просять у фараона підмоги проти хеттської агресії.

Усі ці відомості, хоч і дуже цікаві, мали тільки другорядне значення. Не вдавалося вияснити основного питання: хто такі хетти і де був осередок їхнього поселення.

Кардинальні зміни у розв'язанні цієї проблеми стались аж у 1906 році, коли німецький учений Гуго Вінклер одкрив місце хеттської столиці в районі турецького села Богазкеой, за 145 кілометрів на схід од Анкари. Містилася вона біля річки Галіс (тепер Казіль Ірмак), що робить там великий закрут і впадає в Чорне море. Тепер ми вже знаємо — столиця називалася Хаттуташ і обіймала площу сто сімдесят гектарів.

Археологи розкопали чудовий палац, храм, громадські будівлі, могутні оборонні мури й статуї з чорного базальту. Скульптури зображають чоловіків з волоссям до плечей, із високими ковпаками на голові, в коротких спідничках і гостроносих черевиках.

Та найважливіша знахідка — царський архів, 13 тисяч глиняних табличок з клинописними текстами. Це головно документи, складені невідомою хеттською мовою, але між ними трапляються й таблички, списані вже розшифрованою аккадською, що, подібно до французької мови в Європі, виконувала в стародавньому світі роль дипломатичної мови.

Завдяки одному з надзвичайно щасливих випадків, які, ніби фейєрверки, освітлюють дорогу археології, в архіві столиці Хаттуташ знайдено мирну

угоду, яку Рамсес II уклав з хеттським царем. Угоду написано аккадською мовою, тож її змогли прочитати й ствердити тотожність з текстом на стіні храму в Карнаці. Навіть найбільший оптиміст серед археологів не міг сподіватися, що у величезній купі руїн знайде справжній документ, який більше ніж три тисячі років тому вручили хеттському цареві єгипетські посли.

Вчені багато років намагалися розгадати таємницю хеттської мови. Тож коли в 1915 році чеський сходознавець Бедржих Грозний опублікував перший нарис хеттської граматики, його зустріли скептично. Зокрема тому, що його твердження видавалися фантастичними. На його думку, хеттська мова належала до великої індоєвропейської групи й була тісно пов'язана з італо-кельтською групою. Твердження, що в другому тисячолітті до нашої ери мешканці Малої Азії розмовляли мовою, схожою на грецьку та латинську, здавалося багатьом ученим ексцентричним, але додатковий вірогідний матеріал, представлений згодом Грозним у більш повній граматиці хеттської мови, не полишав уже ніяких сумнівів.

Грозний з'ясував: структура хеттської мови має флективний характер, тобто іменники та дієслова відмінюються за допомогою відмінкових закінчень. Отже виявилося — хеттські закінчення надзвичайно подібні до грецьких і латинських. Якщо говорити про лексику, то хетти запозичили багато елементів азіатського походження, однак Грозний розпізнав і чимало індоєвропейських слів, зміст яких вияснив, порівнявши їх з відповідними грецькими й латинськими словами.

Ми не маємо змоги заглиблюватися в подробиці копітких дослідницьких методів, що їх застосовував Грозний, розшифровуючи хеттську мову. Проте слід згадати одну цікаву деталь: неабияк допоміг той невірогідний факт, що хетти послуговувалися в своїх текстах своєрідною стенографією.

Довгий час після зникнення шумерів з історії мертва шумерська мова виконувала на Близькому Сході таку роль, як латинська мова в середньовіччі — вона була мовою письменників і жерців. На хеттів мала значний вплив месопотамська культура; їхні літописці й письменники, напевне, знали також шумерську мову, а користувалися нею дуже оригінальним способом. Шумерська мова — це переважно односкладові слова,

що позначаються на письмі односкладовими знаками. А багатоскладове слово переписувачам зручніше було написати скорочено відповідним односкладовим шумерським знаком. Але той знак читали по-хеттському, ігноруючи його справжнє шумерське значення.

Грозний, безперечно, розумів значення шумерських знаків. Завдяки їм нерідко можна було здогадатися про зміст усього речення і логічним шляхом з'ясувати приблизне значення окремих слів.

Те, що на Близькому Сході розмовляли мовою, подібною до грецької й латинської, — одне з надзвичайних відкриттів нашого століття. Таблички, знайдені в хеттській столиці, дивували й іншими несподіванками, які геть змінили погляди сходознавців на історію та етнічний склад Стародавнього Сходу.

Завойовники в залізних панцерах

У 1919 році, тобто всього за кілька років після першого нарису граматики Грозного, наукові кола збурилися знов. Швейцарський сходознавець Е. Форрер заявив, що, вивчаючи клинописні таблички в Богазкеої, він розрізнив там вісім мов. З цього випливало — хеттська держава мала багатомовний характер.

Крім хеттської мови, котра належала до індоєвропейської групи італо-кельтських мов, дуже широко була розповсюджена якась мова із своєрідною граматичною будовою, що не належала ні до семітської групи, ні до індоєвропейської.

Тим часом як хетти виражали відмінювання й дієвідмінювання за допомогою закінчень, люди, що розмовляли тією невідомою мовою, користувалися префіксами. Приміром, множина від слова «біну» (дитина) звучала «лебіну».

Хто ж були люди, що розмовляли цією мовою, і до якої суспільної верстви належали в хеттській державі? З клинописних табличок видно — піддані хеттського царя здебільшого молилися на цій мові. Нею написано чи не всі релігійні тексти: літанії, гімни, молитви й хорали. Архаїчність мови свідчить, що нею розмовляли тубільці, які жили в Анатолії незадовго до появи хеттів. Зважаючи на їхній очевидний вплив на

релігійне життя в країні, ми можемо припускати: вони становили середню верству суспільства, з їхнього середовища виходили жерці та купці.

На дуже цікаві роздуми навертає третя мова, що її вчені назвали «мова люілі». Нею розмовляли селяни, які утворили найнижчу суспільну верству. За своєю будовою це власне була індоєвропейська мова, хоч і з багатьма елементами азіатського походження. Отже, вчені дійшли висновку: народи люілі, прибувши близько 2300 року до нашої ери в Малу Азію, були поневолені місцевим населенням за 400 років до появи там хеттів.

Серед мов, які збереглися, переважали індоєвропейські діалекти. Це свідчить про те, що Малу Азію й північну Месопотамію населяли ще інші, споріднені з хеттами народи. Серед них — касситн й воїни держави Мітанні, які відіграли також значну політичну роль.

Відкриття Форрера змусило сходознавців грунтовно переглянути свої погляди на історію Близького Сходу. Довгі роки вважали, що до появи мідян і персів індоєвропейські народи не прислужилися розвиткові культури й історії Малої Азії, бо їх там не було.

Звідкіля прийшли ці індоєвропейські вискочні? Російський археолог В. А. Куфтін знайшов на Кавказі кераміку, вкриту чорною поливою й оздоблену самобутнім орнаментом. Уся кераміка безперечно — індоєвропейського походження. А такий самий посуд викопано під річкою Галіс і в Сірії під річкою Оронт.

На підставі цих і низки інших доказів учені відтворили один з найдраматичніших періодів в історії стародавнього світу Індоєвропейські племена, що мали свої первісні поселення в північному Причорномор'ї, на початку другого тисячоліття до нашої ери надумали з певних причин емігрувати й рушили з усім своїм майном через Кавказ на південь до Анатолії. Під час цього походу з жінками, дітьми, живим інвентарем і навантаженими возами загарбники знищили Трою, руїни якої із слідами пожежі археологи відшукали в другому знизу шарі поселення. Сталося це за кілька сотень років до появи під мурами Трої інших завойовників — ахейців.

З характерного нашарування мов, одкритих Форрером, можна зробити висновок: індоєвропейські воїни підкорили тамтешнє населення й стали

правити ним. Одними із загарбників були саме хетти. Їхня країна на території Малої Азії за якийсь час стала могутньою державою і багато років успішно змагалася з гордим Єгиптом. Друга група завойовників — кассити — після повалення аккадської династії Хаммурапі, протягом п'ятисот п'ятдесяти років була панівною аристократичною верствою у Вавілоні. Найцікавіша — третя група індоєвропейських племен, званих аріями. Частина цих воїнів оселилася в Месопотамії та верхів'ї Євфрату, де заснувала могутню державу Мітанні. Фараон Аменхотеп III уклав з мітаннським царем союз проти хеттів і одружився з його дочкою. Однак цей союз не дав користі — не спинив походу хеттів до південних кордонів Сірії. Вкінці держава Мітанні стала жертвою нападу хеттів і ассірійців. Воїни Мітанні називалися «маріянни». Ця назва етимологічно походить од ведійського слова «мар'я», себто «молодик» або «герой». Маріянни мали типові арійські імена й шанували відомих нам індійських богів, наприклад, Мітра і Варуна. Річ певна, володарі Мітанні — це відгалуження тих арійських племен, які в XV столітті до нашої ери перейшли через гори Белуджистану й зруйнували великі укріплені міста Хараппа й Мохенджо-Даро в долині Інду.

Отже хетти, кассити й мітанні здолали перетворити свої країни на могутні держави й вистояти, попри кількісну перевагу місцевих народів. Це можна пояснити тим, що вони вміли виплавляти залізо, розводити упряжних коней і будувати легкі бойові колісниці з колесами на шпицях.

Десь у вірменських горах жило плем'я кізваданів, котрі в XV столітті до нашої ери навчилися виплавляти залізо. Вони не зробили нового відкриття, а тільки знайшли спосіб виробляти залізо дешево й у великій кількості. В Єгипті й Месопотамії залізо було відоме вже в третьому тисячолітті до нашої ери, але воно траплялося рідко й цінилося вище, ніж золото. Кізваданів підкорили хетти і, певне, примусили їх розповісти про спосіб виплавки заліза, який потім оберігали як зіницю ока. Коли один із фараонів попросив дружнього хеттського царя відкрити таємницю, то у відповідь дістав удар ножем. Залізна зброя давала хеттам величезну перевагу над супротивниками, які перебували ще в бронзовій епосі.

І ще одна неабияка перевага — кінь. Є переконливі докази, що саме

індоєвропейські племена, зокрема арії, завезли коня до країн Близького Сходу та Єгипту. В архіві клинописних табличок із Богазкеоя зберігся підручник з розведення й тренування коней; автор — якийсь Кіккулі, виходець із країни Мітанні. До речі, хетти — перший в історії народ, котрий зазначав імена авторів літературних творів, отже створив поняття авторської власності.

Однак за тих часів верхи на конях їздили дуже й дуже зрідка; найчастіше їх запрягали в двоколісні повози. Слід зауважити: вавілонські, староєврейські та єгипетські слова, які означають коня, запозичені з мови аріїв, тобто із санскриту. Це ще один доказ того, що кінь розповсюдився завдяки індоєвропейським племенам.

Месопотамські народи вже в третьому тисячолітті до нашої ери знали бойову колісницю. Але то був важкий повіз із суцільними колесами, запряжений волами чи дикими віслюками. А легка хеттська колісниця на двох колесах зі шпицями напрочуд швидко пересувалася на полі бою. Це була нова й дуже грізна зброя, проти якої вороги, що боролися застарілими способами, виявилися беззахисними.

Хетти, як ми вже казали, — невелика замкнута каста аристократичних воїнів, яка поневолила місцевий народ і примусила його працювати у великих земельних маєтках. Із юридичного кодексу, знайденого в архіві Богазкеоя, можемо зробити висновок: це були варвари з дуже суворими звичаями, але як воїни вони мали певні характерні позитивні якості, котрі можна б навіть назвати лицарськими. З наведеного нижче тексту бачимо: вони вміли бути лицарями, надто в ставленні до жінок. Ось що продиктував один з хеттських царів своєму літописцеві:

«Тільки-но Манапа-Даттас, син Муви Лева, довідався, що я наближаюсь, він прислав гінця з таким листом: «Мій пане, не вбивай мене, а прийми як свого васала, а щодо людей, котрі втекли до мене, то присягаюся видати їх моєму панові». Проте я відповів йому так: «Колись, як твої брати вигнали мене з твоєї країни, я звелів жителям Каркісу, аби вони знову прийняли тебе. Однак ти мене зрадив і перейшов на бік мого ворога Угга-Зіттіса. То зараз я повинен визнати тебе васалом?» І я хотів його вбити, та він прислав до мене свою матір. Вона впала переді мною на коліна, і я ласкаво обійшовся з нею і не захопив країни біля річки Сеха».

Розпачливі листи цариці

Завдяки розшифруванню хеттського письма вченим пощастило досить докладно відтворити історію хеттів. Їхня держава виникла близько 1640 року до нашої ери, коли цар Табарна об'єднав під своїм берлом усі хеттські племена, що жили в Малій Азії. Ім'я його — Табарна — стало відтоді царським титулом, подібно до імені Цезаря.

Хеттські війська навально просувалися на схід і на південь. Вони поступово завоювали північну Сірію, дісталися Євфрату і близько 1600 року до нашої ери заволоділи Вавілоном. Проте мусили залишити місто, коли в їхній столиці почалися криваві сутички претендентів на царський престол.

Настав другий період внутрішніх заворушень, царевбивств і воєнної слабості. Джерелом цих політичних струсів був характерний суспільний устрій.

Земля формально належала цареві, але була поділена на маєтки і віддана великим можновладцям та храмам. Проте каста могутніх вельмож призначала й скидала царів, організовувала, коли їй треба було, повстання й заколоти.

Тільки близько 1425 року до нашої ери узурпатор Телепін навів лад у країні. Телепін був визначний державний діяч і полководець. Він приборкав можновладців і встановив право спадкоємності, якого дотримувались, поки існувала держава хеттів. Однак, бажаючи запровадити ці реформи, він мусив вийти із Сірії під натиском єгипетських військ. Відтоді в Хеттській державі правили самовладні монархи, які водночас обіймали пост головного воєначальника, найвищого судді й первосвященика. Їхньою емблемою було крилате сонце, і свої листи вони починали формулою: «Я сонце...»

Як це завжди буває в абсолютних монархіях, хетти створили свою державну релігію. Офіційним, найбільш шанованим божеством була богиня Сонця, яку звали «царицею неба, землі й країни Хаттіс». Над великим гуртом найрозмаїтіших божків панував бог Сонця, статуї якого із золота та срібла жерці щодня обмивали, вбирали в чистий одяг і розважали танцями під акомпанемент музичних інструментів та співу. Хетти поблажливо ставились і до божеств підкорених народів, навіть приймали

Голова людини з Толлунда, що її повішено дві тисячі років тому.

Мегалітична гробниця на одному з данських островів.

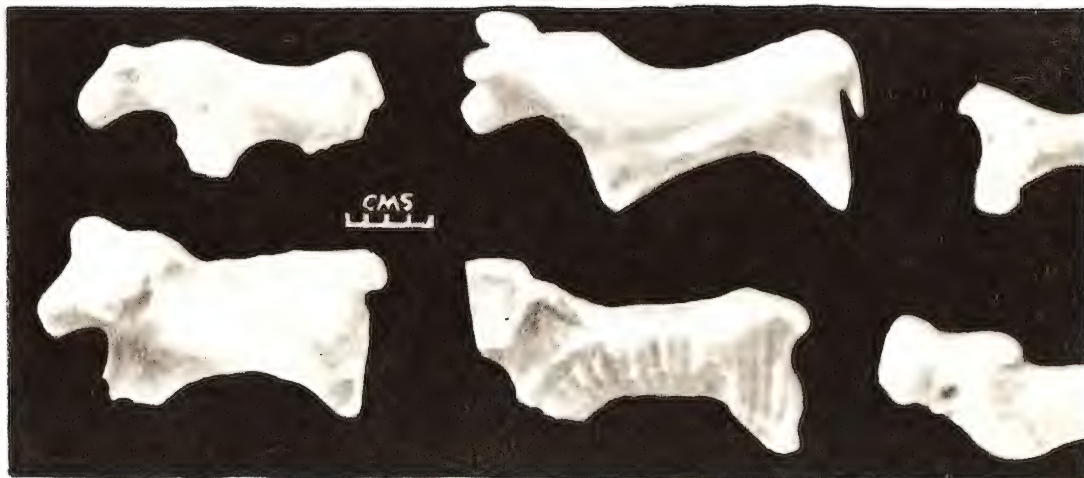

Шість печаток з-над Інду.

Погруддя бородатого сановника з Мохенджо-Даро.

Статуетки теракотових звірят з-над Інду.

Скіфи приносять данину перському володарю. Барельєф у Персеполісі.

Бурштинова ваза з опуклим фігурним орнаментом, що зображує скіфів. ▶

Статуетка хлопчика, що його принесено як пожертву Артеміді в Бравронському храмі.

їх до свого пантеону[1]. До них належав і бог землеробства Телепін, котрий так само, як Аттіс, Осіріс, Таммуз чи Адоніс, восени вмирав і весною воскресав.

Цікаво, що хеттська теогонія[2] має багато спільного з теогонією грецького поета Гесіода. Це пояснюється не тільки спорідненістю з греками. Документи з Богазкеоя свідчать: хетти підтримували тісні зв'язки з ахейцями з Мікен, міста Агамемнона і Клітемнестри[3], а також із троянцями. Син одного з ахейських царів був при хеттському дворі — вчився їздити на бойовій колісниці. Зберігся обмін дипломатичними нотами в справі пірата, який заховався в Трої й утік уночі на кораблі при таємній підтримці сина ахейського царя. На одній табличці прочитано навіть його ім'я: «Олександр із Трої». Невідомо тільки, чи можна це ім'я ототожнювати з тим Олександром, чи Парісом, котрий викрав Єлену і цим спричинився до Троянської війни.

Єгиптяни мусили незабаром вийти із Сірії під натиском держави Мітанні, яка щодалі міцнішала і неабияк загрожувала також хеттам. Близько 1380 року на хеттський престол вступив Суппілуліум, великий полководець і адміністратор. Він знову зміцнив країну, оточив столицю Хаттуташ оборонними мурами, які стоять і донині, розгромив дощенту мітаннів і захопив північну Сірію.

Коли він стояв під мурами сірійської фортеці Кархеміш, з ним трапилася дуже дивна пригода. До табору з'явився єгипетський посол і вручив йому листа від своєї цариці. «Мій чоловік помер, — писала вона,—а я не маю сина. Мені казали, що в тебе є багато синів. Аби одного з них ти схотів прислати до мене, він став би моїм чоловіком. Ні за яку ціну я не хочу брати собі за чоловіка нікого з моїх підданих. Я дуже стурбована».

Суппілуліум був такий вражений, що вирядив до Єгипту свого посланця довідатися, чи лист не є якимсь обманом. Посланець вернувся

---

[1] Пантеон — у стародавніх греків і римлян храм, присвячений всім богам; слово «пантеон» вживається також для загального найменування всіх богів того чи іншого культу.

[2] Теогонія — релігійні міфи про походження богів.

[3] Агамемнон — герой старогрецьких легенд, цар Аргосу, учасник Троянської війни. Після зруйнування Трої повернувся в Аргос, де був забитий своєю жінкою Клітемнестрою та її коханцем Егістом.

з другим листом цариці, де читаємо: «Чому ти кажеш: вони дурять мене? Якби я мала сина, то хіба б писала до чужоземця, звіряла б йому свій клопіт, свої страждання? Ти образив мене своїми підозрами. Той, хто був моїм чоловіком, не живе, а в мене немає сина. Ніколи я не візьму за чоловіка людину, що є моїм підданим. Про це я писала тільки тобі. Всі тут кажуть, що в тебе кілька синів. Дай мені одного з них, аби він став моїм чоловіком».

Хеттський цар піддався на умовляння і послав до Єгипту одного з своїх синів. Але юнак не одружився з удовою і не вступив на єгипетський престол — його вбили.

Це драматичне листування, знайдене в хеттському архіві в Богазкеої, ясна річ, зацікавило вчених. Яка єгипетська цариця криється за листами? Шляхом календарних обчислень установили: йдеться про третю дочку Ехнатона й жінку Тутанхамона.

Ехнатон боровся з могутньою кастою фівських жерців і був основоположником монотеїстичної[1] релігії, що проповідувала культ бога Атона — символу Сонця. Це була релігія, сповнена життєрадісності; вона проповідувала мир поміж людьми й народами. Ехнатон був також покровителем і реформатором мистецтва. Молоді художники, якими він опікувався, збунтувалися проти традиціоналізму жерців. Ми завдячуємо їм цілою низкою фресок, які дають можливість проникнути в особисте життя Ехнатона. Ми бачимо його з дочками й дружиною в сценах, сповнених ідилічного тепла і безтурботності. Саме на цих фресках ми разів кілька подибуємо авторку драматичних листів.

На диво зворушливою була інша зустріч з цією царицею. Її чоловіка Тутанхамона поховано в трьох трунах, одна з яких відлита із щирого золота. Коли Говард Картер, що знайшов його гробницю, підняв віко третьої труни, він побачив на грудях у мумії пучечок польових квітів, напевно, покладений його дружиною. Картер каже: поряд з цим скромним, але зворушливим свідченням суму, ніби посланням людського серця з далеких століть, померкли всі чудові скарби-пам'ятки, нагромаджені в коморах гробниці.

Тутанхамон помер на дев'ятнадцятому році життя. Вдова, ім'я якої

---

[1] Монотеїзм — релігія, що визнає тільки єдиного бога.

нам не відоме, мала тоді всього вісімнадцять років. Недосвідчена й майже безпорадна, вона відчувала, що її оточують шпигуни, і збагнула: коли вона не поспішить, то втратить престол. Звідси такий наполегливий, тривожний і сумний тон листів. За єгипетським законом вона могла обрати собі нового чоловіка й зробити його царем. Але жрецька каста не забула, що вдова — дочка їхнього найзапеклішого ворога, Ехнатона. Фівський первосвященик Ейє підіслав до хеттського царевича убивців і силою захопив престол. Ми не знаємо дальшої долі вдови. Може, її теж убили або вона померла з туги десь у вигнанні. Її могли видати силоміць заміж за узурпатора Ейє, щоб узаконити державний переворот. Таким чином, перешкодили здійсненню сміливого наміру зробити царем хетта, тобто представника народу, який став грізним суперником Єгипту.

Після битви за Кадеш (1286 рік до нашої ери) для хеттів настав період поступового занепаду. Менше як через сто років після цього тріумфу над Єгиптом Хеттську державу було зруйновано. Винуватці катастрофи — «морські люди», збіговище загарбників різного етнічного походження; вони вдерлися з Балкан на землі Близького Сходу й дійшли до Єгипту, де їх розгромив Рамсес III. Та могутня хвиля нашестя потягла за собою певні групи хеттів. Вони нарешті поселилися в північній Сірії і в деяких районах Ханаану, де вже за часів Авраама жили хетти. Під впливом єгипетських ієрогліфів вони створили своє власне письмо, зване в науці «хеттськими ієрогліфами».

В 717 році до нашої ери ассірійці під проводом Саргона II зруйнували Кархеміш, останню хеттську фортецю в Сірії. Англійський археолог Вуллі знайшов у руїнах цього міста переконливі докази тієї події. В одному з приміських будинків підлога була вкрита попелом, а в ньому лежали сотні стріл, списи й уламки мечів. Найбільше стріл — біля дверей до окремих кімнат. Вони погнулися від удару об кам'яні одвірки. Напевне, оборонці відчайдушно билися й крок за кроком одступали з кімнати до кімнати.

Битва за Кархеміш — це останній акт хеттської історії. Засновники могутньої держави й суперники гордого Єгипту зникають безслідно з історичної арени, змішавшись з місцевим населенням. Вони асимілюються також з арамейцями. Після них залишилися коротенькі згадки в біблії; тільки сучасна наука повернула їх історії.

НАРОД ВЕЛИКИХ ПРОСТОРІВ — СКІФИ

Лицарі степів

За винятком етрусків і крітян, в стародавній історії, певно, немає такого цікавого, загадкового, овіяного чаром романтичних легенд народу, як скіфи. Ці вільні завойовники й пастухи жили в VII столітті до нашої ери на великих просторах Європи та Азії, від Карпат аж до Паміру та Алтаю.

Скіфи складалися з численних племен, якими правили царі або начальники, котрих обирали. Вони належали до великої групи індоєвропейських народів, хоча в Азії виявлено серед них монгольські й китайські домішки. Незважаючи на велику відстань, їх єднали спільні культурні зв'язки, схожі звичаї та однакові релігійні уявлення.

Скіфи ніколи не мали писемності й грошей. Тож поки на допомогу історії не прийшла археологія, про них не знали нічого, крім того, що розповіли в своїх записах стародавні історики та мандрівники. У Геродота, Страбона та Плутарха читаємо, що скіфи були грізними воїнами, номадами [1] й пастухами, що у воєнному мистецтві вони не знали рівних

[1] Номади — кочівники.

собі. Скіфські племена, котрі жили біля гирла Дунаю, над Дністром, Бугом, Дніпром і Доном, а також у Криму, відомі як «царські скіфи», — провадили жваву торгівлю на північному березі Чорного моря. Основним продуктом обміну була пшениця, звідси можна виснувати, що деякі верстви скіфського суспільства, певно, поневолені тубільці, займалися землеробством.

Коли перський володар Дарій I готувався до великого збройного походу на греків, він надумав забрати в них пшеницю, яку довозили із Скіфії, й голодом змусити до капітуляції. З цією метою, як повідомляє Геродот, він переправився через Босфор по мосту, що його збудував грецький інженер Мандраклес, перейшов Фракію і форсував Дунай.

Але скіфська кіннота не стала до бою. Вона відійшла в безкраїй степ, полишивши за собою зруйновану дощенту країну, отруєні колодязі, знищивши запаси харчів. Перська армія, виснажена голодом, поступово зневірювалась у своїх силах.

Дарій мав єдиний вихід із скрути: змусити ворога до вирішальної битви. Аби спровокувати скіфського царя, він висміяв його через посла, що той, мовляв, боягузливо тікає од нього. Але пихатий вождь відповів, що вступить у битву, коли йому буде треба.

«Ми, скіфи, — додав він, — не маємо ані міст, ані обробленої землі, за які мусили б поспішати боротися з вами».

Одного разу здавалося — вже дійде до битви. Скіфський загін став у бойовому порядку навпроти персів. Будь-якої миті чекали сигналу до атаки. Нараз звідкілясь вигулькнув заєць. У скіфських воїнів прокинувся мисливський запал. Забувши про персів і бойовий порядок, вони, голосно вигукуючи й сміючись, рушили навздогін за русаком. Дарій, почувши галас, сказав ображено: «Ці люди дуже зневажливо ставляться до нас», — і наказав відступати.

Готуючись писати цілий розділ своєї «Історії» про скіфів, Геродот сумлінно зібрав усі доступні йому відомості з першоджерел. Він вирушив навіть у далеку подорож до Ольвії, міста, заснованого грецькими колоністами на березі Чорного моря, біля гирла Дністра. Мешканці Ольвії платили скіфам данину, але в той же час і самі стали заможними, ведучи з ними натуральну торгівлю. Вони, звичайно, дуже добре знали

скіфів і могли багато розповісти Геродотові про їхній устрій, звичаї, релігію та історію.

Скіфи, як ми вже згадували, вивозили головно пшеницю. Продавали грекам сіль, м'ясо, молоко, сир, шкури, хутра, мед, рибу і рабів. Натомість отримували коштовні тканини, золоті, срібні й бронзові речі, оздоби, художню кераміку. Скіфська аристократія, володіючи величезною кількістю золотої та срібної руди, навіть замовляла у грецьких золотарів вироби, що вимагали особливої майстерності: вази з фігурним рельєфом, жіночі прикраси й парадну зброю.

Скіфи охоче підтримували торгові зв'язки з греками, але остерігалися, щоб не підпасти під вплив грецької культури й звичаїв. Особливо вороже ставилися вони до міст і урбанізації своєї країни. Невід'ємною рисою справжнього скіфа, на їхню думку, була любов до степової свободи, верхової їзди на конях, полювання, власного лука й аркана. За житло їм правив намет, який вони гарно прикрашали завісами й килимами, у крайньому разі, дерев'яна, крита соломою халупа. Того, хто піддавався спокусам грецьких міст, могли звинуватити у зраді.

Стародавні історики наводять два драматичні випадки, що свідчать про прихильність скіфів до родових звичаїв. Один трапився із скіфським царем Скілом, який так захопився грецьким трибом життя, що потай од своїх підлеглих збудував собі в Ольвії палац, оздоблений сфінксами і грифонами. Тож одного дня двірська сторожа несподівано захопила Скіла в грецькому храмі під час діонісійських містерій [1] і зарубала мечами як зрадника народу.

Другий випадок — це історія царевича Анархасіса, брата скіфського царя Саула. 589 року до нашої ери він прибув до Афін як посол і подружив із Солоном. Захопився філософією, досконало вивчив грецьку мову. Існує також думка, що Анархасіс винайшов гончарний круг і якір.

Повертаючись до Скіфії, він вибрав кружний шлях, аби побачити якнайбільше країн. У грецькому місті Кізіку над Гелеспонтом узяв участь в елевсинських містеріях. Обвішаний зображеннями «матері богів» Кібели та її коханця Аттіса, разом з іншими втаємниченими пішов

---

[1] Містерії — у стародавніх греків і римлян — таємні релігійні церемонії, обряди, до участі в яких допускали тільки посвячених.

у ритуальний танок, б'ючи в бубон, який повісив собі на шию. Залишаючи місто, він присягнув богині, що вшанує її в Скіфії в подяку за щасливе повернення додому. Одного дня він крадькома вийшов з табору свого брата й під зоряним небом відправив ті самі обряди, яких навчився в Кізіку. Але хтось підгледів його, і цар Саул, дізнавшись про це, розгнівався й убив одщепенця стрілою з лука. Так загинув степовий царевич, котрий не встояв проти чарів грецької культури й релігії.

Скіфи не задовольнилися величезними просторами, що їх заселили в південно-східній Європі та Азії. Уже в IX столітті до нашої ери вони напали на мирних китайських хліборобів. Ассірійські літописці повідомляють про їхню появу 722 року до нашої ери в Месопотамії після захоплення Малої Азії. У Вірменії археологи викопали оборонні мури, де стримлять характерні трикутні стріли скіфських загарбників. Завдяки їхній допомозі ассірійці в 626 році до нашої ери звільнили Ніневію, яку облягли мідяни. Окремі скіфські племена захопили Сірію і в 611 році до нашої ери дійшли до Єгипту, де їх розгромив фараон Псаметих I. Залишки цих загарбників змішалися в Малій Азії з тубільцями й утворили народ партів. Сліди перебування скіфів знаходять тепер також в Угорщині, Болгарії та Румунії: це численні степові могили, де виявлено багато виробів із золота, янтарю та срібла. Скіфи добралися й до Польщі. Як свідчать бронзові предмети скіфського походження, знайдені в оборонних поселеннях 550—400 років до нашої ери, вони напали на Стшегом у Сілезії і на поселення в Крушвиці та Кам'янці біля Торуня. У Біскупині знайдено один предмет скіфської зброї. У Віташкові розкопано могилу скіфського царевича з чудовими золотими предметами.

В IV столітті до нашої ери через Дон переправилися сарматські племена і в запеклій боротьбі перемогли скіфів. Своєю перемогою вони завдячували винаходу залізного стремена, яке дало можливість організувати важко озброєну кінноту й посилати її в наступ щільними, замкненими шерегами. Згодом скіфи поступово змішалися з сарматами.

Сармати, котрі теж індоєвропейського походження і навіть близько споріднені зі скіфами, цікаві для нас тим, що з ними пов'язується грецька легенда про амазонок. Археологічні розкопки показали: в сарматів збереглися пережитки матріархального устрою. На противагу скіфським жінкам, які у всьому корилися чоловікам, сарматські жінки були

рівноправні й навіть їздили верхи на конях, брали участь у битвах. Тому скіфи називали їх глузливо «володарками чоловіків». У сарматських курганах звичайно центральне місце посідають останки жінок з мечем на боці. Неподалік Тбілісі знайдено відому гробницю сарматської амазонки, яку поховано в повному бойовому спорядженні. Є докази, що вона загинула в бою.

Зараз ми побачимо, як радянські археологи на підставі величезних скарбів, знайдених у скіфських могилах, скарбів, що не поступаються пишністю перед знахідками в гробницях фараонів, не тільки підтвердили Геродотову оповідь, але й збагатили наші знання про скіфів надзвичайно цікавими відомостями.

Дива скіфських курганів

На великих обширах Радянського Союзу є багато скіфських степових могил, серед яких трапляються справжні гори. Тому здається дивним, що стільки років на них не звертали особливої уваги. Однак знаходилися люди, що цікавились курганами: це так звані «грабіжники могил». Сучасні археологи нерідко переконуються, що з розкопаного ними кургана вже забрано найцінніші предмети. В одній могилі знайдено скелети злодіїв, яких засипало землею, а біля виходу з підземної шахти складено золоті й срібні скарби.

Тим, що скіфи перестали бути тільки легендою, ми, як не дивно, завдячуємо саме грабіжникам. Наприкінці XVII століття до Петербурга дійшли чутки, що в південному Сибіру, між Уралом та Алтаєм, шастають грабіжницькі банди, які викопують з курганів казкові золоті та срібні скарби. Петро І видав наказа припинити цей промисел і вислати археологічні знахідки до Петербурга. Та знаменита колекція, названа «сибірським золотом», зараз — гордість Ленінградського Ермітажу.

Вона складається з багатьох художніх виробів, одлитих із щирого золота, — пряжок до поясів, браслетів, намист, вирізьблених на золотих пластинах барельєфів різних тварин, що ними прикрашали кінську упряж. Ці чудові коштовності золотарського мистецтва відзначаються високим художнім смаком і знанням тваринного світу, реалістично

і водночас вишукано стилізовані. Скіфські зображення тварин славляться зараз в усьому світі, як зразки відчуття краси, такого незвичайного у степових народів, що жили в примітивних умовах пастушого й кочового побуту.

«Сибірське золото» Ермітажу стало блискучим археологічним відкриттям, але минуло ще багато часу, поки степові могили почали досліджувати науково й систематично. Аж до кінця XIX століття вчені лише спорадично розкопували то тут, то там якусь могилу і завжди натрапляли на цікаві знахідки. Тільки з 1940 року радянські археологи розгорнули широку роботу по розкопуванню могил, застосовуючи найновіші наукові досягнення й методи. Вивченням могил на Україні займався також польський археолог з Кракова Готфред Оссовський.

1929 рік — рік крутого зламу в науці про скіфів. Радянський учений, професор С. І. Руденко, організував антропологічну експедицію в Сибір. У неприступній долині Пазирик, серед Алтайських гір, він одкрив скіфський некрополь[1] із сорока курганами. Деякі з них круглі, інші — овальні. Над ними височіло п'ять курганів, де було поховано могутніх скіфських володарів. Руденко розкопав один з тих курганів і побачив, що зробив археологічне відкриття, яке не поступається багатством ані перед гробницею фараонів, ані перед царськими гробницями в Урі та в Мікенах. На жаль, він був змушений припинити дальші розкопки; їх відновлено тільки в 1947 році.

Щоб збагнути важливість цього відкриття, треба ознайомитись із будовою степових могил. Саму гробницю споруджено з грубих колод, прикрито високим насипом жорстви, а на вершині покладено важкі кам'яні брили, нерідко вагою по кілька тонн. Влітку талі води протікали крізь щілини між каменями всередину, де завжди панувала вічна мерзлота, бо туди ніколи не могло проникнути сонячне тепло.

Вічна крига чудово прислужилася науці. Якщо в курганах південно-східної Європи знайшли тільки людські скелети — в Пазирику збереглися забальзамовані тіла померлих, одяг і прикраси. Годі перелічити всі багатства, знайдені в гробницях. Там були сідла й упряж із майстерним

---

[1] Некрополі — «міста мертвих», великі кладовища на околицях стародавніх міст: єгипетських, етруських, римських тощо.

золотим оздобленням, візерунчасті чепраки, вази, зброя, ювелірні вироби дивовижної краси, золоті статуетки й пластинки, що ними був обшитий одяг. В одному кургані чудово зберігся чотириколісний віз з дишловим запрягом на четверо коней. Стіни, долівка й стеля вкриті повстю з кольоровими аплікаціями. Та найцінніша тут знахідка, справжній унікум — найдавніший у світі оксамитовий килим, на якому в обрамленні рослинного орнаменту зображено оленів, грифонів і двійко воїнів: один сидить у сідлі, другий веде свого коня за вуздечку. Знайдено також китайські шовки, що ними покривали чепраки. На них вигаптувано сфінксів — вони сидять на гілках або літають між деревами.

Скіфські володарі, величні в своїх парадних убраннях, лежали в окремому склепі серед покладених з ними багатств у дерев'яних саркофагах, прикрашених малюнками, або на марах, прикриті узорчатими покривалами. Навколо них розставлено золотий посуд з їжею та напоями, тим часом як у сусідніх коморах, перегороджених стінами з дерев'яних колод, покоїлись окремо останки чоловіків і жінок.

Навкруг дерев'яної будівлі під курганом поховано багато чудових верхових коней, які так збереглися, що можна розпізнати їхній вік, стать і масть. І тут виявилася страхітлива правда. Великих степових вельмож супроводили на той світ найближчі особи з їхнього оточення: одна жінка, кухар, конюх, слуга і гонець, до того кілька чи кільканадцять, а на заході навіть зо дві сотні верхових коней із царської стайні. Людей душили або труїли, а тварин клали покотом, оглушуючи чеканом по голові.

В «Історії» Геродота знаходимо опис усього похоронного обряду, який підтверджено розкопками. Скіфські пастухи постійно кочували з пасовиська на пасовисько — тож похорони відбувались тільки навесні й восени. Тому конче треба було бальзамувати тіла; до того, неабияку роль відігравала віра скіфів у потойбічне життя.

Тіла наповнювали пахучим зіллям і зашивали. Потім клали на вистелений килимами віз. Жалібниці голили голови, проколювали вуха й стрілою пробивали ліву долоню. Скорботна процесія з плачем і голосінням йшла сорок днів од селища до селища, її всюди стрічали стукотом литавр і пищанням дудок.

Нарешті тіло клали в кургані на мари або в дерев'яний саркофаг. Довкола ставили золотий посуд із їжею і напоями, а до катафалка з чо-

тирьох боків прикріпляли ратища з родовим гербом у вигляді якоїсь тварини, відлитої з бронзи. Потім відбувалася похмура церемонія вбивання людей і коней, супутників померлого володаря в подорожі до країни духів.

Геродот пише, що жалібниці після всіх похоронних церемоній мусили очищати себе окуренням. Вони присідали навпочіпки в невеличкому наметі, зробленому з трьох жердок, критих повстю, й кидали на розпечений камінь конопляне насіння. Цікаво, що археологія підтвердила це, бо в курганах знайдено триніжники з жердок, на які напинали повстяний намет.

На жаль, не пощастило перевірити найдивовижнішої оповіді Геродота. Але грецький історик часто каже правду, тож ми не маємо підстав не довіряти йому і в цьому випадку. Мова йде про жахливий звичай принесення в жертву через рік по смерті володаря п'ятдесяти скіфських воїнів з його двірської сторожі разом із верховими кіньми. Людей і коней убивали, напихали зіллям, а потім, укріпивши стовпчиками, ставили довкола кургана. Та примарна кінна варта стояла в степу доти, аж поки розпадалась або була розтерзана хижим птаством.

Кольорові вершники

За жахливий звичай убивання жінки й слуг померлого володаря ми не повинні засуджувати весь скіфський народ. Скіфи зовсім не були варварами. Знайдені в курганах витвори мистецтва — гаптовані тканини, завіси, оздоблені аплікаціями з кольорової шкіри, килими, золотарські вироби та кераміка — вельми переконливий доказ, що цей народ відчував красу та гармонію і не стояв на нижчому культурному рівні від інших тогочасних народів. Ці вільні вершники безмежних просторів радше викликають симпатію своїм відчуттям гумору й безтурботністю, замилуванням у яскравих кольорах, у музиці, в навколишньому тваринному світі, який напрочуд добре вміли спостерігати.

Жорстокий похоронний ритуал виконувався тільки в тому випадку, коли вмирав володар; він мав виключно двірський характер. Це було вираження пихи деспотів, які так потворно намагалися похизуватися

своїм багатством і могутністю. Неважко уявити собі, як дорого коштував похорон такого володаря. Величезні золоті й срібні скарби, покладені в гробницю небіжчика, вбивство коней із чудової двірської стайні, спорудження величезної могили — все вимагало грандіозної праці багатьох людей протягом кількох місяців. Це певною мірою скидається на будування пірамід. З часом кривавий похоронний обряд набрав патологічної форми. Так, у деяких могилах знайдено по кілька сот забитих коней. Щоправда, це здебільшого малі кудлаті тарпани [1] породи Пржевальського, але є й чудові верхові коні шляхетних порід.

Різниця в розмірах і спорядженні степових могил переконливо свідчить, що в V столітті до нашої ери від давнього родового устрою у скіфів залишилися тільки формальні рештки, що вже існувала дуже значна майнова й суспільна нерівність. Владу й багатство загарбала невелика, заможна верства людей, яких можна назвати скіфською аристократією. Представники цієї верстви часто зображуються на завісах у розкішному вбранні. Один майстер вигаптував сцену принесення жертв. Ми бачимо вівтар, а по боках постаті жінок у профіль. Виразно підкреслена різниця в суспільному становищі: постаті аристократичних жінок, в коронах і серпанках — великі, а служниці, що стоять покірно позаду, куди менші.

Під час війни роди й племена об'єднувалися в племінні союзи, обираючи головного ватажка на весь перехідний період. Та посада перетворилася згодом у спадкоємні посади царів і ватажків племен, монополізовані багатими і впливовими родами. Так, як і всюди, володарі шукали різних способів, аби примусити народ до покори. Насамперед, вони поширювали легенди, ніби їхня влада походить од богів. На одному повстяному килимі зображено богиню-мати Апі з квітучою галузкою в руці; перед нею — ошатно вбраний вершник. Символіку сцени неважко зрозуміти: це монарх, який дістає з рук самої богині владу над скіфським народом. Другий спосіб — прагнення вразити підданців пишністю своєї особи. Звідси буйна розкіш одягу володарів, що виблискує, виграє всіма барвами, надмірні оздоблення, золоті монети, карбівка, коштовні предмети щоденного вжитку, різноманітні вбрання, узорчаті декоративні тканини.

---

[1] Тарпани — дикі коні.

В Куль Оба, неподалік кримського міста Керч, знайдено гробницю якоїсь скіфської царівни. На гарно різьблених марах лежали останки жінки, а біля підніжжя вартували вбиті служниці, котрі мали прислужувати своїй господині й після смерті. Царівну прикрашала золота діадема, чудове намисто, обручки й персні. В гробниці лежало багато цінних речей, серед них люстро з полірованого срібла й золота, статуетка, що зображує сарну.

Але знахідкою, що згодом здобула собі найбільшої світової слави, була янтарна ваза з барельєфом — шерегою скіфських воїнів. Напевно, небіжчиця дуже любила цю вазу, якщо рідні дбайливо поклали її на коліна царівні, де ваза збереглася до наших днів.

Антропологи були здивовані, помітивши, що скіфи, зображені на вазі, дуже схожі на бородатих селян царської Росії. З настінних малюнків у царських гробницях в Криму відомо: скіфи були здебільшого русявими. Це, звичайно, аж ніяк не означає, що вони — предки слов'ян. Просто скіфи, які зосталися живими після вторгнення сарматів, змішалися з ними, передавши їм у спадок деякі етнічні й анатомічні риси.

Скіфи полюбляли барвисте вбрання. Вони оздоблювали його аплікаціями, гаптуванням і карбівкою. Шили одяг із шкури чи повсті й часто обшивали хутром. Носили туніки й довгі вигаптувані каптани, шаровари, засунуті в м'які чоботи з гострими носами, високі хутряні ковпаки й широкі пояси. Припускають, що скіфи винайшли штани, такі необхідні людям, котрі майже все життя проводили в сідлі. До того, вони були озброєні мечами, кинджалами, сокирами, чеканами і, насамперед, луками, з яких стріляли спритно і влучно.

Побут у скіфів

У скіфів існувало багатоженство. Жінки не мали ніяких громадянських прав і в усьому корилися чоловікам. На противагу сарматкам (амазонкам із грецької легенди), їм навіть не дозволяли їздити верхи. Під час подорожей і битв вони сиділи на возах, доглядаючи дітей.

Як і всі жінки, вони дбали про свою вроду. Носили широкі шаровари й короткі каптани з довгими рукавами, які оздоблювали аплікаціями

у вигляді півників чи квіток лотоса й обшивали золотими монетами. На голову надівали високі кольорові ковпаки з повсті, обшиті коштовним хутром. М'які шкіряні чоботи з низькими халявками були вкриті орнаментом із скляного бісеру чи золотистого кристалу піриту.

Жінки, власне, як і чоловіки, обвішувались золотими прикрасами: сережками, намистами, обручками й перснями. А ще чоловіки часто прикрашали все тіло татуюванням — фігурами різних фантастичних тварин. Такі татуювання збереглися й донині на небіжчиках у курганах.

Скіфи, як про це свідчать численні музичні інструменти, полюбляли танці й музику. В курганах знайдено бубони й кількаструнні арфи.

Як бачимо, культура у скіфів була багата. Радянські вчені, що розпочали каталогізування скіфських археологічних пам'яток, підтвердили сильний вплив скіфської культури на мистецтво вікінгів, кельтів і меровінгів. Цей вплив, певне, позначився й на слов'янських землях. Вірогідно, приміром, що народні вирізування з кольорового паперу — витинанки — беруть початок од скіфських аплікацій, вирізуваних зі шкіри.

Ми вже знаємо — скіфи мали величезні запаси коштовних металів. Зараз немає сумніву, що вони отримували їх із власних копалень: із Закавказзя — мідь, з-над Дністра і Кавказьких гір — залізо, а з Уралу та Алтаю — золото. Досі не вияснено, яким чином скіфи-царі діставали ці багатства: стягненням контрибуції чи як предмет торгового обміну.

Грецькі історики ділили скіфів на землеробів і кочівників. Ймовірно, що землю обробляли люди найнижчої верстви чи іноплемінні, поневолені тубільці. Та навіть вільні скіфи, які розводили коней, рогату худобу й овець, не були кочівниками у вузькому значенні цього слова. Пасовиська буяли травами, і цілком ставало раз на сезон поміняти їх у межах місцевості, що належала племені. Тому скіфи вели здебільшого осідле життя, хоча жили в наметах чи пастуших куренях. Доказ цього — знайдені в гробницях реалістичні фігурки курей і півнів — адже це птаство можна розводити тільки при постійних садибах, — а також величезні глеки, важкі для перевезення.

Завдяки вічній мерзлоті в курганах Пазирику знайдено м'ясо, напої і сир, які чудово збереглися — їх скуштували на смак; отже, ми докладно дізнались, чим харчувалися скіфи. Основна їжа — конина й баранина; потім — козине м'ясо, яловичина та дичина. Споживали також рибу, пе-

реважно тунців та осетрів, цибулю, квасолю й часник. Хліб пекли з ячменю та пшениці. Щодня пили кумис — кисле кобиляче молоко. Славетний грецький лікар Гіппократ (460—377 рр. до нашої ери) писав, що вони полюбляли їсти, пити, танцювати й співати. Це його зауваження стосується, мабуть, заможних верств. Збагатившися на торгівлі з чорноморськими греками, ці скіфи могли дозволити собі ввозити найкращі грецькі вина.

Яка була релігія у скіфів? Зібрані в цій галузі відомості ще дуже мізерні. В згадуваному Геродотовому анекдоті про те, як скіфський цар одмовився від битви з Дарієм, історик каже ще й таке: «Але спробуйте зруйнувати могили наших батьків, тоді побачите, чи будемо ми воювати за них...» З цього виходить: основа скіфської релігії, як і китайської — культ померлих і віра в потойбічне життя. Це підтверджують ще інші відкриті археологічні деталі — бальзамування померлих, поховання з ними жінок, слуг, покладення їжі та предметів щоденного вжитку.

Скіфи вшановували найрозмаїтіші божества, що символізували сили природи. Над тією плеядою богів підносилася опікунка скіфів, володарка вогню й тварин, богиня-мати Апі, постать якої часто зображена на настінних килимах, знайдених у Пазирику. Як видно з ритуалу обкурювання після похоронних церемоній, скіфи вірили в злих духів і демонів, а також у магію та амулети.

Як кочівники й пастухи вони не мали храмів і жерців. Однак були ворожбити-шамани, що передрікали майбутнє, ремесло котрих успадковували їхні сини. Говорили вони чомусь дискантом і носили жіноче вбрання. Коли в поважних випадках пророцтво виявлялося неправильним, ворожбитів спалювали на вогнищах разом із нащадками чоловічої статі. Отже, у скіфів, як, зрештою, і в інших близьких до природи народів, життєлюбство й смерть були поряд.

Неаполь скіфський

На околицях Сімферополя можна побачити руїни столиці кримських скіфів, що її старогрецький географ Страбон назвав «скіфським Неаполем». Це місто IV століття до нашої ери, періоду, коли скіфи створили в

Криму могутню державу. З 1945 року експедиції радянських археологів проводять там систематичні розкопки. Руїни займають площу сто шістдесят гектарів. Передусім привертають увагу могутні оборонні мури 12 метрів завтовшки. Той період був дуже небезпечний для скіфів. Завдяки воєнним укріпленням скіфський Неаполь зберіг свою незалежність аж до початку нашої ери, хоча в той самий час північні скіфи підкорялися сарматським завойовникам і поступово сходили з історичної арени.

Скіфська столиця напевно була чудовим містом. Про її колишню пишноту промовляють монументальні громадські будівлі, палаци, колони, увінчані майстерно різьбленими капітелями, мозаїки, барельєфи, бронзові й мармурові статуї, просторі майдани, водограї та вулиці. Кримські розкопки свідчать про високу міську культуру тамтешніх скіфських племен, про їхні тісні зв'язки зі всіма цивілізованими тогочасними народами. Неподалік Сімферополя є глинище, звідки сучасне населення брало глину на цеглу. Якось один із хлопців, що бавилися там, сказав археологам, що натрапив у глинищі на кам'яну скриню. Одразу почали розкопки й знайшли кам'яну гробницю. В ній лежав скелет чоловіка, покладений головою на захід, поруч — три гостряки для списа з позолоченими дерев'яними втулками, два мечі із срібними рукоятками й піхвами, залізний шолом із бронзовими оздобленнями, залишки шкури, гаптованої золотими нитками, й каптан, обшитий бляшками з червоного золота. Всього в гробниці виявили вісімсот золотих предметів. Отже, не було сумніву — це останки якогось скіфського царя.

Заходилися розкопувати все глинище, й незабаром стало ясно, що це відкриття — значливіше, ніж сподівалися. Поблизу кам'яного саркофага стояло ще сімдесят дерев'яних трун. В них знайдено скелети чоловіків, жінок і дітей. Очі в небіжчиків прикриті золотими бляшками; вони лежали серед безлічі золотих речей і прикрас. Чоловіки були з мечами, шоломами, сокирами, луками, списами, сагайдаками й стрілами. Жінки мали люстра з полірованої бронзи, обручки, персні, сережки й безліч намист із сердоліку, аметисту, агату, гірського кришталю й халцедону, а також висячі амулети у вигляді людських фігурок і голівок демонів. Діти — заквітчані віночками із золотих розеток. Усі небіжчики мали на собі одяг, пишно гаптований золотом, із нашитими золотими бляшками.

Дерево було, звісно, струхлявіле, але щасливий випадок допоміг докладно відтворити чудовий саркофаг скіфської цариці. Помітили його точний відбиток на стінах глинища, де прилипли навіть залишки фарб і позолоти. Коли зробили гіпсовий відливок і пофарбували його частини у відповідні кольори, виявилося, що саркофаг виблискував золотом і барвами. Він стояв на дерев'яних ніжках у вигляді сфінксів та грифонів. Стіни оперізувала вирізьблена гірлянда з листя аканту й лавра, з шишок і квітів соняшника. По кутках вартували майстерно вирізьблені леви й сфінкси.

Радянські археологи зацікавились, як ці труни опинилися в глинищі під міськими мурами. Справа прояснілa тоді, коли побачили, що глинище оточене чотирикутним фундаментом з вапнякового каменю. Мабуть, на цьому місці колись стояв мавзолей скіфських царів; на вапняковому фундаменті піднімалися стіни з невипаленої цегли, які завалилися всередину. Від дощів цегла розмокла й обліпила труни скіфських аристократів грубим глиняним шаром.

Усе свідчило про те, що небіжчик з кам'яного саркофага був у мавзолеї центром культу. Поступово довкола нього клали інших небіжчиків. Це був, напевно, якийсь великий цар, дуже шанований своїм народом. Слід було вияснити, хто він, бо тільки таким чином удалося б уточнити дату спорудження мовзолею.

З цією метою череп із кам'яного саркофага передали радянському антропологові М. М. Герасимову. Учений відтворив по черепу голову. І тоді археологія могла похвалитися несподіваним успіхом. Горда голова літнього скіфа дуже скидалася на голову царя Скілура, відомого за стародавніми зображеннями на барельєфах і монетах.

Цього царя ми знаємо з Плутархової розповіді. На смертному ложі він покликав своїх синів, подав їм кілька зв'язаних списів і звелів зламати. Сини по черзі пробували, і коли їм це не вдалося, Скілур розв'язав списи й переламав кожний окремо, а потім сказав: «Якщо будете дружні між собою, ніхто вас не здолає. Якщо ж діятимете поодинці, нікому не зможете дати відсічі».

Цей принцип Скілур сам утілював послідовно в життя: він об'єднав усі скіфські племена над Чорним морем під своєю владою і завдяки цьому міг успішно відбивати напади сарматів.

НОВИНИ З МІНОСОВОЇ ДЕРЖАВИ

1899 року англійський археолог Артур Еванс поїхав на Кріт і розкопав у Кноссі руїни палацу легендарного царя Міноса. Кімнати й коридори розташовані там так химерно, що в грецькому фольклорі палац названо «лабіринтом Мінотавра» [1]. До того часу культуру Кріту знали тільки з лаконічних згадок Гомера, Фукідіда та інших грецьких письменників і, найперш, з легенд про Ікара та Тезея.

Еванс оддав сорок років свого життя й успадковане після батька майно крітським археологічним пошукам. Він розкопував, тлумачив знахідки, відновлював історію Кріту на основі стратиграфії [2] й відбудову-

[1] Мінотавр — персонаж старогрецької міфології, чудовисько з людським тулубом і бичачою головою, якого породила від морського бика дружина царя Міноса Пасіфая. Мінос, син Зевса, цар острова Кріт, помістив Мінотавра в лабіринт і годував злочинцями, а також юнаками й дівчатами, котрих афіняни мусили посилати як данину.

[2] Стратиграфія — розділ геології, що вивчає форми нашарування гірських порід і процеси утворення шарів земної кори в їх історичній послідовності.

вав деякі частини палацу. Майже всім, що ми сьогодні знаємо про так звану «мінойську культуру», яка в II тисячолітті до нашої ери розвинулася, мов екзотична квітка, на Кріті й близько 1400 року до нашої ери загинула внаслідок вторгнення мікенських ахейців, — завдячуємо наполегливій праці цього великого археолога.

Еванс збудував собі на Кріті віллу і з роками став вважати острів майже власною садибою. Ще й зараз там розповідають кумедні бувальщини про нього. Приміром, одного разу, маючи вже вісімдесят років, він проїздив машиною через Гераклейон і побачив, як робітники розвалюють будинок часів панування Венеції на Кріті. Еванс одразу вискочив з автомобіля й, рикаючи, мов лев, розігнав робітників ціпком, а потім закликав до себе бургомістра й вилаяв його за те, що дозволяє руйнувати пам'ятку, якою місто повинно пишатися.

Помер Еванс у 1941 році, проживши 90 літ. На щастя, він не дожив до тієї лихої години, коли гітлерівські солдати повітрянодесантних військ захопили острів; надто тяжкою була б для нього звістка, що комендант окупаційних військ використовує камінь з археологічних руїн для фортифікаційних робіт.

Міносів палац, що своєю вишуканою архітектурою скидається на будівлі Ренесансу, настінні малюнки, на яких крітські художники відтворили барвисті натовпи кулачних борців, еквілібристів, танцівниць, жриць, царевичів, декольтованих двірських дам з майстерними зачісками, в сукнях з буфами, — це світ, ніби взятий із казки, світ, сповнений щастям і сонцем. Коли він загинув під власними руїнами, пам'ять про його розкіш ще довго жила в грецькому фольклорі, тому, може, небезпідставна теорія деяких учених, що Платон, описуючи чудеса Атлантиди, широко використовував саме ці народні перекази.

Археологічні розкопки на Кріті тривають і досі. Нове покоління археологів нагромаджує нові знахідки й нові відомості, докладає цеглинку за цеглинкою до майбутнього повного зображення мінойської культури. Вже тепер виходять книжки, де є спроби підвести підсумки зробленого. Наприклад, дуже цікава праця найближчого співробітника Еванса Р. В. Гутхінсона «Стародавня історія Кріту» (1962 р.). В ній — багато цікавих подробиць про життя мінойського Кріту: про водогінну систему в палацах, про політичний, економічний та земельний устрій

тощо. Це, власне, енциклопедія, в якій детально представлено історію, звичаї та релігію.

Друга книга, що також заслуговує на увагу, менш доступна для масового читача. Тема її — драматична історія розшифровки крітського письма, що має наукову назву «письмо лінеарне Б». Цю велику працю написав Джон Чадвік, найближчий співробітник і друг Вентріса, який розшифрував письмо.

Ми, звичайно, не можемо дати детального пояснення методу, за допомогою якого Вентріс прочитав письмо, та все ж розповімо про нього в загальних рисах.

У руїнах Кносса та інших місцевостях на Кріті Еванс знайшов глиняні таблички з невідомим письмом. Він розрізнив у ньому три фази розвитку: письмо малюнкове, назване «крітськими ієрогліфами», «письмо лінеарне А» й «письмо лінеарне Б».

Двох перших типів письма цього разу не розшифровували, бо знайдений матеріал був дуже бідний, зате «письмо лінеарне Б» містилося на чотирьох тисячах глиняних табличок. Цього було задосить для криптографічних досліджень.

Сорок років присвятив Еванс розшифровці «письма лінеарного Б», і найбільше розчарування в його житті — те, що йому так і не пощастило його прочитати. В чому причина невдачі? Крітське письмо куди важче розшифрувати, ніж ієрогліфи чи клинописні знаки. Адже, досліджуючи їх, наука мала в своєму розпорядженні дво- чи тримовні написи. Шампольйон користувався відомою Розеттською таблицею з єгипетським текстом і паралельним грецьким перекладом, він навіть трохи вивчив єгипетську мову за допомогою дуже близької до неї коптської. Йому лишилося тільки прочитати окремі ієрогліфи. Але тяжкий труд підірвав його здоров'я і спричинився до передчасної смерті.

Можна навести і противний приклад. Ми вміємо прочитати письмо, але не розуміємо його змісту. Фонетичне значення окремих слів для нас порожній звук. Йдеться про етрусків, які користувалися грецьким алфавітом, а проте їхня мова становить одну з найбільших таємниць історії.

Щодо «письма лінеарного Б», то тут учені мали справу з квінтесенцією всіх труднощів, бо невідома була й мова, і графічні знаки. Перш ніж

братися за розшифровку цього дивного письма, слід було насамперед теоретично визначити, якою мовою писали крітяни, а це впиралося в складну проблему крітської хронології.

Виходячи з правильного положення, що прадавні мешканці Кріту походили з Малої Азії й користувалися «письмом лінеарним Б» ще перед вторгненням мікенських греків, Еванс доводив: на Кріті писали якоюсь східною мовою. До цієї думки його схиляв і той факт, що табличок «письмом Б» в Греції до тих пір не знаходили (1952 року, коли в одному з мікенських будинків виявлено п'ятдесят табличок з таким письмом, цей аргумент одпав).

Еванс був дуже обдарована людина, але часто накидав свої погляди іншим. Коли один з англійських археологів зважився висловити здогад, що за «письмом Б», може, криється архаїчна мова грецьких ахейців, йому назавжди закрили доступ до крітських археологічних знахідок. Сила впливу старого вовка археології довго тяжіла над науковою думкою і значно віддалила час розшифровки «письма лінеарного Б». Учень і співробітник Еванса Джон Педлбері став виразником цієї школи, заявивши: «Яка була мінойська мова, зараз важко сказати, безперечне тільки те, що то не грецька мова».

Ряд учених, таких, як чех Грозний (котрий розшифрував хеттську мову), англієць Гордон, швед Персон і болгарин Георгієв, через це зійшли на манівці, вважаючи, що мовою «письма лінеарного Б» є хеттська мова, або староіндійська, або якась мова, близька до баскської. Годі й визначити, скільки було змарновано праці й часу. Така історія людських помилок.

У 1952 році по радіо виступив зовсім невідомий чоловік, на ім'я М. Вентріс, і вельми самовпевнено заявив: він розкрив таємницю «письма лінеарного Б». Досліджуючи фонетичні властивості окремих знаків, він помітив, що склади й цілі слова своїм звучанням скидаються на архаїчну грецьку мову. Пізніше він дійшов висновку, що «письмо лінеарне Б» створили греки після захоплення Кріту, пристосовуючи до своїх мовних потреб «письмо лінеарне А», яке дістали в спадок од підкорених крітян. Та цим справа не скінчилася — Вентріс твердив, що він, до того, зрозумів зміст багатьох крітських написів.

Можна уявити собі хвилювання вчених, які роками безрезультатно

мучились над цією проблемою. Зухвалі одкровення дилетанта спершу сприймали глузливо, але Вентріс не здавався. Він розсилав ученим всього світу доповідні записки й анкети і зрештою навіть став друкуватися в поважних наукових журналах. Поступово більш об'єктивні спеціалісти повірили йому, серед них — і Джон Чадвік, автор раніше названої книжки. Один шведський археолог сказав про сенсаційну статтю Вентріса, що то була «бомба, вкинута до його поштової скриньки».

Ким була ця нова зірка на небокраї науки? Вентріс народився 1922 року. Батько його був офіцер англійської армії, служив у Індії; матір, гарну інтелігентну жінку з художніми нахилами, Чадвік називає «наполовину полькою». Очевидно, вдома у них була сильна польська традиція, бо Вентріс ще в дитинстві вільно розмовляв по-польськи.

Він дістав космополітичну освіту — до школи ходив у Швейцарії, а згодом студіював архітектуру в Англії. Під час війни був у авіації і брав участь у бомбардуванні гітлерівської Німеччини. 1936 року, коли мав чотирнадцять років, відвідав у Лондоні виставку археологічних знахідок із Кносса й прослухав лекцію Еванса про забуту мінойську культуру та загадкове крітське письмо. Враження було таке сильне, що хлопець уже тоді присягнув оддати всі сили на розшифровку цього письма. Однак тільки після війни він зміг почати роботу. Його зусилля, як ми вже знаємо, увінчалися успіхом в 1952 році. Та, на жаль, 1956 року Вентріс трагічно загинув у автомобільній катастрофі. Перед смертю він усе-таки спізнав успіх, бо в останні роки його короткого життя на нього посипалися почесні докторські звання й дипломи наукових закладів усього світу.

За свідченням друзів, Вентріс був дотепний, веселий, скромний, привабливий. Він відзначався незвичайною працьовитістю, розумовою зосередженістю, акуратністю, фотографічною зоровою пам'яттю і нахилом до швидких асоціацій, — себто рисами, які й допомогли йому розшифрувати «письмо лінеарне Б». Як свідчать залишені ним тисячі карток з нотатками і обчисленнями, це була титанічна праця. Адже Вентріс дні й ночі напружено міркував над кожним знаком, над його можливим фонетичним значенням. Він застосовував випробуваний у дослідженнях метод розпізнавання таємних шифрів: рахував кількість уживання графічних знаків і — як наслідок — з'ясовував їхню функцію в мовному

контексті. Дуже цікаво прослідкувати за працею Вентріса, за тим, як він поступово розкривав зміст напису, з'ясовуючи фонетичне звучання окремих графічних знаків. Ми, звичайно, не будемо заходити тут у подробиці цієї надзвичайно складної справи, можемо тільки сказати: зроблене Вентрісом свідчить про те, що він був людина геніальна.

Тексти прочитаних глиняних табличок розчарували вчених — це був перелік інвентаря царського палацу. Серед них немає жодної, котра б доповнила інформацію про устрій, міфологію чи історію Кріту в мікенську епоху. Та все ж завдяки їм можна зробити ряд цікавих висновків про тогочасні суспільні й політичні відносини. Суспільство, на чолі якого стояв цар зі своїм військом, поділялося на землевласників, купців, ремісників і рабів. Приміром, на одній табличці перелічено шістсот невільників та їхнього власника. Багата аристократія й надмірно розвинута бюрократія — ось що, можливо, спричинялось до революцій, що вибухали на Кріті. Але це вже окрема тема.

А як стоїть справа з вивченням «письма лінеарного А», котре становить великий інтерес ще й тому, що містить розв'язання таємниці тубільного населення Кріту, творця мінойської культури? Адже письма «А» і «Б» споріднені — тож учені можуть відкриті Вентрісом фонетичні значення застосувати до подібних знаків «письма лінеарного А». Проте, незважаючи на успішні наукові дослідження в останні роки, й досі не розшифровано змісту, щоправда, невеликої кількості текстів типу «А», бо невідомо, якою мовою розмовляли крітяни. Зараз учені схильні вважати, що це мова, споріднена з хеттською.

І на закінчення одна цікава деталь. Серед руїн палацу в крітській місцевості Фаїст знайшли диск із знаками у вигляді малюнків, розміщених спірально від краю до центра. Це старе ієрогліфічне письмо, що складається з сорока двох графічних знаків. І от виявилася вельми цікава річ: окремі знаки були витиснені відповідними штампами. Важко припустити, що штампи були виготовлені для того, аби один раз витиснути текст на диску; отже, напрошується несподіваний висновок — крітяни вже в XV столітті до нашої ери випайшли техніку розмноження тексту, й вона була ніби попередницею друкування.

ТАЄМНІ СХОДИ ІФІГЕНІЇ

Менше ніж за сорок кілометрів на схід од Афін розташоване невелике містечко Браурон. Нещодавно грецький уряд виділив кошти на охорону тамтешньої старої церковки, що її визнано за цінний взірець візантійської церковної архітектури. Нагляд за реставраційними роботами було доручено найвидатнішому грецькому археологові Пападімітріу, відомому в наукових колах як керівник археологічних розкопок на території Мікен.

Учений працював з науковою скрупульозністю. Керуючи реставрацією церковки, він водночас зацікавився далеким минулим містечка і зібрав усе, що про нього розповідалося в античній літературі. Слід зауважити: назву Браурон ми подибуємо у великому збірнику міфів про Іфігенію й богиню Артеміду, а Геродот пише, що там був улюблений храм гречанок, присвячений культові Артеміди. До цих відомостей Арістофан долучає загадкове й дуже цікаве зауваження. Він натякає, нібито в храмі відбувались якісь обряди на честь Артеміди, що мали оргіастичний характер.

Одійдемо на хвилю від нашої основної теми й коротко пригадаємо

трагічну долю Іфігенії. Як відомо, вона — героїня багатьох драм, опер і поем, зокрема трагедій Есхіла, Софокла, Евріпіда й Гете.

Отож, за однією з версій, бо їх є кілька, грецькі війська, скупчені в беотійській Авліді, довго не могли поплиsти до Трої — їм не сприяли вітри. Ворожбит Калхас сказав, що так діється за велінням Артеміди, розгніваної на Агамемнона, який убив на полюванні її улюблену лань. Винуватець мусить виблагати прощення в богині, пожертвувавши їй свою дочку Іфігенію. Агамемнон, по довгих болісних ваганнях, вирішив заради справи піти на цю жахливу жертву. Вдавши, ніби хоче одружити дочку з Ахіллесом, він викликав Іфігенію разом з її матір'ю Клітемнестрою до Авліди. Коли обидві жінки, радісні, ошатно вбрані, прибули на місце, виявилася страшна правда. Іфігенію схопили й убили на вівтарі невблаганної богині. В цьому, напевно, криється найдавніша причина кривавої драми Мікен: Клітемнестра із своїм коханцем убила Агамемнона, коли той повернувся з Трої. В Авліді був храм Артеміди, котрій у Стародавній Греції приносили навіть людські жертви. Звідси, певно, й бере початок міф про Іфігенію. Цікаво, що археологи знайшли в руїнах храму вівтар, на якому Агамемнон мав принести в жертву дочку. Проте грецький міф твердить: Іфігенія не загинула від жертовного ножа, бо Артеміда закрила її хмарою і перенесла повітрям у Тавріду (Крим), де призначила жрицею в місцевому храмі. Обов'язки були неприємні — Іфігенія мусила приносити в жертву жорстокій богині потерпілих од морських катастроф. Одного разу на берег Тавріди висів Агамемнонів син Орест. Він теж розділив би долю інших бідолах, аби Іфігенія в останню мить не впізнала в ньому свого брата. Брат і сестра втекли, забравши статую богині. Іфігенія, як повідає одна з легенд, стала жрицею храму в Брауроні, де нібито й була похована. Щоб зрозуміти дальші події, слід додати: Браурон став осередком грецьких релігійних свят. Артеміду вшановували як опікунку дівчат, і кожних п'ять років дівчатка від п'яти до десяти років, у жовтому вбранні, разом з матерями йшли в процесії до вівтаря, щоб ними заопікувалася богиня. При цій нагоді вони дарували їй маленькі статуетки.

Пападімітріу, під враженням цих фактів, надумав ризикнути й почати археологічні розкопки на території містечка. Наслідки перевершили будь-які сподівання. З руїн видобули аж шість тисяч витворів грецького

мистецтва V і IV століть до нашої ери, одну з найчудовніших у світі колекцій, що становлять статуетки, гарні вази, вкриті блакитною поливою, барельєфи. «Вперше, — захоплено пише Пападімітріу, — ми маємо повну картину приватного життя афінян, зокрема жінок». Особливо приваблюють статуетки дітей, вирізьблені чудовим різцем скульптора. Вони, напевно, прикрашали храм і були дарами батьків. Хлопців, що їх зображували статуетки, називали «ведмедиками». Вони мусили перевдягатися у ведмежі шкури й виконувати перед вівтарем ритуальний танок, аби запобігти пошесті, яку погрожувала наслати на Грецію Артеміда за те, що афінські діти вбили пожертвуваного їй ведмедика.

Евріпід пише, що в Брауроні Іфігенія мешкала поблизу «священних сходів», і пізніше труна її завжди була вкрита гарно вигаптуваними тканинами — пожертвами бездітних жінок. З часом грецькі археологи повністю розкопали храм і натрапили на опочивальню дівчат-жриць, оздоблену дорійською колонадою. В руїнах знайдено сотні люстер, келихів, перснів, ваз і статуеток. Збереглася навіть книга пожертвувань; з неї дізнаємось, що все це приносили вдячні вагітні жінки.

Та найбільше хвилювання викликало відкриття «священних сходів». Вони правили за таємний перехід із храму до навколишніх будівель. Припускають, що Евріпід одвідав храм і тоді йому показали келію біля сходів, у якій, за народними переказами, мала поселитися Іфігенія. Це один з тих разючих випадків, коли археологія дивним чином стикається з легендою й літературою.

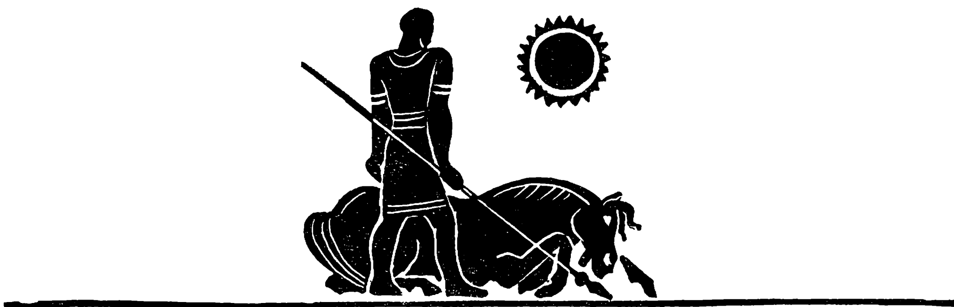
Розкопки в Брауроні переконливо доводять: для археології ще не минули добрі часи відкриттів. Ті відкриття з'являються несподівано й, немов ракети, спалахують яскравим світлом. Особливо багато таких несподіванок ховають у собі землі стародавньої Еллади, хоч виявляються вони не завжди завдяки знанням і заповзятливості археологів. Нерідко відкривачем буває звичайний, пересічний випадок і дрібка щастя.

Так, у музеї в Дельфах є чудова бронзова статуя візника. Колись він стояв на колісниці, тримаючи за віжки двох коней. Але з усієї скульптури залишився тільки він один, прямий, як колона, стилізований і нерухомий, та напрочуд живий і виразний. Статуя належить до архаїчного періоду грецької скульптури, що передував реалізмові Фідія; саме тому вона й збереглася до наших днів. Може, якийсь жрець — прихильник

більш нового напрямку в мистецтві — вважав її надто старомодною і звелів оддати до архіву. Її знайшли в мурованому підвалі, серед дельфійських руїн. Витвори мистецтва, що оздоблювали храм, грабували по черзі Сулла, Нерон, Костянтин Великий і Феодосій II, але статуя, як непотріб, закинутий у підвал, уникнула долі шедеврів Фідія, Праксітеля та Полігнота.

Справжній археологічний урожай зібрали кілька років тому вчені в афінському порту. На одній з гомінких вулиць двоє робітників працювали з автоматичним свердлом, аби дістатись до забитої каналізаційної системи. Коли зняли шар асфальту й бетону, земля раптом запалася, і з неї вистромились дві людські руки, вкриті зеленою патиною, — вони наче благали рятунку. Перелякані робітники покинули роботу й повідомили начальство, що знайшли якийсь труп. Археологи встановили—відкрито портовий склад, повний чудових статуй з мармуру й бронзи. Серед цих небачених скарбів — мармурове погруддя Гермеса, бронзові акторські маски, статуя юнака в натуральну величину — це її руки так перелякали робітників, і, головне, велика мармурова статуя Афіни в чудовому шоломі з гривою, витвір IV століття до нашої ери, роботи Кефісодота чи котрогось із учнів Праксітеля.

Як опинилися ці шедеври в портовому складі? Мабуть, їх хотіли повантажити на корабель і вивезти. Археологи припускають, що вони могли становити частину величезної здобичі римського диктатора Сулли, який безжально грабував у Греції витвори мистецтва. З якихось невідомих причин їх не вивезли; завдяки цьому через дві тисячі років здійснено одне з найбільших відкриттів в історії грецької археології.

ПРО ТРАГЕДІЮ КОНЯ

Я не раз замислювався, чому досі ніхто не написав історії кінського роду. Звісно, я маю на увазі не наукову монографію, а захопливу, сповнену драматичними подіями повість про славетних коней, чиє життя пов'язане з буремною долею видатних людей.

Приміром, верховий кінь Олександра Македонського — яка ж бо пречудова тема! Звали його Буцефал. Ніхто, крім Олександра, не міг сісти на нього. Був він чорний, як смола, блискучий, мов порання зоря, і дикий, наче демон. Сімнадцять років служив він вірно своєму господареві, пробув з ним усю воєнну кампанію в Персії і дійшов до Індії, де, виснажений роками й працею, звалився з ніг у бою й гідно сконав. Олександр оплакував його як друга і на місці його загибелі заклав місто, котре назвав Буцефалом.

Або хоча б рисак Інцітат, що його обожнював божевільний римський імператор Калігула. Цей крилатоногий кінь жив у мармуровій стайні, мав жолоб на воду із слонової кістки й носив чепрак із дорогоцінного пурпуру. Коли він спав, все довкола поринало в тишу — така була воля Калігули. Калігула навіть хотів наректи його консулом. Ми не знаємо долі коня після вбивства божевільного імператора.

Не всім коням так таланило. В цьому нас переконують археологічні розкопки, нещодавно здійснені на Кіпрі професором Карагеоргієм. Поблизу руїн стародавнього міста Саламі міститься грецьке кладовище VIII і VII століть до нашої ери. В могилах не збереглося цінних пам'яток — ще в минулому столітті їх пограбувало місцеве населення. Весною 1962 року кіпрська експедиція знайшла там чудову царську гробницю VII століття до нашої ери. Це склеп, збудований з кам'яних брил у глибокій ямі, з насипаною зверху високою могилою. До входу провадить похилий коридор, викопаний у землі, — після похоронної церемонії його теж засипали.

Відкриту гробницю, як і інші, було пограбовано. Однак у ній лишилося кілька амфор і срібна миска з викарбуваними сфінксами й квітами. Стали розкопувати похилий коридор — біля входу знайшли скелет чоловіка в сидячому положенні, а ближче до фасаду гробниці кістки ще двох чоловіків. Напевно, то були невільники, яких принесено в жертву померлому цареві чи визначному можновладцеві.

В коридорі викопали також сліди колісниці й скелети двох коней. Один лежав біля металевого дишля. Збереглися частини металевої вуздечки, а також бронзовий пасок на голову з вирізьбленими лотосами та пальмовим листям. По другий бік дишля знайшли тільки залишки вуздечки. Що сталося з конем?

Незабаром його побачили — затиснений у куток між гробницею й коридором, кінь присів на задні ноги, спираючись на випростані передні так, немовби намагався підвестися. Довкола лежало багато каміння.

Неважко домислити, що відбулося майже 2800 років тому. Передчуваючи смерть, відважний кінь вивільнився з вуздечки й намагався вибігти з рову. Його загнали в куток зливою каміння й поховали живцем. Переляканa тварина силувалась видобутися з купи землі, звідси й трагічна постава її скелета.

Вражає те, що в VII столітті до нашої ери на Кіпрі існував поганський звичай приносити в жертву померлим можновладцям людей і тварин. Знахідки в Саламських гробницях здебільшого мікенського походження. Мікени, укріплена фортеця династії Атрідів, до якої належав Агамемнон, містяться в Арголіді на Пелопоннесі. Походження археологічних знахідок усе нам виясняє. Мешканці Кіпру в VII столітті до

нашої ери були нащадками колонізаторів чи грецьких загарбників з Мікен, у кожному разі з Пелопоннесу, заселеного грецькими племенами. Саме ці племена завоювали Трою, і в «Іліаді» знаходимо опис їхніх похоронних обрядів.

Близько вісімдесяти років після завоювання Трої прийшли з півночі нові грецькі племена, відомі під загальною назвою дорійців. Вони завоювали ахейців; з початком їхнього панування скінчився період поганського похоронного звичаю.

Це сталося в XI столітті до нашої ери, а на Кіпрі обряд зберігався аж до VII століття і проіснував більше чотирьох віків. Це свідчить: дорійці в той час ще не проникли на острів, і ахейська колонія застигла там у провінційному консерватизмі, ревно пильнуючи старих звичаїв. До того, Кіпр став колонією фінікійців. Останні ахейські могікани, обороняючись перед наступом багатої фінікійської культури, яка загрожувала їм денаціоналізацією, ще затятіше плекали давні родові традиції.

На прикладі королівської гробниці в Саламі ми бачимо, які далекосяжні й чудові історичні висновки може зробити археолог з мізерних археологічних знахідок. Привабливість археології саме й полягає в тому, що вона, крім усього, дає інтелектуальну насолоду.

СИБАРИТИ

У VIII столітті до нашої ери грецькі колоністи з Південної Італії, званої в той час Великою Грецією, заснували в італійському краї Луканії місто Сібаріс. Завдяки жвавій торгівлі з містами Центральної Греції й Малої Азії, жителі Сібаріса невдовзі стали багатими й могутніми. В VI столітті до нашої ери вони підкорили собі двадцять п'ять сусідніх грецьких міст і містечок. Єдиним їхнім конкурентом за пальму першості в торгівлі та політиці було місто Кротон, засноване спартанцями далі на північ, біля Іонійського моря.

Влада в Сібарісі належала купецькій верхівці, що жила в надзвичайній розкоші й насолоджувалася життям. Ці вискочні, недалекі предки яких переселилися з Греції через злидні, пишалися своїм багатством і виблискували дорогими оздобами. Вбрані в коштовні хламиди й хітони, застебнуті золотими пряжками, вони красувалися, мов пави, в чужих містах, чудуючи всіх довкола. Навіть дітей своїх убирали в пурпур і золото.

Люди, може, і з потайних заздрощів, сміялися з пихатих багатіїв, здіймали їх на глузи. Сибарит став синонімом розпещеної, бездіяльної

людини, залюбленої в розкіш і неробство. Наприклад, усю Грецію обійшов анекдот про сибарита, котрий, уздрівши селянина, що копав землю, враз дістав собі грижу.

Тож не дивно, що сибарити, які приїздили в Спарту, з огидою казали: вони б воліли умерти, мов щури, аніж жити, як спартанці.

Та все ж деякі риси їхнього інтелекту і вдачі, що про них переповіли нащадкам злобителі й заздрісники, промовляють радше на їхню користь. Вони дуже любили собак, мавпочок, а надто коней і вчили їх різних цікавих витівок. Найбільшою вишуканістю вважалося те, що під час урочистих парадів чи навіть у військових походах коні йшли, пританцьовуючи під гру дудок.

В одному сибарити могли б правити нам за приклад. Їхнє місто стало одним з найбільших міст Великої Греції і в VI столітті до нашої ери налічувало чи не сто тисяч мешканців. І от рада архонтів[1] видала наказ, за яким у Сібарісі не дозволялось займатися шумним ремеслом, аби не порушувати спокою городян. Золотарі, ковалі, зброярі й колісники, які клепали бляху, мусили працювати далеко поза міськими мурами. Архонти так піклувалися про сон людей, що заборонили тримати в місті півнів.

В VI столітті до нашої ери грецькі міста-держави стали ареною запеклої класової боротьби. Демократи, які виступали від імені зубожілих народних мас, намагалися повалити владу багатих купців і встановити більш справедливий лад. Олігархи із Сібаріса, вигнані революцією, повтікали до Кротона, тобто до міста, яке вони свого часу розоряли війнами і грабували.

У Кротоні ще трималася при владі купецька верхівка, але й там почалися соціальні заворушення. Готуючись до неминучої війни з демократичним Сібарісом — гніздом усіляких політичних заворушень у Великій Греції — володарі Кротона запросили до себе славетного філософа Піфагора й доручили йому провести в місті соціальні реформи.

Піфагор, з одного боку, був геніальний відкривач багатьох математичних законів, а з другого — творець містичної філософської школи, яка проповідувала наївні, забобонні погляди. Прибувши до Кротона, він

[1] Архонти — вищі урядові особи.

насамперед умовив городян побудувати храм, присвячений музам. Потім заснував спілку юнаків і дівчат, яким поставив за обов'язок справжні спартанські правила — суворі звичаї, загартування тіла, терпіння. В такий спосіб Піфагор хотів зміцнити підвалини аристократичного ладу.

В греків незабаром виникло жартівливе прислів'я: «Здоровіший від кротонця й гарбуза».

Та виявилося, що жарти жартами, а Піфагор знав, чого хотів. Бо коли в 510 році до нашої ери дійшло до збройної сутички з Сібарісом, молодь Кротона перемогла. Щоправда, кротонці подолали своїх розпещених ворогів не тільки завдяки фізичній витривалості і високій моральності. Проти сибаритів обернулася власна винахідливість. Коли їхня кіннота стала до бою, кротонці заграли на дудках мелодію, підслухану в Сібарісі. Коні, прядучи вухами й пирхаючи, рушили пританцьовуючи, мов зачаровані, до ворожої лінії і здалися в полон разом із вершниками.

Піфагор був нещадним до міста, яке насмілилося повалити встановлений богами аристократичний лад. За його велінням Сібаріс зрівняли з землею, а на руїни було спрямовано течію ріки, аби й майбутні покоління не змогли відбудувати міста.

Долина Сібаріса за тих часів була дуже родюча, а гори, що оточували її з трьох боків, поросли густими лісами. Внаслідок нерозсудливого господарювання ті ліси вирубали; з оголених схилів дощі змивали землю в приморську низину. Минали століття, й процес ерозії перетворив родючу колись долину на безлюдне малярійне болото. Руїни Сібаріса щодалі глибше ховалися під кількаметровим шаром мочарів, крізь які важче проникнути вглиб, ніж крізь вулканічний попіл Помпеї.

За таких умов зрозуміло, чому майже протягом двох з половиною тисяч років не могли знайти руїн Сібаріса. Але про існування його раз у раз свідчили предмети, принагідно викопувані в ближчій чи дальшій околиці, а також у містах, що колись належали володарям Сібаріса: фрагменти скульптур, кераміка й навіть золоті тарілки з містичними написами. Всі ці пам'ятки незаперечно доводять: сибарити аж ніяк не були невігласи в мистецтві. Вони ж бо — істинні греки, котрих, як відомо, природа не обділила інстинктом краси: вони підтримували справжніх митців і вміли відрізняти високохудожні твори од низькопробних. З цього

можна зробити висновок: руїни Сібаріса — скарбниця величезних багатств грецького мистецтва, заради яких варто ризикувати.

Однак усі спроби в XIX і в першій половині нашого століття відшукати місто скінчилися невдачею. В чому, власне, полягає проблема Сібаріса? Про те, щоб відшукати руїни й визначити межі міста звичайними методами, не може бути мови — рівень грунтових вод міститься дуже неглибоко під поверхнею долин, кожну викопану археологами яму заливає водою, а просякнуті вологою стіни котлована безнастанно обвалюються. Отже, виник проект: оточити місто глибоким водовідвідним каналом і за допомогою потужних помп осушити археологічні райони.

Але щоб здійснити цей дорогий план, треба точно знати місце Сібаріса. Це завдання виконують тепер найсучасніші прилади.

Дуже корисним у локалізації міських мурів, а надто меж міста, виявився прилад, яким певний час користується археолог-аматор Карло Лерічі, відшукуючи підземні етруські могили. Ультразвукові імпульси, що їх передають в глиб землі, одбиваються від твердих предметів, приміром, од мурів, і це можна спостерігати на екрані осцилоскопа.

Під долиною Сібаріс міститься шар глини з магнетичними властивостями. Це наштовхнуло археологів на думку використати для пошуків найсучасніший прилад, так званий «протоновий магнетометр» — бутель, обвинений дротом, з уміщеними в спирті протонами. Коли через витки пропускати струм, протони кружляють у спирті, й швидкість цього кружляння залежить від магнетичної сили глиняного шару, над яким установлено прилад.

Аномальні показання магнетометра, наприклад, раптове зниження магнетизму, служать сигналом: у даному місці в глибині землі є якийсь мур або чимало керамічного череп'я.

Спроби з «протоновим магнетометром» були вельми успішні. За його допомогою вдалося промацати оборонний міський мур 1320 метрів завдовжки. Отже можна сподіватися: невдовзі визначать місце й межі Сібаріса.

ВИКРАДЕННЯ МАРМУРІВ

1961 року в Британському музеї в Лондоні відкрито нову галерею, обладнану найновішими вигодами — апаратурою для вимірювання температури й вологості повітря тощо. Зали вирізняються строгою простотою і симетрією стінних площин. Світло, що проникає крізь вікно в стелі, м'яко розсіюється по залах і надає їм таємничої привабливості скляного акваріума.

Вздовж стін тягнеться смуга найцінніших для нашої культури барельєфів; тут і там ваблять очі мармурові статуї: постаті жінок або чоловіків без голів чи без кінцівок. На барельєфах — боги та богині в драматичних поставах, вершники, невільники, голі чоловіки, що запекло б'ються з амазонками або кентаврами, музики, мудреці, герої та жінки.

Важко відвести очі від сцен, сповнених бурхливого життя — вони вирізьблені в білому мармурі з реалістичним, часом аж грубим темпераментом. Сила вираження, багатство творчої уяви, майстерне володіння різцем, пристрасність і радість буття, драматична напруга дії — так можна схарактеризувати ці барельєфи. Нічого дивного — адже вони колись

оздоблювали карнизи, метопи й тимпани[1] Парфенону — цього шедевра грецької архітектури, колонада якого донині збереглася в Афінах на Акрополі.

Яким побитом афінські скульптури опинилися в туманному Лондоні? Над їхньою долею слід задуматися хоча б тому, що вона була багата на незвичайні події й на диво захоплююча; до того доля ця, ніби в лінзі, відображає історію нашої культури й цивілізації.

Уже в 480 році до нашої ери на скелі Акрополя височів храм, присвячений покровительці міста Афіні. Але його спалили й зрівняли з землею перські війська під час нападу Ксеркса. Відтоді більш як піввіку стриміли на скелі руїни, що нагадували афінянам про варварство персів. У середині V століття до нашої ери для Афін настав період Перікла — період пишноти, гегемонії над Елладою, добробуту й розквіту культури. За кошти, які Перікл, траплялося, й самовільно брав зі спільної скарбниці «Морського союзу», він надумав забудувати Акрополь. Саме тоді й виник Парфенон.

438 року відбулося відкриття чудової статуї Афіни роботи Фідія — її встановили в головному храмі. Постать богині, вирізьблена із слонової кістки та золота, понад дванадцять метрів заввишки, у сяйві сонячних променів, що пробивалися крізь відкриту стелю, була, безперечно, сліпучим видовиськом. Взагалі слід сказати, що Парфенон не сяяв білістю мармуру, як це уявляли собі ідеалісти XIX століття. Його фризи й фронтонні скульптури, метопи й оздоблення були поліхромовані, вигравали веселкою живих, соковитих, полум'яних барв, від яких, звичайно, не лишилося найменшого сліду.

Парфенон стояв незайманий майже дев'ять віків. У V столітті нашої ери християни винесли геть статую Афіни, а храм перейменували на церкву святої Софії. В VI столітті її присвятили пречистій божій матері й за цієї нагоди здійснили різні переробки: добудували абсиду[2], зняли деякі колони й покалічили чимало барельєфів. Та все ж основну структуру будівлі не було пошкоджено.

---

[1] Метопи, тимпани — архітектурні деталі будівлі.

[2] Абсида — півкругла, іноді многокутна частина будівлі, перекрита склепінням.

Після завоювання Константинополя хрестоносцями Афіни потрапили під владу бургундських герцогів.

У 1456 році Афіни були завойовані турками. Вони перетворили Парфенон на ісламську мечеть і добудували до нього мінарет, але не порушили основного стилю храму. Зате Ерехтейон, храм, присвячений культові Посейдона, що теж містився на Акрополі, перебудували в гарем місцевого турецького вельможі.

Минуло понад два століття. В 1687 році Афіни захопила венеціанська армія під командуванням Франческо Морозі. Турецький гарнізон, що чинив останній опір на Акрополі, тримав запаси амуніції у Парфеноні. Венеціанська артилерія почала обстріл і незабаром поцілила в пороховий склад. Вибухом було висаджено в повітря центральну частину Парфенону. Отак цей шедевр архітектурної краси, втіленої в мармурі, простоявши більше двох тисяч років, зазнав найтяжчого удару від людей, які мали б поставитись до нього з пієтетом, бо свою духовну спадщину дістали з того самого культурного джерела.

Подальші роки, роки повторної турецької окупації — етап повільного неминучого розкладу під впливом руйнівної сили часу й людей.

Це був найнебезпечніший для Парфенону період. Турки збудували на руїнах невелику мечеть, весь Акрополь став джерелом будівельного матеріалу для навколишніх споруд. Барельєфи під впливом дощу й сонця поволі вивітрювалися, деякі валялися в руїнах, їх брали на переробку й виготовлення вапна.

Долею Парфенону зацікавився шотландський аристократ лорд Ельгін. Дипломат за фахом, він оточував себе художниками, бо кохався в мистецтві. В 1799 році Ельгіна призначено послом до Константинополя — тож він надумав скористатись із становища, аби врятувати з Парфенону все, що можливо. Спочатку плани його не сягали далеко. Йшлося про створення невеличкої групи креслярів, скульпторів і ливарників, які б зробили відливки або детальні шкіци[1] з усіх скульптур і фризів. Ельгін звернувся до британського уряду з проханням виділити на цю мету кошти, але йому відмовили. Тоді він вирішив фінансувати експедицію власними грішми. Знайти художників було нелегко. Грошей Ельгін мав

[1] Шкіц — ескіз, начерк.

небагато, а ніхто не хотів вирушати в далеку подорож за скромну винагороду. Приміром, одхилив пропозицію молодий Тернер, майбутній славетний англійський пейзажист. Нарешті людей набрано. Це були головно французи, італійці; був і один татарин — художник Теодор Іванович.

Експедиція дісталась на місце в 1800 році. Афіни були на той час малим, дуже занедбаним містечком. Турецький паша зустрів європейців грубо і навигадував безліч перепон. На Акрополь він впускав їх тільки за щоденну незвичайно високу плату — п'ять фунтів стерлінгів, заборонив навіть поставити риштування, щоб, мовляв, не зазирали до гарему в Ерехтейоні. А згодом одверто заявив: без відповідного листа з Константинополя він не може дозволити експедиції надалі перебувати в Афінах.

Ельгін саме був у турецькій столиці. Його клопотання перевершили всі сподіванки. Таємниця успіху полягала в тогочасній політичній обстановці. 1801 року капітулював єгипетський корпус Наполеона, й турки гадали, що англійці повернуть їм колишні землі над Нілом. Вони були настільки люб'язні, що дозволили Ельгінові не лише робити шкіци та відливки в Парфеноні, а й забрати до Лондона скільки він схоче оригінальних фрагментів.

З таким документом експедиція працювала в 1801—1804 рр. За той період у Парфеноні знято найкращі барельєфи та статуї, навіть оглянуто навколишні турецькі будинки — в їхні стіни було вмонтовано дуже цінні фрагменти афінської скульптури. Деякі витвори мистецтва, нинішню гордість Британського музею, знайдено в купах руїн і сміття. При тій нагоді забрано також одну каріатиду й одну колону з фронтону Ерехтейону.

Коштовні пам'ятки висилали у великих скринях до Лондона. Ельгін закупив навіть бриг; однак під час другого рейсу корабель потонув у Піреї разом із сімнадцятьма скринями цінних знахідок. Дістав їх з морського дна Нельсон за допомогою своїх водолазів і відвіз на острів Мальту. До 1804 року більшість вантажів щасливо прибула в Лондон [1]. Тим часом вибухла британсько-турецька війна, й на сорок скринь, які чекали в Пірей,

---

[1] Деякі скульптури знаходяться також у Афінах, Парижі та Копенгагені *(прим. автора)*.

було накладено заборону. Тільки в 1809 році турецький уряд вирішив оддати їх. Але клопоти не скінчилися й тоді, коли скрині привезено до Лондона. Ельгін, що його відкликали з Константинополя, надумав їхати додому через Францію, а там його затримали як полоненого. Тим часом скрині валялися по підвалах і сараях в вологому кліматі Альбіону. 1815 року Ельгін, у зв'язку з матеріальною скрутою, продав своє зібрання британському урядові. Після довгих торгів він одержав 35 тисяч фунтів; цими грішми ледве покрив половину власних витрат.

Чудові скульптури виставили в Британському музеї. Під час першої світової війни треба було ховати їх у підвалах. У міжвоєнний період розпочали будівництво окремого, призначеного для них павільйону, яке було завершено в 1939 році. Щойно розмістили там скульптури — вибухнула друга світова війна. Скульптури заховали в одному з тунелів метро, а в павільйон влучила бомба й зруйнувала його.

Тільки 1961 року після бурхливих подій, у яких віддзеркалилась також доля нашого покоління, пам'ятки опинилися в новому, чудовому павільйоні.

Вже за життя Ельгіна його звинувачено у вандалізмі. Та все ж в ім'я справедливості слід визнати — якби не його вчинок, шедеври Парфенону напевно загинули б, зокрема тому, що в 1822 році на Акрополі окопалися грецькі повстанці й відбивали атаки турків аж до 1827 року. Це, звісно, не означає, що грецький народ не має права на ці скульптури. Їх конче треба повернути в Афіни на Акрополь.

ЗАГАДКОВИЙ НАРОД — ЕТРУСКИ

Старші від римлян

На зламі XII і XI століть до нашої ери країни, розташовані біля східного басейну Середземного моря, зазнали катаклізму. Внаслідок нападів ахейців, дорійців та інших кочових племен перетворювались на руїни держави й гинули люди, які з давніх-давен жили на цих землях. Так загинула сонячна цивілізація Кріту, було зруйновано стародавню Трою. Один з тих народів, що його вигнали з Малої Азії, забрів морським шляхом аж до Італії. Це були етруски, археологічні релікти яких густо залягають майже по всьому Італійському півострову [1].

Завдяки повідомленням грецьких і римських істоціографів ми знаємо історію етрусків досить добре. Спершу вони поселилися в центральній частині півострова, утворивши федерацію дванадцяти племен з дванадцятьма столицями, на чолі якої стояв вождь, званий р е к с о м — його обирали щороку. Період із VII до V століття до нашої ери — це час

[1] Так назвали їх римляни (туски, або етруски). А грекам вони знані під назвою «тіррени», по імені їхнього легендарного предка Тіррена, вождя колоністів у Лідії. Згодом море, біля якого етруски побудували кілька міст, названо Тірренським. Самі етруски звали себе «расенна» *(прим. автора)*.

їхньої найбільшої могутності й культурного розквіту. Войовничі етруски, закуті в панцери й бронзові шоломи, поступово підкоряли сусідні італійські племена й врешті поширили свою владу від півночі аж до Кампанії на півдні, де межували з грецькими колоністами. Етруська федерація перетворилась водночас і на могутню морську державу, флот якої став панівним у західному басейні Середземного моря. Користуючись своєю перевагою, етруски розвинули широкі торговельні зв'язки й заснували колонії на узбережжі Середземного моря. Вони захопили острови Ельбу й Корсіку, експлуатуючи знайдені там копальні. За мідь і залізо вимінювали бронзу, вази й коштовні оздоби з Греції, Азії та Африки. Ці предмети розкоші археологи й донині знаходять в етруських гробницях; до речі, в одній труні виявлено чудову, неоціненної вартості корінфську вазу з VII століття до нашої ери.

В період найбільшого розвитку Етруської держави римляни були первісними пастухами й землеробами. Там, де був брід через Тібр і височіло сім горбів, одне з тубільних племен заснувало кілька поселень, які згодом завдяки етрускам розвинулись у велике місто з майданами, вулицями й навіть каналізацією. Перші латинські поселенці над Тібром спершу жили з етруськими сусідами в найліпшій згоді, вели з ними жваву натуральну торгівлю. Але в VI столітті до нашої ери вони втратили свою незалежність. Протягом ста років над ними панували жорстокі тирани — царі з етруського роду Тарквініїв. Вони, щоправда, прославили Рим, споруджуючи будинки, вулиці, акведуки й каналізацію, але так гнобили підлеглих мешканців, що врешті спричинилися до вибуху повстання. Загарбників вигнали, і пам'яткою про їхнє володарювання лишилися етруські гробниці, розкопані археологами під руїнами римського форуму. Відтоді жоден римський володар не наважився прибрати собі царського титулу, що його так зненавидів народ.

Як могло статися, що мале латинське плем'я спромоглося позбавитись ярма могутнього сусіди? Пояснення знаходимо в тогочасній політичній ситуації. В Кампанії та Сіцілії дуже поширилась грецька колонізація. На той час виникли такі центри, як Неаполь і, насамперед, Сіракузи, чудове, могутнє місто з легендарно блискучою культурою. Водночас на північному березі Африки поселилися фінікійці й заснували Карфаген, столицю великої морської держави.

То були часи надзвичайно бурхливої експансії, метою якої була, між іншим, експлуатація багатих покладів металів у західному басейні Середземного моря й навіть у Британії. Зіткнення цих трьох політичних сил у боротьбі за гегемонію й торгівлю на морі було неминуче. Карфагеняни воювали з греками за Сіцілію й зайшли в спілку з етрусками, яким грецька експансія також не подобалась. Етруски й карфагеняни спілкувалися так тісно, що Арістотель казав — вони жили мовби в одній країні.

В 540 році до нашої ери дійшлося до морської битви поблизу корсіканського містечка Алалія. Греки твердили, ніби вони перемогли, але відразу ж їхні колоністи виїхали з Корсіки; тому слід гадати, що битва мала скоріше сумнівні наслідки. В V столітті до нашої ери становище виразно змінилося на користь греків. 480 року вони розгромили етрусків на суші під Гімерою, а через шість років розбили їхній флот біля Кімів.

Цікаво згадати, що в Олімпії знайдено бронзовий шолом, подарований Зевсові за перемогу над сіракузьким тираном Гієроном, який брав участь у битві на боці етрусків.

Майже в той самий час над етрусками раптом ударив грім з півночі. Кельтські племена галлів — вони були ще такі дикі, що їхні воїни йшли в бій голими,— вдерлися в Північну Італію, захопили долину Паду й напали на етруську федерацію. До того ж виникли суперечки між окремими етруськими племенами, невільницькі бунти; все це послабило воєнну спроможність країни.

Після поразки під Кімами почався повільний занепад етрусків, а в 250 році до нашої ери їх цілком підкорили римляни. Однак до I століття до нашої ери вони зберегли свою мову та звичаї. Повну латинізацію їх здійснено тільки внаслідок кривавої громадянської війни між Суллою і Марієм. Етруські міста стали на бік Марія. Сулла не подарував їм цієї зради. Масове винищення народу, проскрипційні списки, конфіскація майна та широка колонізація їхніх земель ветеранами римського війська, — все це призвело змучений народ до остаточної загибелі. Та все ж етруски протягом всього існування римської влади не втратили почуття своєї расової приналежності й пишалися власною історією, хоча здебільшого вже не розмовляли рідною мовою. У Вольтуні

щороку відбувалися релігійні свята, на них збиралися з усієї Італії нащадки великого колись народу.

Етруски не залишили писемності: усі відомості про них ми дістали від їхніх запеклих ворогів — греків і римлян. Греки не ховали своєї зневаги до етрусків — вважали їх піратами, злодіями, гвалтівниками й розпусниками. Напочатку їх підтримували в цьому римляни. Вони робили все, аби показати своїх недавніх ворогів у найневигіднішому світлі. І хоч визнавали етрусків тямущими купцями й відважними моряками, проте закидали їм, ніби вони були вульгарними матеріалістами й цікавилися тільки розвагами та розпустою.

Після періоду наклепницької пропаганди римляни немов схаменулися. Вони почали усвідомлювати заслуги цього народу в розвиткові культури й цивілізації Італії. До приходу етрусків італійські племена жили в селах, займалися примітивним землеробством. Етруски, що прийшли на півострів із зрілою вже культурою, сприяли бурхливому розвиткові цивілізації. Врешті римський народ, збагнувши, чим завдячує етрускам, став з гордістю підкреслювати свою близьку культурну спорідненість з ними. Етруські впливи істотно позначились на житті римлян — у мистецтві й художньому ремеслі, звичаях та релігії, так само в політичному устрої, організації війська й будуванні міст. Наочне виявлення цих впливів — переймання таких емблем влади, як золота корона, золотий перстень, лікторські різки[1], куріальне крісло[2], пурпурова гаптована тога й, на жаль, бої гладіаторів. До цієї спадщини належало також ворожбитство й священні книги пророцтв, які відіграли величезну роль в історії Риму. Етруські жерці пророкували майбутнє по нутрощах тварин, по льоту птаха, по грому; їхній престиж був такий великий, що вони монополізували цю справу в Римі, аж доки перемогло християнство.

Етрусками цікавились уже в старожитності. Їхні священні книги переклав на латинську мову Тарквіній Пріскус, який, до речі, сам був за походженням етруск. На жаль, з його перекладу дійшли до нас лише

[1] В давньоримській республіці вищих службовців охороняв спеціальний почет — ліктори. На знак каральної влади ліктори носили в руках в'язки різок (фасції), куди під час воєнних походів вкладали сокирки.

[2] В Римській імперії існувала курія — провінційний сенат, члени якого називалися куріалами (декуріонами). Кожен мав своє крісло.

невеликі уривки, процитовані в творах Сенеки, Плінія Старшого й кількох інших істориків. Єдиний римлянин, котрий об'єктивно студіював історію етрусків — імператор Клавдій — заїка, об'єкт глузування, а насправді дуже розумний, освічений володар. Завдяки химерному збігові обставин він став наймогутнішим володарем світу. Користуючись архівом славетного етруського роду, з якого походила його перша дружина, Клавдій написав двадцятитомну історію етруського народу. Один том її містить докладну граматику етруської мови. На жаль, твори його безслідно загинули, наука зазнала непоправної втрати. Відтоді етруски стали однією з найбільш захоплюючих таємниць історії. Тільки на початку XVIII століття, завдяки сенсаційним археологічним знахідкам, настала у їх вивченні нова ера — ера завзятих археологічних пошуків, які донині все ж не вияснили всіх зв'язаних з етрусками проблем і таємниць.

Про що розповіли нам „золоті гробниці"

На початку XVIII століття випадком знайдено кілька етруських гробниць з чудовими фресками й художніми виробами. Так, у гробниці родини Цеціна знайшли аж сорок пишно оздоблених грецьких ваз. Під впливом цих знахідок у всьому світі почалося захоплення етруською цивілізацією та культурою, яке назвали «етрускоманією». Мов гриби після дощу, виникали етрускологічні інститути й академії. Незабаром стали модними розшуки й спустошення етруських гробниць. Брат Наполеона Люсьєн організував археологічні розкопки у Вульчі й зібрав аж дві тисячі високохудожніх речей, які зараз містяться в Григоріанському музеї в Римі. В цей період створено багато музейних і приватних зібрань, однак аматорський та хижацький характер пошуків завдав етрускології значної шкоди. Зараз навіть неможливо підрахувати, скільки пам'яток тоді понищено, скільки цінних відомостей про етрусків варварськи занапастили жадібні шукачі скарбів.

Тільки з половини XIX століття археологічні розкопки почали робити справжні археологи, маючи метою насамперед наукове вивчення матеріальної культури етрусків і розгадку таємниці їхнього походження. З того часу викопано чимало гробниць з такими багатствами, що їх на-

звано «золоті гробниці». Там знайдено безліч непошкоджених, вишуканих золотих, срібних і бронзових виробів: сережки, брошки, люстра, вази, келихи, триніжники, шоломи, мечі й панцери. Саркофаги, оздоблені барельєфами, живі, яскраві фрески, статуетки й речі домашнього вжитку свідчать про витончену культуру й замилування в розкоші їхніх власників, про високу техніку обробки металів і зброярства.

Греки мали етрусків за розбійників і варварів, але археологічні знахідки спростували цю думку. Етруски створили багатогранну й багату, гідну захвату культуру. Вони засновували численні міста з будинками й храмами своєрідної архітектури, виявили неабиякі здібності в скульптурі, живопису й ремеслах. Хоча предмети, знайдені в гробницях, вказують на значний азіатський, єгипетський та грецький впливи, однак етруське мистецтво зберегло власні своєрідні риси, які виявляються найперш у сміливому реалізмові, що часом межує з гротеском і натуралізмом. Приміром, викопано скульптури товстих небіжчиків з випещено-розпливчастими, як у сибаритів, рисами, опасистих матрон із поважними, але зніваченими старістю обличчями, подружжя, що лежали поруч на віках саркофагів, мов на лавах при банкетному столі. Цей реалізм, що так різниться від грецької скульптури, яка ідеалізує своїх героїв, традиційних, урочистих статуй єгипетських володарів та вельмож, свідчить про тісний зв'язок етруського мистецтва з життям.

Ця риса етруського характеру впадає в очі передовсім на малюнках, що оздоблюють стіни гробниць. З яскравих сцен, ніби вихоплених із щоденного побуту, можна уявити все, що ми знаємо про етрусків: їхнє життя, сповнене втіх і розваг, їхню любов до розкоші, марнотратство й безтурботність. Атмосфера малюнків особливо контрастує з похмурістю гробниць. Ми бачимо веселі бенкети з участю жінок; гості їдять і п'ють вино; їх розважають танцівниці; слугують голі невільники. На інших фресках люди танцюють серед дерев і квітів, на тлі сповнених повітря й світла краєвидів. Часто подибуємо дискоболів, бігунів, борців, вершників на вогнистих конях. Одна із сцен нагадує нам, що, ганяючись за втіхами, етруски не зупинялися перед жорстокістю. Невільник із мішком на голові й палицею в руці, напевне, попередник римських гладіаторів, відчайдушно бороniться від розлюченого пса.

Цікаво, що етруські жінки нарівні з чоловіками брали участь у бен-

кетах. На саркофагах, як ми вже казали, бачимо скульптури подружжів, що лежать поряд і навіть ніжно обіймаються. Етруська жінка, на противагу грецькій, — покірній чоловікові та обмеженій домашнім господарством,— мала велику особисту свободу і рівноправність в щоденному житті. Надмогильні написи часто містять поруч з прізвищем чоловіка родове прізвище жінки.

Які були джерела етруської заможності, що дозволила вести такий спосіб життя, сповнений розваг і розкоші? Передусім, великі поклади срібла, міді й заліза. Головним експортним товаром була, до речі, бронза, яку цінували в усьому світі. Грецький історик Діодор пише про те, що греки в Південній Італії постійно закуповували етруські метали. Збереглися навіть докази тих величезних природних багатств.

Тогочасна техніка плавлення руд була ще дуже недосконала, і залишені етрусками терикони жужелиці містять високий процент металу. Турист у Тоскані може не раз надибати бульдозера, який збирає жужелицю — її переплавляють на металургійних заводах.

Але не слід думати, що держава етрусків була країною, де текли медові й молочні ріки. Всіма благами користувалась тільки олігархічна верства патриціанських родів і багатих купців. А простий народ і раби, що походили з тубільного населення чи з греків-емігрантів, жили в злиднях і зазнавали політичних утисків. Про розміри рабства можемо судити із зображених на фресках невільників, що голі або напівголі слугують своїм панам, розважають їх музикою й танцями. В останні роки існування Етруської держави часто вибухали повстання рабів. У місті Вольсінії раби на якийсь час захопили владу, але патриції закликали на допомогу римлян, і ті, придушуючи повстання, зрівняли місто з землею.

Римські історики зображували етрусків похмурими людьми, котрі думали єдине про смерть. Тисячі гробниць з найвишуканішими золотими речами ніби підтверджують цю думку. Вчені певний час не могли збагнути суперечності: з одного боку радість життя, а з другого — манія смерті. Однак суперечність ця тільки уявна. Як видно з фресок, етруски уявляли собі потойбічне життя продовженням життя земного. Тому мали за необхідне забезпечити небіжчиків усіма земними вигодами. Звідси — безліч предметів щоденного вжитку й реалістичні малюнки. Етруски наділяли їх магічними властивостями, вірячи, що коли закриють гроб-

ницю, всі ці речі оживуть і небіжчик зможе користуватися ними. В такий спосіб етруски поєднали радість буття й страшну для них смерть.

Проте в IV столітті до нашої ери — в період політичних поразок, революцій рабів і плебсу, занепаду добробуту, непевності в завтрашньому дні, передчуття близької загибелі й страху,— уявлення етрусків про смерть геть змінюються. Могильні фрески стають похмурими, вони вже позбавлені колишньої гармонії й безтурботності. На них зображено страшних з вигляду підземних демонів. Деякі мають кінські вуха, хижі дзьоби й замість пальців — зміїв. Інші — зо зміями на голові й смолоскипами в руках — женуть під землю натовпи небіжчиків.

Містична релігія етрусків з численними табу й ритуальними інструкціями глибоко проникла в їхній щоденний побут. Ігри й танці, гімнастичні змагання й навіть бенкети мали релігійний характер. Наприклад, боями гладіаторів супроводили похорони видатних осіб; тож коли в 264 році до нашої ери консул Децім Юній Брут вперше запровадив їх у Римі, він зробив це для вшанування свого померлого батька.

Лівій у сьомій книзі свого твору «Римська історія від заснування міста» описує випадок, який підкреслює різницю між етрусками й римлянами. 399 року до нашої ери між ними сталася збройна сутичка. Етруски рушили до бою; попереду йшли жерці в одязі й машкарах демонів смерті. Вони несли зміїв та запалені скіпки й мали такий страхітливий вигляд, що переляканe римське військо почало відступати. Верховний воєначальник, побачивши, що діється, вибухнув голосним сміхом; за ним зареготали нижчі воєначальники, а за ними й усе військо. Піхота, присоромлена цим реготом, отямилася й перейшла в наступ. Етруски разом із своїми переодягненими жерцями були розгромлені до ноги.

Перемога здорового глузду над забобоном була провісником нових часів, часів Римської республіки й імперії.

Слідами походження етрусків

Дискусія з проблеми етнічного походження етрусків точилася вже в давні часи й до сьогодні ще не закінчена. Існують три теорії, підкріплені найрозмаїтішими аргументами й доказами. За однією — етруски

в Італії були тубільцями, за другою — вони прийшли з Альп, за третьою, яку підтримує найбільша кількість учених, — вони азіатського походження, а саме, з Анатолії.

Вже Геродот уважав етрусків пришельцями з Малої Азії, певніше, з Крезової держави Лідії. Мешканці столиці Сарди завжди пишаючись підкреслювали, що етруски — їхні найближчі родичі. Горацій, Вергілій, Овідій і Тацит весь час називають їх лідійцями. 1885 року на острові Лемнос знайшли таблицю з написом, дуже схожим на етруські написи. Навіть стиль вирізьбленої на таблиці чоловічої постаті тотожний зі стилем малюнків в італійських гробницях. А що згодом в інших містах острова теж відкрито кільканадцять таких мовних зразків — учені дійшли висновку: на острові Лемнос у VII столітті до нашої ери розмовляли мовою, дуже спорідненою з етруською. Ймовірно, що емігранти з Анатолії по дорозі до Італії затрималися там і певна частина їх оселилися на острові, який припав їм до вподоби.

Неможливо наводити далі інші докази їхнього східного походження. Це дуже багатий арсенал аргументів, що стосується мистецтва, релігії, звичаїв і навіть будівництва гробниць. Всюди тут відкрито переконливі аналогії й подібність. Приміром, рівноправність жінок існувала в народів Малої Азії, на Кріті і в Мікенах як пережиток колишнього матріархату. Схожі риси має також містична етруська релігія, ворожба й ідея трьох богів: Тіні, Уні й Менрви, тріади, що виступає під іншими іменами у багатьох культах Малої Азії. Тільки за допомогою теорії про східне походження можна пояснити факт появи розвиненої культури на Італійському півострові в епоху, коли серед тамтешнього населення ще панував примітивізм. У місцевостях, де небіжчиків ховали в скромних могилах, з кожним днем виростали нові монументальні мавзолеї, дуже схожі на мікенські гробниці.

Однією з найбільших поразок сучасної науки є те, що, попри багаторічні намагання визначніших спеціалістів порівняльного мовознавства, етруської мови не розшифровано. Щоправда, етруська писемність від самого початку не становила ніяких труднощів — вона споріднена з грецьким алфавітом, але про саму мову та її етимологічну приналежність ми знаємо дуже мало. Вже минуло сто років, відколи прочитано надзвичайно складні месопотамські написи й мови та єгипетські ієрогліфи, нещодавно

знайдено ключ до хеттської й мікенської мов, а етрускологія не зрушила з мертвої точки.

Розшифрувати етруську мову пробували і найвизначніші ерудити, й аматори. Вони шукали розв'язання, порівнюючи мову етрусків з грецькою, латинською, санскритською та з різними малоазіатськими мовами.

Проте світова наука ставиться дуже стримано до такого роду спроб. Чому? Бо головною перешкодою у розв'язанні цієї складної проблеми є те, що наука має в своєму розпорядженні мізерний мовний матеріал. Зібрано аж десять тисяч могильних написів, але їх словник обмежений словами, які повсякчас повторюються в епітафіях. Шляхом логічних умовиводів пощастило розшифрувати слова «слан» (син), «сех» (дочка), «нефтс» (онук), «аті» (мати), «авільс» (роки), «лупуце» (не живе). Але ми не знаємо, як звучало, приміром, слово «батько» по-етруському. Крім надмогильних написів, знайдено довший текст на перев'язках, що ними обмотано єгипетську мумію з греко-римської епохи, але знову ж таки це тексти, пов'язані з релігійним культом; вони понині до кінця не розшифровані.

Доки не знайдуть якогось тексту на світську тему чи двомовного напису, етимологічний метод, тобто метод порівняння з іншими мовами, буде завжди дуже ненадійний і не розв'яже проблеми. Такі мовні матеріали можуть міститися десь у руїнах нерозкопаних міст в Анатолії або навіть у самій Італії, в тисячах не вивчених досі етруських гробниць [1].

---

[1] Найпереконливішим доказом, що справа ця не безнадійна, може бути відкриття, зроблене 1964 року професором-етрускологом Римського університету Массімо Паллоттіно. В портовому місті Санта Севера, за 50 кілометрів на північ од Рима, є залишки етруського портового міста Пірги. Там розкопано руїни двох етруських храмів, що їх, за повідомленням стародавніх істориків, сплюндрував 384 року до н. е. сіракузький тиран Діонісій. Паллоттіно знайшов там три золоті таблички, свого часу прибиті золотими гвіздками до воріт храму. Сенсаційним було те, що на одній табличці був напис пунічною мовою, а на двох інших — той самий текст— по-етруському. Це, виявилося, була посвята етруського царя Тефарі Веланіаса, який побудував храм і присвятив його фінікійській богині Астарті. Це перший двомовний текст, який все ж замалий, щоб стати ключем до розшифрування етруської мови, але він свідчить: відшукання такого двомовного тексту не виключено. До того, посвята дає нам уявлення про значний вплив Карфагена на Італію в V столітті до н. е. *(прим. автора)*.

З цього погляду переломне значення має праця, розпочата італійським промисловцем Карло Лерічі, який став пристрасним етрускологом. Кілька років тому йому до рук потрапила колекція авіазнімків, що являла собою топографію центральної частини Італії, званої Етрурією. Їх зроблено за другої світової війни, перед вторгненням союзницьких військ. Лерічі був такий захоплений, що цілими днями сидів над ними з лупою, намагаючись розшифрувати химерні деталі. Простори полів і лук були поцятковані безліччю світлих розмазаних плямок. У цих плямках крилась якась важлива для археології таємниця. Адже за допомогою авіації здійснено вже не одне відкриття. Заховані під землею старі городища, міста й табори римських легіонів, непомітні з землі, відразу стають видимі в контурах, коли дивитися на них з висоти пташиного льоту. Вже кілька років авіація — одне з найважливіших знарядь у пошуках місць археологічних розкопок.

І ось одного разу Лерічі вдарив себе в чоло і схвильовано гукнув: «Я знаю, що це таке! Це етруські гробниці — сотні гробниць!»

Перелічили плямки — їх виявилося більше двох тисяч. Яка чудова перспектива! Дві тисячі гробниць! Скільки скарбів криється в них. Одпадають кропіткі пошуки наосліп, що забирають стільки часу й грошей! Треба просто поїхати до місць, які видно на знімках, і розкопувати [1].

Та справа не була така проста, як видавалося. З досвіду відомо: більшість етруських гробниць пограбовано злодіями. Тому Лерічі не міг бути певним, що, віддавши багато часу та грошей на відкопування якогось склепу, знайде там цінні пам'ятки.

Лерічі, змушений обставинами, опрацював зовсім нову техніку археологічних пошуків на основі найновіших досягнень технічної науки. Поглянемо, як він це робить. Захід складається з чотирьох чи п'яти фаз. Керуючись даними авіафотографії, паличками позначають місце, де під

[1] Нам слід відповісти тут на запитання, чому виникли ті плямки на фотографіях. Лерічі дослідив це на місці і дійшов дуже цікавих висновків. Гробниці здебільшого вирубані в скелі, над якою протягом віків нашарувалася груба верства урожайного грунту. Камінь так впливає на хімічні процеси в рослинах, що вони містять менший процент хлорофілу, ніж інші рослини, які ростуть поблизу. Незначний відтінок у кольорі, непомітний з землі, добре видно з літака; на фотоплівці він вирізняється ясними плямками *(прим. автора)*.

землею повинна бути мурована чи вирубана в скелі гробниця. Слід якомога точніше визначити місце гробниці, щоб при розкопках не схибити. Цьому служить апарат, що посилає крізь землю електричні імпульси, які залежно від того, чи натрапляють на менший, чи на більший опір скель та мурів, креслять на екрані відповідні відхилення. Потім електричним свердлом у покриві гробниці просвердлюють отвір діаметром кілька сантиметрів. Тільки-но свердло проб'ється крізь мур і потрапить у порожнину, з могильної ями виривається накопичене там повітря й органічні гази.

Далі Лерічі опускає через просвердлений отвір довгу алюмінієву руру власної конструкції, зроблену на зразок перископа. Це так зване «підземне око». Всередині рури міститься мініатюрний фотоапарат і електричне освітлення. Коли натиснути на кнопку, апарат автоматично робить дванадцять знімків, обертаючись навколо осі на 360 градусів і фотографуючи всю гробницю. На кольоровій фотоплівці чітко видно не тільки предмети, а й настінні малюнки. Тільки проявивши плівку й упевнившись, що гробницю не пограбовано, Лерічі наказує робітникам копати.

Новий метод, крім ощадності, має ту позитивну рису, що за багато коротший час дозволяє вивчити сотні етруських гробниць. При застосуванні звичайних методів на це треба було б кілька десятків років і фантастичні витрати. Першим великим успіхом нового методу було відшукання гробниць «Могила Олімпіади» й «Могила корабля» зі славетними кольоровими фресками, що зображають атлетичні змагання й етруський військовий вітрильник.

Од часу застосування методу електричного зондування вже розкопано сотні гробниць. Етрускологія стала на шлях дуже швидкого розвитку; це збільшує шанси розгадати таємницю народу, якому так багато чим завдячує європейська культура.

ЛАОКООН У ЛАБЕТАХ ВАНДАЛІВ

На середині дороги між Римом і Неаполем розташоване рибальське селище Гаета. За римських часів воно мало велике значення як торговий порт і морська фортеця, що обороняла берег од корсарів[1]. Зараз Гаета славиться чудовою затокою і сонячним пляжем. Неподалік містечка, біля підніжжя навислої над морем стрімкої скелі є гірська галерея, а в глибині її видніє отвір у грот, який зветься Сперлонга. Завалений камінням і землею грот здавна приваблював туристів. Але він не привертав анінайменшої уваги археологів, спелеологів[2] і шукачів скарбів. Дуже багато людей вешталося там цілий рік, отже нікому й на гадку не спало, ніби там можна що-небудь знайти.

Але в 1957 році все змінилося, Сперлонга несподівано стала знаменитою. Якийсь допитливий турист, порпаючись у землі, видобув кілька шматків білого мармуру. Відразу можна було розпізнати — це уламки грецьких скульптур класичного періоду, до того скульптур високохудожніх. Звістка про ці знахідки надихнула італійських археологів. Під керівництвом директора Римського інституту старожитностей професора Джу-

[1] Корсар — морський розбійник.

[2] Спелеологи — вчені, які вивчають печери.

ліо Джакопі в гроті розпочала розкопки спеціальна група; наслідки розкопок — це найбільша сенсація нашого століття. Джакопі назвав Сперлонгу «справжньою скарбницею грецьких скульптур», і це не перебільшення, бо до сьогодні викопано дванадцять тисяч більших і менших фрагментів найрізноманітніших скульптур з останніх століть до нашої ери й першого століття нашої ери. Після кропіткої реконструктивної праці вдалося реставрувати низку статуй виняткової краси. Деякі з них більші від натуральних розмірів людини, інші — до тридцяти сантиметрів заввишки. Але всі вони позначені рисами високої художньої майстерності, що бере свій початок у найкращих грецьких школах. Знайдено також череп'я грецьких ваз із VI століття до нашої ери.

На одній з цих ваз ми бачимо Зевса в образі орла, який викрав Ганімеда й несе його на Олімп, аби він там слугував на учтах богам. На іншій зображено драматичну боротьбу Одіссея з морською потворою.

Та все ж найсильніше враження справляє фрагмент скульптурної групи, яка, на жаль, не збереглася повністю. Це рука, що тримає за волосся юнака із страшенно переляканим, страдницьким обличчям. Напевно, то рука морської потвори Сцілли, котра викрадає з корабля аргонавтів весляра. За легендою, аргонавти, повертаючись з експедиції по золоте руно, пливли між Сціллою в Італії та Харібдою в Сіцілії, тобто через Мессінську протоку. Тоді, за однією з багатьох версій, Сцілла викрала з корабля шістьох моряків. Насправді викрадення пов'язане з пригодами Одіссея, але пізніше обидві легенди змішано. Найкращий доказ цього — барельєф на скелі біля входу в грот: корабель з написом на носовій частині: «Navis Argo Ph». Безперечно, то корабель Ясона, а монограма «Ph» означає, напевно, Орфея, одного з п'ятдесяти аргонавтів.

Останнім часом світ схвилювало інше відкриття. Ми всі пам'ятаємо знамениту групу Лаокоона, троянського жерця, який застерігав своїх співвітчизників, щоб не вводили в стіни обложеного міста дерев'яного коня. В той час, коли приносили жертви Посейдонові, з моря виповзли двоє зміїв і задушили Лаокоона разом з двома синами. Чудова група Лаокоона, що відтворює цю сцену, колись оздоблювала палац імператора Тита. 1506 року її знайдено в руїнах цього палацу й перевезено до Бельведеру в Ватікані, де вона стоїть і зараз. І коли експедиція в Сперлонзі об'явила, що знайшла чотириста фрагментів ще одного Лаокоона,

учені всього світу були здивовані. Ще більший подив викликало висловлення деяких видатних експертів — а серед них і професора Джакопі — про те, що знайдено оригінальну скульптуру, а бельведерський експонат — то тільки її копія. З цією експертизою, звичайно, не погодились інші знавці; тож суперечка про автентичність обох скульптурних творів і досі не розв'язана. Однак незаперечне те, що в Римі існувало дві скульптури Лаокоона; одна стояла в палаці Тита, друга — в Сперлонзі.

Яким чином у віддаленому од столиці гроті опинилося стільки шедеврів грецької скульптури? Слід насамперед сказати, що Гаета за римських часів була не якоюсь провінцією, а дуже модним морським курортом, куди з'їжджалося все вище римське товариство. На узбережжі затоки стояли вілли з білого мармуру. Вони належали заможним аристократам і сенаторам.

Отже, Гаета була дуже багатою місцевістю. Очевидно, завдяки приїжджим гостям, у гроті було створено музей грецьких шедеврів мистецтва, і згодом із цих дарунків нагромадилися неоціненні скарби, жалюгідні залишки яких потім одкопали італійські археологи. На підставі археологічних знахідок змогли відтворити в деталях вигляд музею. Над входом було прилаштовано скульптуру Ганімеда, якого викрадає орел. Ліворуч од входу боровся з морським чудовиськом Одіссей, а праворуч Сцілла витягала з корабля аргонавта.

На кам'яній терасі перед гротом сяяв на сонці чотирикутний мармуровий басейн, де плавали рибки. Жерці, спостерігаючи за ними, провіщали майбутнє, звичайно, за плату. Грот був тісно заставлений мармуровими й бронзовими скульптурами: сатирами, що сардонічно посміхалися, богами, богинями й легендарними героями. Всі вони здебільшого походять з Еллади, невичерпної скарбниці краси, з якої римляни брали пригорщами для усолодження собі життя.

Учені зацікавились тим, який кінець спіткав цю єдину в своєму роді художню галерею. Як свідчать тисячі уламків, видобутих з грота, там відбулися бурхливі й драматичні події. Зважаючи на обставини, можна було припустити: галерею зруйнували варвари-германці. Але незабаром, після докладного вивчення території, несподівано виявилось: винні в цьому забобонні фанатичні християни, які кілками й сокирами порозбивали зображення «поганських демонів», зібраних у гроті.

Інший вандалізм зафіксовано вже пізніше. Події відбувалися в маленькому англійському містечку Верксоп і скидалися на фарс, який можна б назвати «суперечкою про білу постать». Мова йде про гігантський тулуб бородатого мармурового чоловіка, дуже вивітрений і без кінцівок. Місцевий історик Роберт Вайт у своїх спогадах каже, що 1875 року бачив цю скульптуру на околиці міста, в полі. 1904 року її перенесено до міського парку, де вона валялася в кущах, занедбана й пооббивана. Через п'ятнадцять років один мешканець умурував скульптуру в стіну свого будинку. В 1960 році будинок купив хтось інший і вирішив позбутися статуї, вважаючи, що через неї відволожуються стіни. Але ніхто не хотів її придбати — ні каменяр, ані вчитель малювання місцевої школи. Нарешті після довгого торгу статую купив за два фунти стерлінгів якийсь чоловік з наміром передати у власність магістрату. Але міські власті не хотіли про це й слухати. Вони навіть не дозволили поставити нещасливу скульптуру в міському парку, вважаючи її потворною. Скульптуру віднесли до місцевого складу, де й покинули серед різного мотлоху, шляхових машин, бочок і брухту.

Стояла вона там дуже довго, хоч завдяки зусиллям місцевого аматора мистецтва Вільяма Мечіна поширилася чутка, ніби це справжній мистецький твір. Риючись у старих актах, Мечін дійшов висновку, що статуя належала колекції лорда Арундела, палац якого згорів у 1761 році. Тоді, напевно, вона й упала в згарище, щоб після багатьох лихих пригод опинитися на складі.

З кореспонденції лорда, пристрасного збирача мистецьких творів, видно: він мав свого агента і в Пергамі, де був великий вівтар Зевса, оздоблений фризом із зображенням «гігантомахії» — себто боротьби богів з велетнями. Зараз фриз стоїть у берлінському музеї, але і в ньому не вистачає окремих фрагментів, тому гадають, що статуя у Верксопі є однією з його складових частин. За це промовляють два факти: разюча подібність стилів і експертиза спеціалістів, яка підтверджує, що білий мармур привезено з Туреччини. У цій справі провадилося жваве листування з хранителями берлінського музею, та благочестиві отці містечка були дуже неповороткі: старожитня пам'ятка величезної художньої та історичної цінності ще довго чекала на свій порятунок.

СКАРБ ІМПЕРАТОРА-ФІЛОСОФА

Напевне мало хто чув про швейцарську місцевість Кайзеравгуст, за дванадцять кілометрів од Базеля. Вона мальовнича й чистенька, як краєвид на поштовій листівці. Її відвідують лише ті, хто збочив з головного туристського шляху, та люди, які мріють про закопані скарби. Бо слід зауважити — Кайзеравгуст лежить серед мурів римської фортеці Каструм Раураценс, яка обороняла Рейн од нападу алеманів [1].

До шукачів скарбів місцеве населення ставилось іронічно, бо, здається, жодної стародавньої місцевості археологи не вивчили так докладно, як цієї. Про те, щоб знайти якусь цінну річ, приналежну до римських часів, не кажучи вже про скарб, не було й мови.

І раптом — о диво! — навесні 1965 року поширилася чутка, що в Кайзеравгусті викопано якийсь казково коштовний скарб. Як це часто

[1] Алемани — германські племена, які в III ст. н. е. з'явилися на кордонах Італії, в V ст. осіли на території сучасного Ельзасу; часто нападали на галлів. З 536 р. до кінця XI ст. входили до складу держави Меровінгів як герцогство Алеманія. Одну з частин цього герцогства пізніше названо Швабією.

буває, знайшов його не археолог, ані шукач скарбів, а скромний механік, котрий розрівнював екскаватором грунт для шкільного спортивного майданчика. В купі землі він побачив якийсь блискучий предмет і повідомив про це місцеву владу. З Базеля прибув професор Рудольф Лаур-Беларт і почав археологічні розкопки.

Наслідки були чудові. З глибокої ями видобули кільканадцять неоціненних зразків старожитнього золотарства. То був столовий сервіз із чистого срібла, оздоблений горельєфами, інкрустаціями та позолотою; така розкіш могла належати тільки великому монархові. Знайшли там тарелі, кухлі, келихи, чарки, ложки й виделки витонченої форми, ліхтарі з литого срібла, статуетку богині Венери, сто вісімдесят сім монет і медальйонів та три злитки срібла.

Особливе захоплення викликала восьмикутна таця діаметром півметра й вагою чотири з чвертю кілограми. По ободу — майстерно вирізьблений орнамент, який зображує драматичні сцени з молодості Ахіллеса від народження й до тої миті, коли Одіссей відшукує його, перевдягненого жінкою, серед дочок царя Лікамеда.

Це справді незвичайний скарб; історичну й художню цінність його не можна визначити бодай приблизно. Одразу виникли запитання, хто був власник чудового сервізу, навіщо й коли його закопано в надрейнській фортеці.

Вчені дали на це запитання дуже цікаві відповіді, постараємось проаналізувати їх.

На злитках срібла є печатка імператора Магненція, узурпатора, якого в 353 році до нашої ери переміг Констанцій II. Отже, скарбу не могли закопати раніше середини IV століття, тобто перед його узурпацією.

Монети й медальйони походять з монетних дворів Діоклетіана, Костянтина, Константа та Констанція II. Відсутність монет наступного володаря схиляє нас до думки: скарб закопано під час царювання Констанція, але перед вступом на престол його наступника Юліана Апостата, тобто в 361 — 351 роках до нашої ери.

Флавій Клавдій Юліан, що його історіографи назвали християнським Апостатом (відступником), був палкий прибічник поганської релігії. Його мати бачила сон, ніби вона народила Ахіллеса, тому Юліан вважав цього грецького героя своїм предком. Тож учені висунули сміливу тезу,

ніби скарб був особистою власністю Юліана Апостата. Доказ — статуетка поганської богині й, насамперед, таця з вирізьбленою історією Ахіллеса. До того, з історії відомо, що Юліан Апостат 361 року перебував у Каструмі Раураценсі. Можна припускати, що саме того року він закопав свій коштовний скарб. Спробуймо вияснити, чому він зробив так і що перешкодило йому вернутися до Галлії, аби забрати його.

У Юліана була дуже тяжка молодість. В боротьбі за престол сини Костянтина Великого вигубили майже всю його родину. Залишився він сам із старшим братом Галлем, який пізніше теж загинув од рук царських катів. Довгі роки пробув Юліан у вигнанні, полишений на гнів і ласку підозріливого Констанція II. Од загибелі врятувався тільки завдяки тому, що його вважали трохи недоумкуватим, сумирним маніяком, який за навчанням і філософією не бачив світу. Бо ж Юліан скористався роками опали, щоб навчатись у найвидатніших грецьких філософів. Юліан пробув навіть кілька місяців у Афінах, де записався до славетної школи платоніків [1].

Незабаром Юліан став одним з найбільш освічених мужів своєї епохи, послідовником неоплатонізму [2] й давніх поганських богів. Про людське око він виконував обов'язки християнина, але потай зневажав нову релігію, а її прихильників вважав варварами. Церква в ті часи вже не була повчальним взірцем. Її стрясали схизми [3] та криваві сутички аріанців з православними. В 342—343 роках, коли Юліанові було десять літ, під час релігійних заворушень у Константинополі загинуло три тисячі послідовників Христа, а протягом двох років од рук християн загинуло більше християн, ніж було мучеників за всю історію поганських переслідувань. Усі ці події дуже вплинули на вразливого хлопця.

Одного дня надійшла трагічна звістка, що алемани спустошують

[1] Платоніки — послідовники ідеалістичного вчення старогрецького філософа Платона (427—347 рр. до н. е.). Основа цього вчення — протиставлення містичного світу «ідей» реальному світові.

[2] Неоплатонізм — містична ідеалістична філософія періоду занепаду античного світу (III—VI ст. н. е.). За вченням неоплатонізму, творець світу — це надчуттєве абстрактне «єдине», що його може сприйняти людина тільки в екстазі. Продукт «єдиного» — божественний розум, світова душа, природа.

[3] Схизма — церковний розкол, відмежування од єдиної раніше церкви якоїсь її частини.

Галлію. Констанцій доручив командування карною експедицією проти загарбників Юліанові і призначив його губернатором Галлії, надавши імператорського титулу. Ця ласка була несподівана й дуже дивна. Може, константинопольський володар хотів скомпрометувати свого двоюрідного брата й раз назавжди знешкодити його як претендента на трон? Адже слід було сподіватися, що цей кволий царевич у тозі філософа, яким з дитинства попихали, якого тримали осторонь від державних справ, осоромиться на відповідальному посту полководця й правителя великої провінції.

І тут, як це іноді буває, історія поглузувала з людей. З Юліана вийшов чудовий, відважний вождь. Хоч він і не мав досвіду — все ж розгромив алеманів і вигнав їх з Галлії. Під час тієї кампанії він здобув славу і високу пошану серед легіонерів.

Скінчивши війну, Юліан почав порядкувати в своїй провінції. Вона перебувала на межі банкрутства; торгівля й сільське господарство переживали застій, народ терпів злидні. Спричинилася до цього римська адміністрація, котру роз'їдала корупція. Незабаром Юліан приструнчив жадібних чиновників, очистив суди від підкупних суддів, навів лад у податкових справах. Внаслідок його заходів Галлія поступово знову ставала квітучим краєм.

Якось із Константинополя надійшла звістка про початок війни з персами. Констанцій звелів Юліанові якнайшвидше приставити йому військове підкріплення, по двісті солдатів од кожного галльського легіону. Галли дуже обурились, бо коли набирали військо, їм пообіцяли, що їх не посилатимуть за межі країни. Легіони повстали й оголосили Юліана імператором. Він вирушив на чолі своїх солдатів до Константинополя. Але поки дійшло до збройної сутички, Констанцій помер своєю смертю.

Ставши імператором, Юліан доклав усіх зусиль, аби відновити стару римську релігію. Він одібрав усі привілеї у християнських єпіскопів, але християн не переслідував. Пропагована ним релігія, власне, мала небагато спільного із старим поганством. Це скорше було своєрідне поєднання римського політеїзму[1] з принципами організації, ієрархії священиків і етики християнської церкви.

---

[1] Політеїзм — релігія, що визнає водночас багатьох богів.

Повернімося до нашого швейцарського скарбу. Коли здогад, що він був особистою власністю Юліана, правильний, то немає сумніву — його закопано в 361 році. Адже того року Юліан, як відомо, затримався в Каструмі Раурaценсі. Очікуючи небезпечної боротьби за константинопольський престол, він хотів заховати і в такий спосіб зберегти свій коштовний столовий сервіз.

Як аматор і знавець мистецтва, він дуже дорожив ним, тим паче, що у випадку поразки і повернення до Галлії сервіз міг придатись для відшкодування витрат на новий призов до війська.

Після перемоги Юліан не став розшукувати скарбу. Чому? Відповідь може бути тільки єдина. Юліан мріяв про воєнні лаври Олександра Великого і розпочав війну з могутньою Персією. В одній із битв він був тяжко поранений і 363 року помер.

Юліан царював тільки два роки. За цей короткий час він зробив так багато, так захопився державною діяльністю, що, певне, забув про сервіз або відклав справу з ним на пізніше. Саме цій обставині слід завдячувати тим, що скарб пробув 1600 років під землею, аж поки в 1962 році його видобув на поверхню швейцарський бульдозер.

ОСТАННІЙ ШАНЕЦЬ БАР КОХБИ

У 132 році нашої ери палестинські євреї піднялися на визвольну боротьбу проти римлян. Вождем повстання був якийсь Шимон, що має прозвисько Бар Кохба, чи Бар Косеба. На превеликий подив усього світу, він розгромив римські легіони, визволив значну частину Палестини з Єрусалимом включно і об'явив себе царем нового Ізраїлю. Зрозуміло, єврейський народ обожнював свого вождя, а славетний рабин Акіба повідомив усіх і кожного, що за віщуванням пророків Бар Кохба — месія.

Але незалежність тривала всього три роки. Імператор Адріан послав до повсталої Палестини свого найкращого вождя Юлія Севера, який жорстоко придушив повстання. Бар Кохба оборонявся до кінця у фортеці Бетар, де, очевидно, загинув чи скінчив життя самогубством.

Про повстання і його легендарного ватажка маємо дуже мало відомостей, хіба що трошки згадок у талмуді [1] та в листах отців церкви і написи на монетах повстанців. Тому коли рознеслася звістка, що в пустинних горах Палестини знайдено археологічні пам'ятки, які яскраво ілюструють

[1] Талмуд — кодекс релігійних, побутових, правових приписів іудейства, складений в III ст. до н. е. — V ст. н. е.

останній драматичний момент повстання, наукові кола дуже цим зацікавились.

А почалося все досить незвичайно. Гуляючи в горах на західному березі Мертвого моря, група туристів натрапила в печері на гніздо сипа, вистелене клаптями папірусів з написами староєврейською, арамейською та грецькою мовами. Університет в Єрусалимі, повідомлений про відкриття, спорядив археологічну експедицію під керівництвом професора Ядіна. Гадали, що поблизу гнізда заховані сувої папірусів, як це було на околиці Кумран біля руїн монастиря секти есеїв [1].

Експедиція була нелегка. Західний берег Мертвого моря — дуже дика місцевість з неприступними прірвами, ущелинами й стрімкими скелями. На одній із скель, на висоті кількох десятків метрів над прірвою, з вертольота помітили печерний отвір. На розвідку було вислано досвідчених гротолазів. По майже вертикальній стіні видиралися вони за допомогою гаків і линв, а вкінці мусили лізти рачки вздовж вузького скелястого карниза, що нависав над безоднею. Коли, врешті, протиснулися крізь отвір усередину, опинились у чималій печері. Вона складалася з трьох окремих комор, сполучених між собою вузькими коридорами — рухатись по них можна було тільки плазом.

Там панували морок і страшенна задуха; над головами кружляли наполохані кажани; долівку встеляв грубий шар землі й тваринних решток.

Учасники експедиції проникли в печеру по мотузяній драбині, прилаштованій розвідниками. Вже біля самого входу натрапили на знахідку, яка їх дуже обрадувала. Це була дрібна мідна монета з написом староєврейською мовою: «За свободу Єрусалима». Походила вона, напевно, з короткого періоду царювання Бар Кохби, з років останнього єврейського повстання в Палестині. Звідки вона взялася в недоступній печері, в дикому гірському безлюдді? Відповідь на це запитання, страшну відповідь, містила третя комора. Під стінами стояли лозові кошики, міцно позв'язувані мотузками. Коли їх розв'язали, з них посипалися струхлявілі людські черепи й кістки. Отже комора правила ніби за могильний склеп для мешканців печери, серед яких був, мабуть, і власник мідної монетки.

---

[1] Есеї — іудейське релігійне товариство, прообраз пізніших християнських громад.

Ясна річ, слід було почати археологічні розшуки. Але долівку вкривав грубий шар землі, яку належало дуже старанно перекопати. На це б змарнували багато часу. Професор Ядін розв'язав проблему за допомогою приладу для виявлення мін. Нова техніка, вперше застосована датськими археологами, стала у великій пригоді. Спочатку вирили із землі кошика з мідним начинням. Це були римські глеки, келихи й сковороди, прикрашені художніми орнаментами. Зауважено цікаву деталь — зображення римських богів, вирізьблені на держаках, були частково спиляні, і це навертає на думку, що начиння мешканці печери здобули в римлян.

Незабаром відкопали п'ятнадцять сувоїв папіруса з текстами староєврейською, арамейською та грецькою мовами. Виявилося, що це автентичне листування Бар Кохби з того періоду, коли він був володарем Палестини. Листи починаються формулою: «Шимон Бар Кохба, цар ізраїльський до...» і здебільшого звертанням до правителів округу Ен Геді Єгонатана і Месабалі з суворою вимогою доставити новий урожай пшениці. Певне, провіант підвозили повільно, бо в одному листі вождь докоряє: «Сидите спокійно, їсте й п'єте коштом дому Ізраїлю, а про братів своїх зовсім не турбуєтесь». Серед цих документів є контракти, з яких видно: під час повстання землю націоналізували й віддавали в користування ізраїльським селянам.

З юридичного акта, складеного ще перед повстанням, дізнаємося, що Єгонатан, котрий пізніше став правителем округу Ен Геді, позичив у сотника «першої карної когорти» римської піхоти шістнадцять срібних динарів, зобов'язавшись сплачувати щомісяця один відсоток од усієї суми й за вісім місяців повернути борг. На жаль, ми вже ніколи не дізнаємось, чи повернуто гроші сотникові перед повстанням.

В одній коморі викопано бурдюк на воду, наповнений предметами, що належали якійсь жінці. Серед них — барвиста вовна для латання, пара сандалів, намисто, люстерко, костяні ложки, перець і флакончики. Неподалік лежав напівзакопаний жмут сувоїв папіруса — зібрання юридичних документів і протоколів. Завдяки їм нам пощастило близько запізнатися з власницею цих дрібничок. Її звали Бабата Бат, вона вдруге вийшла заміж за якогось Йошуе, сина Єлеазара. В той час вона розпочала процес проти опікунів її сина від першого шлюбу, звинувачуючи

їх у привласненні спадку. Це не був наклеп, бо суд оголосив вирок на її користь. Узимку 127 року нашої ери Бабата Бат пішла з чоловіком до головної канцелярії римської кінноти, щоб згідно із запровадженим римлянами переписом населення зареєструвати своє нерухоме майно. В 130 році нашої ери, тобто за два роки перед вибухом повстання, помер її другий чоловік.

Яким же чином потрапили ці документи в неприступну печеру? Напевно, в печері заховався Єгонатан. Бувши правителем округу Ен Геді, тобто високим чиновником Бар Кохби, він міг побоюватись, що після поразки повстання його розіпнуть на хресті або ув'язнять. Отже, він зібрав найважливіші документи і разом зі своєю родиною заховався в горах, куди не заходили римські легіонери.

Але як опинилася там Бабата Бат? А що вона була там — переконливо свідчать її родинні документи й предмети щоденного вжитку. Відповідь знаходимо в документах. Виявляється, Бабата Бат була Єгонатанова сестра. Як удова без чоловічої опіки, вона поселилася в брата, поділяючи з ним добру і лиху долю. З ним і втекла до печери, коли нову ізраїльську державу було зруйновано.

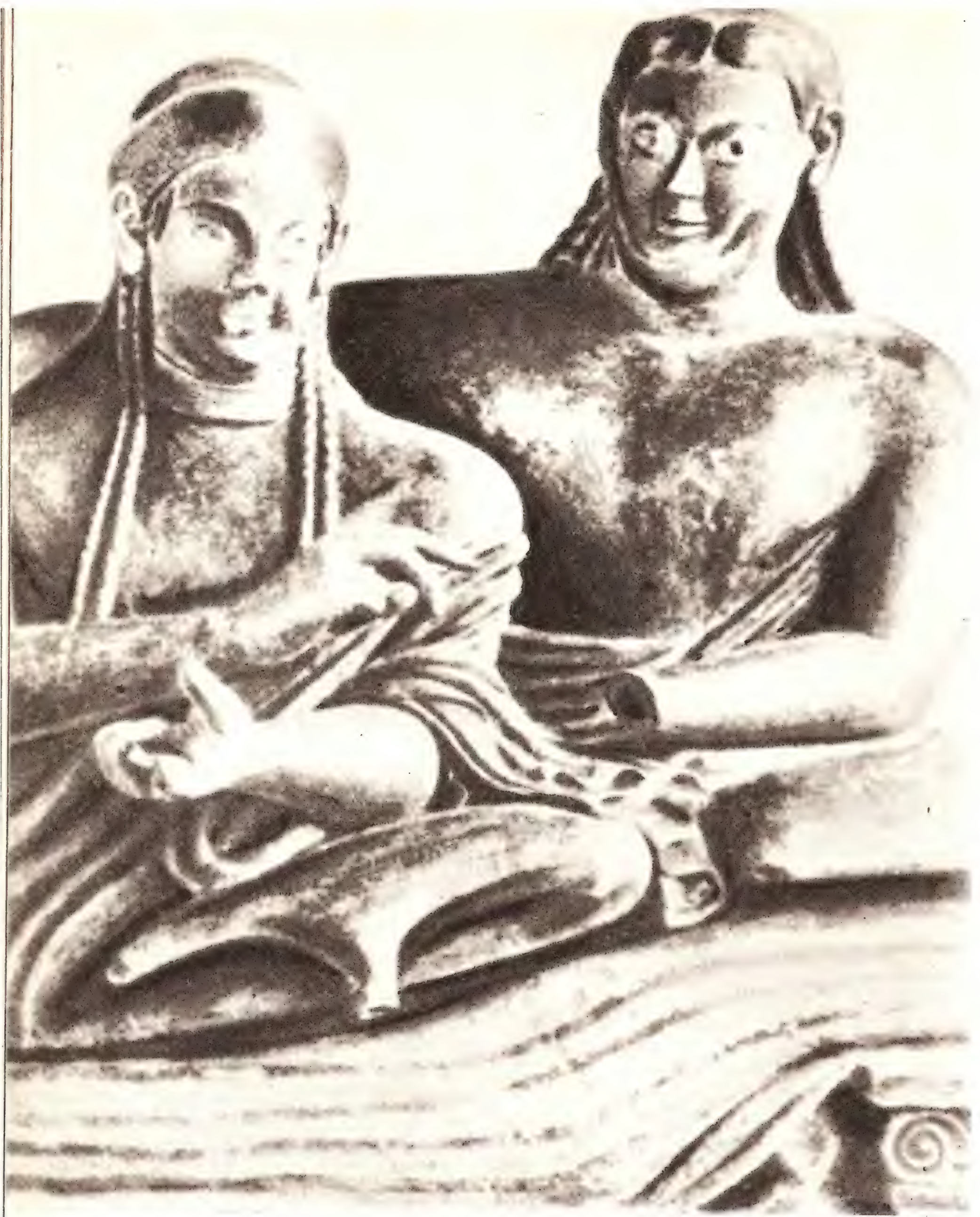
Незабаром археологи дізналися, який був кінець нещасних утікачів. На вершечку скелі над самісіньким входом до печери і біля виходу в долину збереглися залишки римських укріплень. Напевно, римляни викрили схованку Єгонатана. Загін легіонерів умовляв його здатися, може, навіть пробував взяти печеру штурмом, а коли це не вдалося, обложив її. Не можна не піддатися спокусі уявити собі, що командував легіоном сотник каральної когорти, який колись позичив гроші Єгонатанові.

Обложені втікачі трималися по-геройському й воліли загинути, ніж здатися. Голод, спрага й хвороби винищували їх одного за одним. Ті, що лишалися живими, ховали мертвих товаришів у кошиках в найвіддаленішій коморі. Невідомо, чи вийшов хто живий з цієї безнадійної пастки, тільки єдине певне — Єгонатан і Бабата Бат загинули, інакше б вони забрали з собою важливі родинні документи.

Така смерть спостигла останніх повстанців, які пробували відродити Давидову й Соломонову державу.

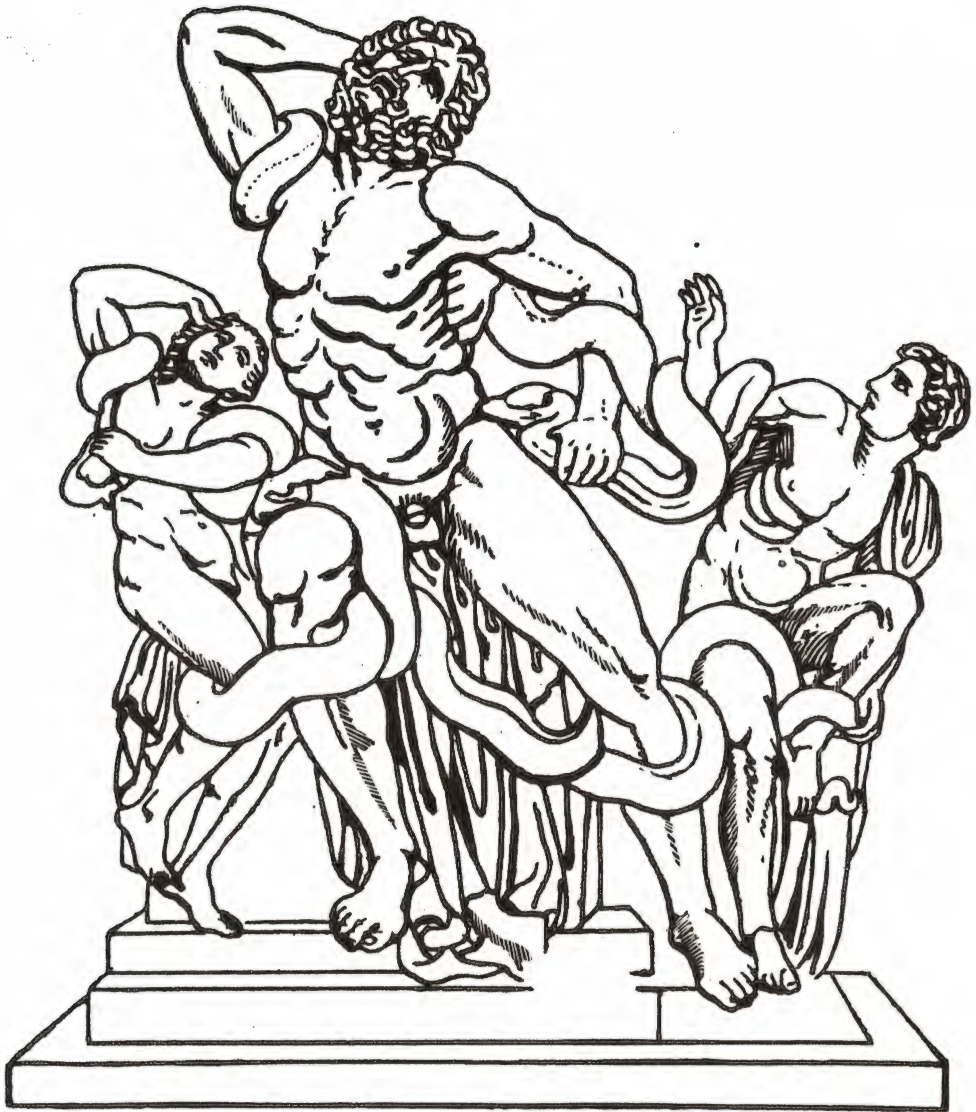
Парфенон.

Етруський воїн. Бронзова статуя IV ст. до н. е.

◀ Етруське подружжя на віку саркофага. Етруська скульптура близько 530 р. до н. е.

Лаокоон. Малюнок із славнозвісної скульптури, що знаходиться у Ватікані.

Імператор Юліан Апостат.

Байонський храм. Леви-вартівники на парадній терасі.

Почет імператора Тита в тріумфальному поході із свічником, забраним в Єрусалимі. Барельєф на тріумфальній арці в Римі.

Реконструкція однієї з Калігулиних галер, що її добуто з дна озера Немі.

ЧИ КОЛУМБ УТРАТИТЬ ПАЛЬМУ ПЕРШОСТІ?

Археологічні фальсифікації — це тема одного з наступних оповідань. Особливої уваги заслуговує одна американська знахідка, й досі актуальна тим, що до останнього часу не розв'язано суперечки — чи це підробка, чи автентична пам'ятка старовини.

Йдеться про так званий «кенсінгтонський камінь», знайдений 1898 року в штаті Міннесота в Північній Америці. Молодий селянин, швед за походженням, Олаф Огман, викопав біля своєї огорожі осиковий пеньок. Нараз він угледів між корінням чотирикутний камінь з викарбуваними на ньому загадковими знаками. За порадою сусідів Огман оддав знахідку місцевому банкірові, а той відіслав її до університету; видатний скандінавський історик професор Бреда став вивчати знаки на камені.

Учений легко визначив, що знаки ті — вікінгські руни [1]. Він одразу ж заходився читати, і хоча йому не вдалося розпізнати всіх знаків, склав такий текст:

[1] Руни — найдавніші письмена, здебільшого в скандінавів; збереглися на каменях і металічних предметах; пізніше — скандінавські рукописи з такими письменами.

«Нас вісім готів (тобто шведів — З. К.) і двадцять два норвежці. Ми подорожуємо з Вінланду через землі Заходу. Ми зупинилися над озером з двома скелястими островами, на відстані одного дня ходьби від цього каменя. Коли ми повернулися на місце стоянки, застали вбитих і залитих кров'ю. *AVM* (Аве Марія — З. К.), оберігай нас од нещастя. Дев'ятеро наших людей перебувають над морем, на відстані чотирнадцяти днів ходьби, щоб стерегти кораблі».

Текст закінчувався якимсь рунічним знаком, котрого Бреда не зміг прочитати.

Знайденим каменем дуже зацікавилися в Америці та Європі. Особливо зраділи емігранти скандінавського походження, котрі дуже пишалися, що Америку відкрили їхні предки, а не Колумб. Однак радість їхню незабаром зіпсував сам Бреда. Він заявив: кенсінгтонський камінь — підробка. Які ж аргументи змусили професора виголосити такий болісний для земляків і безапеляційний вирок?

Насамперед він звернув увагу на те, що мова рунічного напису є мішаниною норвезьких і шведських елементів. У період, коли користувалися рунами, шведи й норвежці були такими заклятими ворогами, що годі уявити собі, аби вони могли гуртом вирушити в далеку й небезпечну морську експедицію на пошуки нових земель. Та найпереконливіший доказ підробки, на думку Бреди,— ініціали *AVM*, що означають «Аве Марія», бо римський алфавіт було запроваджено в Скандінавії тільки за пізнього середньовіччя. Бреда висловив ще й інші сумніви, та двох названих анахронізмів у напису вистачало, щоб твердити: камінь не є історичною пам'яткою.

Слід було дізнатися, хто винуватець спритної містифікації. Не можна закинути цього Олафу Огманові, простому селянинові, який ніколи, напевно, не чув про існування рунічних знаків. Таємницю вирішив розкрити професор Флом з Іллінойського університету. Після кропітких і терплячих розслідувань Флом зробив приголомшливе відкриття. Огман мав швагра, на ім'я Андрев Андерсон, чоловіка освіченого, який захоплювався рунами. Разом з пастором Свеном Фогельбладом він для розваги виробляв глиняні таблиці з різними скандінавськими написами.

Андерсон часто перебував улітку на Огмановій фермі, тому, безперечно, саме він підкинув камінь, сподіваючись, що швагер раніше чи

пізніше викопає осиковий пеньок і натрапить на «археологічну пам'ятку».

Невідомо, що спонукало Андерсона до цього вчинку. Може, він хотів пожартувати з сусідів, не передбачаючи, що справа набере такого розголосу, або ж керувався хибним патріотизмом. Як завзятий аматор скандінавських старожитностей, він прагнув хоча б чимось помогти історії, щоб звеличити співвітчизників і зміцнити їхню моральну позицію на новому континенті.

Після експертизи Бреди й розслідування Флома камінь, що наробив стільки галасу, повернувся на Огманову ферму. Там його спіткала нова образа — власник поклав його перед порогом у сараї. В цій принизливій позиції камінь пролежав десять років, аж доки ним зацікавився американський учений і спеціаліст нормандської історії Р. Голанд.

Завдяки йому справа з кенсінгтонським каменем набрала нового розголосу. Голанд напрочуд уперто тридцять років обстоював автентичність знахідки, роз'їжджав по Америці та Європі, виступав з лекціями, провів наукові дискусії в тридцяти університетах.

Треба визнати — внаслідок своїх пошуків він спромігся підірвати аргументи Бреди, покладені в основу негативного вироку. Існують давні нормандські саги, з яких дізнаємося: в кінці X століття скандінавські колонізатори Гренландії висіли на американському континенті. Але вони не могли поселитися там назавжди, бо зустріли запеклий опір індіян. Саги докладно розповідають про чотири морські експедиції. Останньою з них керувала дочка гренландського короля Еріка Рудого. Це була похмура й запальна жінка. Коли в таборі виникли якісь конфлікти, вона вбила двох братів і винищила всіх жінок експедиції. Потім повернулася до Гренландії.

Знаючи ці саги, Бреда дійшов висновку, що кенсінгтонський напис треба розглядати як пам'ятку X століття. На той час у нього не було ніяких відомостей про інші морські подорожі норманів до Америки, і в написі на камені він не знайшов ніякої дати.

За тих умов усі його закиди, либонь, були слушні. Справді, в X столітті в Скандінавії не знали латинського алфавіту, а нормандські мореплавці, звичайно люди неосвічені, не могли вжити скорочення *AVM*.

У тому ж столітті готи й норвежці були запеклими ворогами і не могли гуртом вирушати в морські експедиції.

Але вся аргументація Бреди розвалилася, мов карткова хатка, коли прочитали останній рунічний знак, якого він не зміг розшифрувати, бо його вживали тільки в Норвегії. Виявилося — то цифра, а саме 1362 рік. Це змінило ситуацію. В XIV столітті скандінави справді користувалися ще рунами, але знали вже й латинський алфавіт і часто в свої тексти вставляли латинські скорочення, пов'язані з католицькою релігією.

Чи в XIV столітті виправилася до Америки норвезько-шведська експедиція?

Про неї ніхто не чув, і підозрювали, що це — витвір буйної фантазії автора тексту, вирізьбленого на кенсінгтонському камені. Голанд стояв на своєму; він спромігся заперечити твердження Бреди, але це не означало, що він довів автентичність знахідки.

З цієї дилеми його врятувало зовсім несподіване, сенсаційне відкриття. В копенгагенській бібліотеці виявлено документ 1354 року, підписаний норвезьким і шведським королем Магнусом. Це лист, в якому Магнус наказує своєму сановникові Павлові Кнутсону організувати й очолити морську експедицію для розшуків норвезьких колоністів, котрі поселилися на західному березі Гренландії й нараз пішли невідомо куди. Магнус, до речі, звелів, аби в експедиції взяли участь лицарі його особистої гвардії, а відомо, що та гвардія складалась із шведської та норвезької молоді. Слід зауважити — Магнус був фанатичний прибічник римської релігії й споряджав навіть експедицію в Росію, аби навернути її в свою віру. При дворі його панувала сувора релігійна дисципліна. Всі ці деталі, як ми вже знаємо, дуже точно відбито в написі на камені.

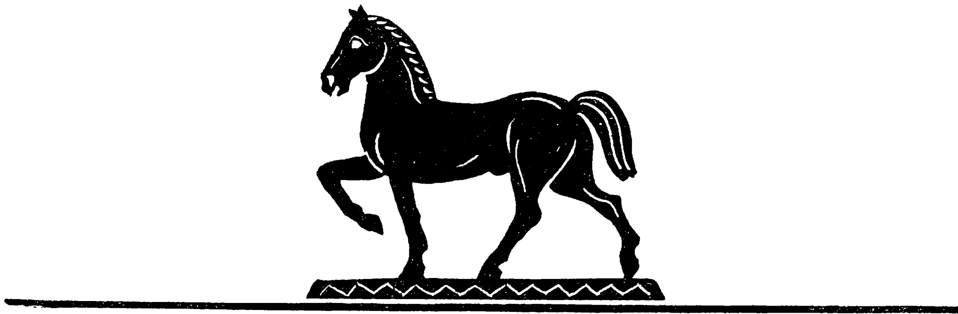
Кнутсон вирушив у море за вісім років перед описаними на камені подіями. Саме стільки часу могло минути, поки він оглянув узбережжя Гренландії і в пошуках загиблих добрався аж до Америки. Ототожнення Кнутсона з автором напису очевидно ймовірне. Проте деякі вчені вважають, що в ланцюгу доказів це досить непевна ланка, а тому й надалі відмовляються визнати камінь за оригінал.

Суперечки тривають і досі. Але до кенсінгтонського каменя поставилися з великою шаною, він зараз лежить серед інших цінних пам'яток у музеї дуже поважного наукового закладу в Вашінгтоні, в Смітсонів-

ському інституті. Хранитель цього музею так обгрунтував рішення інституту: «На підставі наявних доказів важко ручитися, що камінь автентичний. З другого боку — коли він підробка, то автор цієї містифікації мав бути якоюсь суперкомбінацією чудового археолога, геолога, лінгвіста та історика...» [1]

---

[1] Наприкінці 1963 року двоє норвезьких дослідників, подружжя Інстадт, сповістили Вашінгтонське географічне товариство, що на північному березі Ньюфаундленду — острова в східній частині Північної Америки — вони знайшли поселення вікінгів — дев'ять халуп і кузню. На прес-конференції у Вашінгтоні присутніх було поінформовано, що аналіз ядерним методом C_{14} виявив: поселення виникло біля 1000 року, тобто за 500 років до Колумба *(прим. автора)*.

ЯК ОДИН КІНЬ СТАВ БОГОМ

Випадок, описаний у старих, пожовклих іспанських хроніках, стався в половині XVII століття. Перенесімося слідом за невідомим автором до Гондурасу. Через сповнені смертельних небезпек нетрі ледве продираються два францисканські [1] ченці. Їхні скромні пожитки лежать на спині виснаженого ослика, якого веде за повід молодший мандрівник. Та ось ченці стали мов укопані й напружено вслухаються у відгомін джунглів. Крізь мавпячий і пташиний концерт долинають до них людські вигуки, якісь зойки та глухий стукіт литавр.

Ченці нерішуче зупинилися, перезирнулись, але за хвилину, подолавши страх, рушили далі. Незабаром вони стояли край чималої галявини, вирубаної в пущі. Посередині осяяного сонцем майдану височіла насипана з каміння піраміда, а на її вершечку — о диво! — грубо витесана з піщанику скульптура коня в натуральну величину. Піраміду оточував численний натовп тубільців, який гудів, мов рій бджіл. Повітря аж вібрувало од пекельних вересків, бухання барабанів і плачу, що скидався на го-

[1] Францисканці — один з католицьких чернечих орденів, що його заснував у XIII столітті італієць Франциск Ассизький.

лосіння. Чоловіки, жінки й діти в дивовижному одязі й культових масках, жестикулюючи, кружляли навколо статуї, а індіянські старійшини, вбрані в довгі білі шати, сходили один за одним на піраміду і клали біля підніжжя статуї пожертви — квіти, овочі та м'ясо. Хтось із натовпу помітив ченців і перестороджливо вереснув.

Враз запала тиша, всі здивовано повернулися до білих пришельців. Ченці замахали руками, даючи знати, що вони прийшли з дружніми намірами.

Гостинно зустрінуті індіянами, францисканці надумали поселитися там назавжди й навертати їх у католицьку віру. Проте це завдання виявилося несподівано складним. В місіонерській роботі ченцям заважав культ статуї коня, що глибоко вкорінився в тих місцях.

Яким дивом кінь став ідолом індіянського племені? Цей культ недавнього походження. Адже перші коні появилися на американському континенті в 1513 році, коли іспанський конквістадор Фернандо Кортес висів на березі Юкатану і пішов у глиб Мексіки — підкоряти могутню державу ацтеків.

Правда, археологічні знахідки переконливо свідчать — у далекому минулому в американських преріях жили незліченні табуни диких коней. Вони, найвірогідніше, прийшли сюди з Азії по суходільному мосту, який у стародавні геологічні епохи з'єднував обидва континенти. Але встановлено: в кінці дилювіального [1] періоду вони повимирали внаслідок якоїсь невідомої пошесті.

Поштиві францисканці, захоплені своєю набожною місією, напевно не замислювалися над походженням єдиного в своєму роді культу.

На їхню думку, поклоніння коневі як божеству було витівкою сатани. Цю справу вияснено тільки в половині XIX століття, коли сліпий американський учений Вільям Прескот почав збирати документи та пам'ятки про завоювання американського континенту. Тоді й виявилося: статуя — то зображення одного іспанського верхового коня, котрий через особливий збіг обставин прибув до Гондурасу — зробити запаморочливу кар'єру і стати богом грому й блискавки.

Я зараз розповім усе від самого початку. Ця історія така ж заплута-

---

[1] Себто дольодовикового.

на, як і романтична, і може послужити взірцем того, що дійсність нерідко буває куди дивовижніша за найбуйнішу фантазію.

Мексіканські племена, зокрема ацтеки, вірили в існування бога з чудернацьким ім'ям Кетцалкоатль, якого уявляли собі білим бородатим чоловіком. Із тим богом були пов'язані різноманітні сказання й легенди. Він мав прибути на крилатому кораблі з країни, де сходить сонце: прибувши, висів на березі Юкатану саме в тому місці, де пізніше зупинився Кортес. Він навчився в індіян ремесла й добрих звичаїв, установив закони й заснував велику країну. Отже, для мексіканських народів це був приязний і доброзичливий бог.

Легенди, де повідається про його зникнення, сповнені поетичної чарівності. Згідно однієї з них, Кетцалкоатль якось став навколішки біля бурхливого Атлантичного океану, гірко заплакав над гріхами свого народу й кинувся у вогнище. Попіл його піднявся в повітря й перетворився на пташині зграї, а серце повисло в небі, як ранкова зоря. Інша версія була така: бог ночі, схотівши підступно позбутися білого мексіканського бога, подав йому келих, наповнений нібито еліксиром безсмертя. А насправді цей напій мав властивість викликати непереборну ностальгію [1], і Кетцалкоатль під впливом його чарівної дії відплив на крилатому кораблі в тому напрямку, де сходить сонце.

В особі цього бога все інтригує до краю. Індіяни ніколи не бачили білої людини до появи іспанців і не знали вітрил, та все ж уявляли собі Кетцалкоатля білим чоловіком і твердили, що він прибув до них на крилах, себто на вітрильному кораблі. Тож деякі дослідники дійшли висновку, що задовго до іспанців прибули в Америку якісь мореплавці з Європи, підкорили країну, а потім відпливли звідти чи були вигнані завойованим народом. А що вони навчили тубільців корисних речей у галузі ремесла й землеробства, то народна легенда з часом наділила їхнього ватажка божественним німбом. Таким чином, якийсь білий бородатий мореплавець з Європи став богом Кетцалкоатлем.

Та найдивніше те, що з цим богом пов'язувалися старі пророцтва. Вони провіщали, що колись з'являться посланці цього бога, завоюють країну і нав'яжуть їй свою релігію.

---

[1] Ностальгія — туга за вітчизною.

І коли потім у Мексіці висадились іспанці, ацтеки відразу вирішили — вбувається пророцтво, тим більше, що білі пришельці їздили на якихось чотириногих потворах і мали зброю, з якої кидали громи й блискавиці. Забобон так паралізував їхню волю, що цар Монтесума доброхіть впустив завойовників до своєї столиці, хоча й дізнався від розвідників, що вони несли смерть і спустошення.

Не дивно, що в такій атмосфері забобонів і страху іспанські вершники справили разюче враження. Індіянам вони видавалися зловісними чудовиськами, які неймовірно швидко бігали й безжально топтали все, що траплялося на їхньому шляху. Під час походу на столицю ацтеків іспанці мусили зіткнутися в кількох битвах з більшими силами табасканів і тласкаланів. Воїни цих племен боролися завзято й навіть не злякалися невідомої для них вогнепальної зброї, але перед атаками іспанської кінноти злякано відступили.

Як пояснити забобонний страх мужніх воїнів перед твариною? Мексіканці не були такі дикі, щоб цей страх поставити на карб їхньому невігластву. Вони створили багату й оригінальну культуру. Їхня архітектура, астрономія й скульптура досягли дуже високого ступеня розвитку, навіть календар їхній не поступався докладністю юліанському календарю, алфавіт же скидався на єгипетські ієрогліфи. Та поряд із тими великими досягненнями вражають прояви застою й відсталості. Наприклад, мексіканські індіяни ніколи не додумались до коліс. Їхня релігія, надто релігія ацтеків, була чи не найжорстокіша з усіх первісних релігій і поглинала незлічені людські жертви. Подібне явище мало місце і в землеробстві. З одного боку — значний розвиток, з другого — застій. Ми часто не задумуємося над тим, що багатьма овочами завдячуємо мексіканським індіянам. Їхнім набутком є кукурудза, помідори, тютюн, ваніль, какао, дині, ананаси, червоний перець і різні сорти квасолі. Але знаряддя, що ними обробляли ті рослини, належали ще до кам'яного періоду.

І тут ми підходимо до суті справи. Індіяни не приручили жодної великої тварини, не знали навіть худоби. Тому велике чотириноге чудовисько разом із суворим вершником здавалося їм жахливим і таємничим. Звідси — тільки крок до визнання його надприродним і божественним.

Іспанці знали про страх індіян перед вершниками задовго перед висадкою в Мексіці. Вже Колумб розповідав, що коли він удруге навідав острів Гіспаньолу (Гаїті), то зустрів ватажка племені гуанакарі, який так перелякався коня, що впав перед ним ниць.

Кортес свідомо використовував цей забобон для здійснення своїх завойовницьких планів і дбав, щоб індіяни не дізналися правди. Після збройних сутичок він наказував ховати полеглих солдатів і вбитих коней уночі, аби противники не викрили, що загарбники такі само смертні, як і вони. Аж тут сталося таке: коли до іспанського табору прибули посли табасканського племені, коні заіржали й запирхали. Кортес витлумачив індіянам, ніби чотириногі чудовиська в такий спосіб виражають свій гнів на табасканів. Сполохані посли вклякли навколішках перед тваринами й благали помилування.

Ватажок іспанських конквістадорів добре розумів, на яку хитку основу спирається легенда про безсмертя й божественність білих пришельців. Він пам'ятав дальші пригоди Колумба на острові Гіспаньола. Тамтешні жителі спершу покірно зустріли білих, схиляючись перед ними, наче перед богами. Та якось один з конквістадорів наказав тубільцям перенести його через річку. Поміж носіями був маловір. Він намовив своїх товаришів занурити іспанця в річку й потримати під водою, аби переконатися, чи він справді безсмертний. Потім бідолаху винесли на берег і три дні чекали, щоб ожив. Коли побачили, що він утопився, закопали його на піщаному березі. Наслідки цього експерименту не забарилися. Звістка про смертність загарбників миттю рознеслася по острову, і з тої миті індіяни чинили впертий їм опір, надто тому, що вони виявилися облудниками.

Отже легко зрозуміти, чому в якійсь місцевості Гондурасу кінь став богом. Цікаво, що ми знаємо точну дату й умови, за яких виник цей культ. 1524 року гондураський губернатор Оліда підняв повстання проти Кортеса. Завойовник Мексіки поспіхом зібрав військо й вирушив на повстанців. Дорога була далека й дуже важка — пролягала через гори й нескінченні пущі, де всюди чигали небезпеки. Коли Кортес прибув до індіянського селища, куди згодом прийшли францисканці, виявилося: його кінь кульгає і не може йти далі. Кортес мусив полишити його на тубільців. Індіяни дуже старанно доглядали коня і вшановували його

як бога. Однак приносячи в жертву своїм божкам квіти, трави й смаженину, вони вважали — четвероногий бог повинен діставати такий самий харч. Бідна тварина їла, що їй підкладали, але худла, слабла й одного дня загинула. В селищі зчинився страшенний лемент, а потім коневі справили похорон із жалобними співами, барабанним боєм і танками смерті. Культ коня так укорінився, що громада ухвалила вирізьбити його подобизну з піщанику й довічно вшановувати як бога.

Невідомо, чи вертався Кортес по коня, скорше можна припустити, що він не знайшов селища, бо ж у ті часи ніхто певно не знав, де Гондурас. В кожному разі культ існував ще півтора століття, аж до появи францисканців.

Зробімо зараз великий стрибок і перенесімося до Перу, де була могутня, різномовна країна інків. В 1583 році там на чолі невеликої військової експедиції висадився Франческо Пізарро. І тут виявилося: перуанські індіяни теж мали свого бога, якого уявляли білим чоловіком з великою кучерявою бородою. Тільки він звався не Кетцалкоатль, а Контікі-Віракоча, хоч пов'язані з ним легенди й міфи були надзвичайно схожі на міфи ацтеків. Це був благодійник і вчитель народу, який теж одного дня щезнув за таємничих обставин. Легенда повідала, ніби він був такий засмучений невдячністю й гріхами людей, що, плачучи, пішов до Тихого океану і зник за обрієм. Більше того — перуанці, як і мексіканці, вірили: посланець білого бога колись з'явиться в їхній країні й покладе край пануванню інків.

Ця подібність дуже загадкова, бо точно встановлено, що розділені непрохідною пущею ацтеки та інки нічого не знали про існування одні одних. Та й ми, напевне, ніколи не дізнаємося, чи ті самі європейські мореплавці побували в Мексіці й Перу, чи це були дві різні європейські експедиції. А тим паче ніколи не вияснимо подібності між міфами й легендами, пов'язаними з тими божками. А може, боги є луною, відголосом прадавнього вторгнення європейських мандрівників, звістка про яке загубилася в історії?

Однак точно відомо, що перуанці зустріли іспанців як божественних посланців Контікі-Віракоча й що божественне походження приписували також їхнім коням. Це врятувало Пісарро від поразки. Коли він із жменькою солдатів висадився за смарагдовою рікою, то несподівано

опинився перед величезною індіянською армією. Здавалося, дійде до кривавої розправи, та нараз становище геть змінилося. Якийсь кінь, сполошений гамором, скинув свого вершника із сідла. Індіяни щиро вірили: коні й вершники — то істоти напівлюдські, напівтваринні. А побачивши, що одне з тих чудовиськ розпалося надвоє, взяли це за чародійство і хотіли нишком утекти з поля бою. Пісарро скористався хвилевим замішанням, аби повернутися на корабель.

За прикладом Кортеса Пісарро пробував з допомогою забобону залякати індіян і схилити їх до поступок. Цар Атауальпа приймав його послів, сидячи перед палацом на золотім ослоні, оточений численним почтом, своїми жінками, сановниками й вартою. Посланець Пісарро, іспанський лицар де Сото, під'їхав до нього чвалом, здибив коня майже над головою в царя і в останню мить осадив його. Та гордий Атауальпа навіть оком не змигнув і сидів нерухомо, мов статуя. Він тільки звелів одразу повісити на ближчому дереві двох воїнів із варти за те, що вони злякалися й стали втікати. Гідна поведінка царя була тим більш знаменна, що розвідники розповідали йому жахливі речі про іспанських коней. Ці коні, виходило, були божественного походження, як і їхні власники — посланці Контікі-Віракоча.

Та невдовзі чародійний вплив вершників у Перу припинився й, на відміну од Мексіки, де він протримався ще довго після підкорення, зовсім зник. Коли за два роки після іспанського вторгнення вибухло повстання перуанського народу, його ватажок і брат царя, Ма́нко, добув кількох коней і так до них призвичаївся, що воював із загарбниками верхи на коні.

Коли запитаємо, чому віра в божественність іспанських коней так недовго протрималася в Перу, відповідь можна тільки домислити. Певною мірою тут мав значення вищий культурний рівень інків, більш цивілізованих за ацтеків. Та все ж основна причина — те, що перуанці, приручивши таку велику тварину, як лама, легше могли звикнути до коня, котрого називали якийсь час «великою ламою».

Дальша доля іспанських верхових коней дуже цікава. Іспанські колонізатори в Мексіці поступово просувалися на північ і незабаром захопили Каліфорнію, Нову Мексіку й Техас. Експансія відбувалася не мирним шляхом, а супроводилась битвами з індіянськими племенами,

що обороняли свої поселення, повстаннями пригноблених тубільців і чварами між іспанськими загарбниками. У той бурхливий час верхові коні, траплялося, втікали на волю. У безкрайніх преріях Північної Америки вони мали ідеальні умови для життя й швидко розмножувались. За короткий час трав'янисті рівнини заселили незліченні табуни диких мустангів. Індіянські племена стали на них полювати, ловили арканами, сідлали. Невдовзі вогнистий мустанг став невіддільною частиною легенди «дикого Заходу».

Колись у преріях, знаємо ми, паслися численні стада бізонів, котрих налічувалося десятки мільйонів. Білі загарбники по-варварськи винищували їх. В них стріляли з поїздів просто задля розваги, підприємці організовували великі облави, лупили шкури, а трупи тварин кидали де прийдеться. Тож незабаром чудовий бізон перестав існувати в Америці на волі.

Тим більше дивно, що стада мустангів до останнього моменту уникали такої долі. На початку нашого століття підраховано: в північних районах Сполучених Штатів ще жило близько чотирьохсот тисяч диких коней. Але останнім часом їм стала загрожувати нова велика небезпека. Великі концерни, що продукують їжу для собак і котів, стали полювати на них із літаків автоматичними карабінами. Благородні тварини падали під зливою куль, як мухи. На щастя, скандал набув широкого розголосу, й конгрес під натиском громадської думки прийняв закон про охорону мустангів. Сьогодні близько двохсот тисяч нащадків іспанського верхового коня ще й досі живуть на волі.

ЩАСЛИВА ВИПАДКОВІСТЬ В АРХЕОЛОГІЇ

Хоч археологи люди серйозні — вони часто бувають чудовими, дотепними оповідачами, дуже полюбляють анекдоти й веселі бувальщини. Хтозна, відкіля в них це береться. Напевне, від їхнього ремесла. Багато часу археологи проводять просто неба, на свіжому повітрі, в гурті, тобто в обстановці, сприятливій для розвитку товариських рис. Та нáсамперед— вони працюють в умовах, що завжди таять у собі якусь несподіванку, якийсь неймовірний збіг обставин чи, врешті, зовсім непередбачену захопливу пригоду. І траплялося, що вони місяцями виснажливо працювали, а великі відкриття випадали на долю аматорів. Історія археології аж кишить такими випадковими відкриттями, іменами людей, котрі, нігочісінько не тямлячи в археології, стали причетні до великих досягнень науки.

Ось що, приміром, сталося з американським єгиптологом Райснером під час археологічних розкопок у Тебтунісі. В таборі експедиції панувало пригнічення — вже кілька днів викопували тільки мумії забальзамованих крокодилів. Очевидно, натрапили на кладовище святих земноводних, з почестями похованих жерцями того дивного культу.

Але Райснер, тоді молодий ще археолог, спочатку цього не збагнув.

Перші знайдені мумії так його обрадували, що він пообіцяв фелахам[1] винагороду за кожний знайдений екземпляр. Незабаром утворилася черга шукачів, яким пощастило. Американець розгубився — забальзамованих тварин перед його наметом дедалі більшало, і він не знав, що з ними робити. Довкола було безліч похованих у піску крокодилів, може, сотні, а може, й тисячі. Перспектива платити за все грішми не радувала, і Райснер скасував своє розпорядження. В цю мить до нього підійшов фелах з мумією на плечах. Почувши, що платити більше не будуть, він розгнівався і спересердя гупнув здобиччю об землю. І тоді сталося несподіване: висохла мумія луснула, мов порхавка, і з неї випали сувої папірусу з ієрогліфічними текстами. Від того часу мумії забальзамованих тварин старанно оглядають: єгиптяни, виявилось, часто напихали їх цінними документами, маючи ті папери за непотріб.

Обставини відкриття Венери Мілоської, цієї окраси Лувру, скидаються на бурлеск. Відомо, що в статуї немає рук, проте не всі знають, що це каліцтво не випадкове.

На заході Цикладського архіпелагу є вулканічний острів Мілос. 1820 року місцевий селянин Йоргас орав свою ниву. Раптом земля під ногами йому провалилась, і він упав до якогось підземного грота. Отетерівши з переляку, він побачив у півтемряві голу до пояса білу мармурову дівчину.

Кмітливий Йоргас одразу збагнув — знахідка цінна. Він надумав заховати скульптуру й виторгувати за неї якомога більше грошей. Коли настала ніч, завіз її в стодолу й прикрив снопами соломи. Але сусід підглědів, як Йоргас вештався вночі, й, важачи на винагороду, повідомив про це командирові французької морської ескадри, яка саме квартирувала там. Француз щодуху помчав до Йоргаса і після довгих торгів придбав скульптуру у власність французького уряду. Не маючи при собі необхідної суми, вернувся по неї на корабель. Та коли він хотів забрати статую, виявилося, що вона із стодоли зникла. Йоргас божився, що не винен, мовляв до нього прийшов місцевий авантюрист і розбишака Верджі й погрозами примусив оддати знахідку за меншу ціну. До того ж дізналися — чудова пам'ятка грецької скульптури вже в дорозі до порту, де її мали повантажити на корабель.

[1] Фелахи — землероби, осідлі селяни в Єгипті, Аравії, Сірії, Палестині

Командор кинувся навздогін за греком. До порту він прибіг у ту мить, коли турецькі матроси заходжувалися вантажити статую. Француз, посилаючись на домовленість з Йоргасом, став вимагати, щоб йому повернули скульптуру, й, почувши глузливу відмову, покликав на поміч своїх людей.

Зчинилася бійка. Матроси лаялися та билися кулаками й палицями. Розлючені, вони виривали бідолашну Венеру один у одного з рук, аж поки розбили.

Перемогли французи, хоч це була радше піррова перемога [1]. Грецький шедевр, чудовий зразок гармонійної краси перетворився на купу мармурових уламків. Але ж існують реставратори! В Луврі вони заходилися реставрувати скульптуру, та коли склали чудову постать богині, побачили — їй бракує обох рук.

Цікавий випадок розповідає Ліндон Сміт, автор книги «Гробниці, храми й мистецтво стародавнього світу». На початку нашого століття американська експедиція знайшла склеп батьків цариці Ті, матері фараона Ехнатона. Хоч у склепі вже похазяйнували грабіжники, там знайшли справжні скарби єгипетського мистецтва. Найкоштовнішими були три стільці з різьбленого червоного дерева, оздоблені позолотою та малюнками із зображенням онуки небіжчиці. Реставрація й перенесення пам'яток тривали кілька тижнів.

Одного дня, коли в порожньому склепі лишилися тільки три стільці, з'явилась якась стара жінка, що спиралася на палицю й на руку свого секретаря. То була Євгенія, вдова Наполеона III, котра тоді перебувала на лікуванні в Єгипті. Археологи, ясна річ, зустріли її шанобливо й вибачилися, що не мають де посадити. Євгенія розгляділася по склепу й сказала: «Але ж тут є стілець!» І перш ніж устигли її спинити, всілася з невимушеністю великої пані на стілець, на якому три тисячі років ніхто не сидів. Переляканi археологи чекали — ось зараз коштовна пам'ятка розлетиться на друзки, і на уламках лежатиме сива імператриця. Однак стілець стояв собі хоч би що. Євгенія шепнула секретареві: «Ці археологи якісь мовчазні, з них не можна було слова витягти».

---

[1] Піррова перемога (від імені епірського царя Пірра, який 279 р. до н. е. переміг римлян, але ціною великої крові) — перемога, що не виправдує принесених заради неї жертв.

З ІСТОРІЇ ВЕСЕЛИХ І НЕВЕСЕЛИХ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ

Пристрасть до колекціонування стара як світ. Уже шумери створювали бібліотеки й щось на зразок музейних зібрань; аматором пам'яток був ассірійський цар Ашшурбаніпал (669 — 626 роки до нашої ери), один з найосвіченіших людей свого часу.

Але мода на колекціонування потягла за собою інше явище: фальсифікацію стародавніх предметів, на які був великий попит серед заможних людей. Часто фальсифікацію робили не для заробітку, а просто, щоб зло пожартувати з когось чи прославитись.

В Римській імперії буйно розквітало мистецтво підробки шедеврів грецьких митців. Фаворит Августа, байкар Федр, повідомляє, що за панування Тиберія (14 рік до нашої ери — 37 рік нашої ери) у Римі з'явилося дуже багато найрозмаїтіших фальсифікацій популярного тоді Праксітеля.

В епоху Ренесансу підробкою старожитностей займалися такі митці, як Фра Філіппо Ліппі, Ботічеллі та Челліні. Не минув цього й Мікеланджело: він надавав срібним тарілкам і жбанам старовинного вигляду, задимлюючи або закопуючи їх у землю. Набрала розголосу справа з його

Купідоном[1]. Розгнівавшись на критиків, які захоплювалися тільки стародавнім мистецтвом, Мікеланджело вирішив довести, що він не гірший од давніх митців. Він вирізьбив статуетку Купідона і продав як шедевр римського мистецтва кардиналові Рафаело Ріаріо. Але під крильцем поставив непомітно свій підпис. Згодом кардинал виявив підпис і з обуренням відіслав скульптуру, вимагаючи назад гроші. Він навіть не підозрював, що авторство Мікеланджело насправді підвищувало, а не знижувало грошову й художню цінність скульптури.

Приклад видатного майстра наслідував сучасний італійський скульптор Франческо Кремонс. Бажаючи прославитись і водночас поглузувати з експертів мистецтва, яких винуватив у своїх невдачах, він вигадав справді неймовірну річ: вирізьбив постать богині Венери в римському стилі, відламав їй носа, одну руку й ноги, а потім закопав на полі у французького селянина на околиці міста Сент Етьєн. 1938 року селянин, орючи ниву, вивернув скульптуру; вся Франція була схвильована. Комісія найвидатніших фахівців висловила думку, що скульптура — безцінна пам'ятка періоду римського вторгнення в Галлію і чудовий взірець новоаттічного[2] мистецтва, який налічує від тисячі семисот до двох тисяч п'ятисот років. Французький президент Лебрен підписав декрет про зарахування знахідки до найбільших народних скарбів, які перебувають під охороною держави. Тоді виступив Кремонс і на доказ того, що він є творцем скульптури, не тільки показав одламані частини, а й привів співачку з кабаре, яка правила йому за модель. Можна уявити собі, як реготала вся Франція, завжди готова висміяти самовпевненість великих людей світу цього.

Якщо говорити про людську наївність, то всі рекорди побив поважний математик, астроном і член Французької академії наук Мішель Шаст. Його пристрасть — колекціонування автографів історичних осіб. Одного разу прийшов до нього скромний урядовець, на ім'я Лука Врен, й дуже схвилював професора, повідомивши, що посідає величезну колекцію автографів — вона лишилася після якогось Буажурдена, котрий 1790 року потонув у морі.

---

[1] Купідон — в староримській міфології бог кохання; друге ймення — Амур.

[2] Витонченого, образного мистецтва, властивого мешканцям Аттіки (Стародавня Греція), переважно афінянам, у кращу пору розвитку їхньої культури.

Шановний професор купував геть усе, що приносив Лука. Там були листи Клеопатри, Юлія Цезаря, Овідія, Плутарха й Карла Великого. В листі до Арістотеля Олександр Великий хвалить хоробрість галлів, в іншому посланні святий Лазар розповідає святому Петрові про чесноти кельтських друїдів [1]. Там було навіть листування Марії Магдалини [2] з королем Бургундії та Ісуса Христа з галльським медиком на ім'я Кастор.

Та найбільшого розголосу набрав лист Паскаля, в якому мовилося, що це він, а не Ньютон одкрив закон гравітації.

Шаст написав на цю тему брошуру, а коли в квітні 1869 року комісія визнала лист автентичним, захоплені паризькі патріоти влаштували на вулицях урочисту демонстрацію.

Коли ще додати, що всі листи були написані сучасною французькою мовою на папері з водяними знаками відомої паперової фабрики, то невідомо, з чого в цьому фарсі слід дивуватися більше: з неймовірного нахабства шахрая чи безмежної наївності колекціонера.

Лука Врен видурив у своєї жертви кілька десятків тисяч франків, на той час величезну суму.

Вперше йому не пощастило, коли англієць Давід звернув увагу на дату листа Паскаля — виходило, що Паскаль мав вісім років, коли відкрив закон гравітації.

Та остаточно Луку Врена викрили італійські, а не французькі вчені. В 1870 році шахрая було засуджено до двох років ув'язнення і 625 франків штрафу. Після франко-прусської війни він безслідно зник.

Цьому курйозові передував подібний випадок у XVIII столітті. В столітті, коли взагалі люди вірили, що світ, як повчав голландський архіепіскоп Ушер, створений у 4004 році до нашої ери. Жертвою фальсифікації став професор природничих наук у Вюрцбургу, доктор Берінгер. Він висловлював дуже своєрідні погляди на викопані в околицях міста рештки допотопних тварин. Приміром, він твердив, що ці тварини ніколи не існували, а кістки підкинув бог, аби випробувати віру людей у Старий

---

[1] Друїди — жерці у кельтів стародавньої Галлії, Англії та Ірландії.

[2] Марія Магдалина — за біблійними легендами, одна з найвідданіших послідовниць Христа. Релігійні міфи розповідають, що замолоду Марія Магдалина вела розгульне життя, але згодом покаялась.

завіт. Інакше кажучи, він уважав, що це фальсифікація, зроблена богом, хоч і з похвальною метою, та все ж фальсифікація.

Навіть професорові слухачі не могли прийняти цієї гротескної теорії. І одного разу поклали й собі немилосердно поглузувати з дивака. На місцевості, де Берінгер сам провадив археологічні розкопки, вони закопали в землю сфабриковані керамічні таблички з текстами, написаними по-староєврейському, по-арабському і по-вавілонському. На одній табличці поставили навіть підпис самого Ягве [1].

Професор був у щирому захваті — одразу ж почав писати велику наукову розвідку про знахідки. Отоді жартівники перелякалися. Вони призналися, що підробили таблички, й просили простити їм вину. Але професор просто не повірив їм і вирішив, що вони підступно хочуть позбавити його слави великого відкривача. Незважаючи на їхні протести, він і далі працював над книжкою. Витративши значну частину свого майна, видав її 1728 року в коштовному художньому оформленні з багатьма гравюрами, що зображували знахідки.

А що він проповідував у ній свою улюблену теорію про божі фальсифікації — незабаром вибухнула бомба. На нещасного професора ринула злива знущального сміху і глузів. І тільки тепер він зрозумів, що став жертвою власного засліплення. Він намагався скупити всі примірники свого твору й витратив на це останні гроші.

Всі згадані тут випадки були, власне, другорядними епізодами і не вплинули на нормальний розвиток науки. Натомість вибрик, який дозволив собі англійський адвокат Карл Даусон, був уже справжньою диверсією. В 1911 році він оголосив на весь світ, що в кар'єрі, де копали гравій, у графстві Пілтдаун, він знайшов череп і щелепу стародавньої людини. Це була справжнісінька сенсація, бо після вивчення знахідки напрошувався висновок, що людина типу «homo sapiens» з'явилася п'ятсот тисяч років тому, а не сто тисяч, як вважали на підставі раніших археологічних знахідок. Понад сорок років антропологи не могли розв'язати цієї дилеми. Тільки в 1953 році американський учений, доктор Оклей, ще раз дослідив знахідку, користуючись власним методом установлення дати по кількості фтору, що міститься в кістках. І тоді вияви-

[1] Ягве (перекручена назва Ієгова) — назва бога в біблії.

лося, що тільки череп автентичний і має всього п'ятдесят тисяч років. А щелепа, певне, підкладена Даусоном, аби викликати більший інтерес, належала сучасній мавпі. Таким чином, слава черепа стародавньої людини, що її вчені назвали «еоантропус», розвіялась.

Ще кільканадцять років тому наука не мала в своєму розпорядженні таких точних методів, як C_{14} чи визначення вмісту фтору, яке дозволяє їй тепер розпізнавати підробки. Характерний і водночас комічний випадок стався 1928 року у Франції. У невеличкому селі Глозель поблизу Віші селянин знайшов на своїй ниві кілька кам'яних табличок з дивними знаками, вази й машкари, що зображували чоловічі обличчя. Знахідкою дуже зацікавилися наукові кола всього світу. Лікар з Віші та археолог-аматор доктор Альберт Морле вважав ці предмети приналежними до кам'яної епохи. На табличках він знайшов 1363 знаки і з цього зробив сенсаційний висновок, що люди кам'яної епохи вже мали свою писемність. Цю думку гаряче підтримав реставратор музею в Сен-Жермен-ан-Ле — професор Саломон Ренаш, один з найвидатніших французьких археологів.

Але ця смілива теорія не всюди дістала підтримку. Так, наприклад, видатний історик Каміл Жюльєн дійшов висновку, що археологічні знахідки в Глозель належать до римсько-галльської епохи й у III столітті нашої ери якийсь ворожбит користувався ними під час своїх магічних дій. Найбільш радикальну думку висловив професор Рене Дюссо: він уважав маску, яка скидалася на обличчя Бетховена, автентичною посмертною маскою композитора. Дюссо рішуче виступив проти експертизи своїх колег і заявив: ці археологічні знахідки належать до найближчих часів. Як не дивно, саме його позиція викликала бурю протестів.

Справа археологічних глозельських знахідок ускладнювалась. На міжнародному конгресі антропологів у Амстердамі одна комісія засудила знахідки як фальсифікацію, а друга визнала їх автентичними. Кульмінаційний момент цього фарсу настав під кінець 1928 року. На річному засіданні Коллеж де Франс[1] суперечка про глозельські знахідки перетворилася в нечуваний скандал, розпалені слухачі з галереї шпурляли в поважних учених шматками цегли, обливали їх смердючими речови-

---

[1] Науковий інститут у Парижі.

нами. Тільки втручання поліції поклало край єдиній у своєму роді науковій авантюрі.

Цей кумедний гордіїв вузол[1] розрубав, зрештою, директор судової паризької лабораторії Едмон Бель.

Він дослідив знахідки за допомогою хімічного аналізу й мікроскопа, і тоді сталася несподівана річ. Так званий камінь розчинився у воді. В піщаному осаді знайшли сліди майже свіжої трави й шматочки фарбованих аніліном ниток. Всі зрозуміли: з учених поглузував якийсь спритний жартівник. І справді, за кілька тижнів в Англії було заарештовано шахрая, котрий зізнався у фальсифікації, а окремі подробиці його зізнання свідчили, що він казав правду.

Та найбільш набридливими фальсифікаторами є ті, що підробляють старожитності для заробітку. Особливо вони далися взнаки етруській та єгипетській археології. Стали вони грозою й для директорів музеїв та приватних колекціонерів. Деякі з них довели мистецтво підробки до дуже високого рівня. Так, дві знамениті теракотові[2] статуї суворих етруських воїнів, якими стільки років пишався Нью-Йоркський Метрополітен-музей, в 1963 році виявилися фальсифікаціями. Після цього випадку вчені стали обережними. Тому, коли в Тель-ель-Амарна[3] знайшли чотириста клинописних табличок з дипломатичною кореспонденцією фараонів Аменофіса III й Аменофіса IV, багато науковців заявили — це підробки. Й лише тоді, коли німецькі сходознавці переклали сенсаційні тексти табличок, їх визнано автентичними.

Про зустріч із професійним торговцем підробками дотепно розповідає американський археолог Джозеф Ліндон Сміт у своїй книзі «Склепи, храми й мистецтво стародавнього світу». В Александрії жив грек, який

[1] Гордіїв вузол — за старогрецьким переказом, дуже заплутаний вузол, яким фрігійський цар Гордій прив'язав ярмо до дишля колісниці, подарованої ним храмові Зевса. За міфом, той, хто розв'яже вузол, стане володарем Азії. Олександр Македонський розрубав вузол мечем. Звідси вираз «розрубати гордіїв вузол» — себто швидко й просто розв'язати якесь складне, заплутане питання.

[2] Теракота — вироби з неглазурованої випаленої кольорової глини.

[3] Тель-ель-Амарна — населений пункт у Єгипті (поблизу Каїра), де містяться руїни міста Ахетатона, столиці Стародавнього Єгипту за фараона Аменхотепа IV. З 1891 року тут провадяться систематичні розкопки. Знайдено багато цікавого з історії матеріальної культури і мистецтва Стародавнього Єгипту.

засипав ринок майстерно підробленими єгипетськими пам'ятками, а особливо багато продавав їх американським туристам, котрих легко було обдурити і які мали долари. Сміт вирішив познайомитись із цим таємничим торговцем. Удаючи туриста, який щойно приїхав з Америки, він прийшов до нього додому й висловив бажання придбати якусь річ. Грек повів його помешканням, вихваляючи різні скарабеї [1], статуетки й вази. Археолог шанобливо слухав і не виявляв, хто він такий. Та в певний момент не стримався: серед мотлоху він побачив малу голівку, що безперечно належала до знахідок, розкопаних у Тель-ель-Амарна. Ця мініатюрна скульптура була така чарівна, що Сміт схопив її і став розглядати через збільшувальне скло.

Грек відразу зорієнтувався в обстановці. Вкрай обурений і розгніваний, він виштовхав Сміта, гукаючи: «Ви шахрай! Ви ж професійний археолог!»

---

[1] Скарабеї — у єгиптян — фігурки жуків із цінного каменю або випаленої, вкритої поливою глини; правили за амулети, печаті й медалі.

ПІДВОДНА АРХЕОЛОГІЯ

Скарби в морських глибинах

Археологи здебільшого розшукували пам'ятки стародавніх культур, заховані під землею, або ті, що містилися в неприступних джунглях Америки чи Азії. Та здавна відомо: цінні археологічні скарби лежать також на дні морів, озер і річок. Але до них було нелегко дістатися, й тільки за останні роки, разом з удосконаленням водолазної техніки, розвинулась нова галузь розшуків, так звана підводна археологія.

Про багатство тих підводних пам'яток раз у раз свідчили випадкові відкриття. В 1900 році грецький водолаз, ловець губок у прибережних водах Греції, натрапив на уламки якоїсь скульптури. Археологічна експедиція знайшла на тому місці залишки стародавнього корабля, а між ними непошкоджену бронзову статую. Коли знахідку обчистили, побачили чудову скульптуру грецького атлета, що належить до IV століття до нашої ери. В історії мистецтва цей шедевр відомий під назвою «юнака з Антицери».

1925 року інший грецький водолаз, виловлюючи губки в Марафонській затоці, зачепив ногою якусь бронзову статую. Зацікавлений знахідкою, він поплив до берега по мотузку й витяг статую юнака. Таким

чином люди збагатилися ще одним з найчудовіших витворів грецької скульптури, так званим «Ефебом з Марафона», що належить, очевидно, до творів Праксітеля.

Завдяки ластам і легким кисневим апаратам пошуки підводних пам'яток стали доступні для аматорів. Водолази об'єднуються в спеціальні археологічні клуби й систематично обшукують моря, озера й ріки.

Невичерпні багатства залягають на шляхах стародавньої морської торгівлі, а особливо на узбережжі Іспанії, південної Франції, Італії, Греції, Сірії та Північної Африки. Водолази відкрили понад сто надзвичайно цінних, багатих археологічними знахідками місць. Біля берегів Пелопоннесу, поблизу міста Патрас, знайшли на дні моря руїни стародавнього міста. На піщаному дні лежало багато колон в іонічному стилі, уламки скульптур і глиняні черепки. Археологи дійшли висновку, що це залишки грецького міста Феа, яке в VI столітті до нашої ери після страшного землетрусу було поглинуте морем.

Одне з найбільших відкриттів зробив водолаз-аматор П'єтро-Нікола Гаргалло. Поринаючи в море недалеко від Рима, він побачив рештки великого міста. На глибині двадцяти метрів лежали вкриті водоростями руїни будинків, уламки мармурових колон і скульптур; були там майдани, бруковані вулиці й портовий мол. Руїни затопленого міста займають понад двадцять акрів[1] морського дна. Історики вважають, що це етруське портове місто Піргі, яке марно шукали протягом століть.

Гаргалло вивчив понад тридцять портових руїн. Серед них — затоплені міста поблизу Венеції та на північ од Неаполя, де підводні звалища тягнуться паралельно береговї на п'ять кілометрів. До останнього часу ніхто навіть не підозрював про їхнє існування. Невідомо також, чому їх затопило море. Рівень Середземного моря після останнього льодовикового періоду піднявся тільки на два сантиметри, й не виявлено жодних слідів стихійної катастрофи, як-от землетрусу. Про етрусків, котрі ще до римлян створили в Італії чудову культуру, ми й досі знаємо дуже мало. Тому руїни цих місць становлять неабияку цінність для археології та історії. Мул на морському дні має консерваційні властивості, отже,

---

[1] Акр — міра земельної площі в Англії та Північній Америці; дорівнює 4047 $м^2$.

ймовірно, що в ньому збереглися пам'ятки, які допоможуть виявити не одну етруську таємницю.

Заохочений відкриттям, Гаргалло створив науковий заклад — «Середземноморський інститут підводної археології». Він займається єдине розшуками на морському дні. Діяльність інституту дала добрі наслідки. Під час пробних спусків під воду поблизу Гераклейона, Мотії та інших сіцілійських міст виявлено кілька грецьких міст. Докладне їх вивчення залежить тільки від часу і коштів. Велике досягнення підводної археології — визначення меж ілірійського Аполонія, де навчався імператор Август перед убивством Цезаря. Це місто поринуло в море, й тому довго не можна було вивчити його руїн.

Працівники інституту відкрили неподалік Санта Панаджа затонулий торговий корабель VII чи VI століття до нашої ери. В ньому було безліч побитих амфор, поміж них кілька великих уцілілих посудин на вино. Корабель, напевно, затонув, коли перевозив вино з Греції для грецьких колоністів на Сіцілії. Поблизу прибережного міста Оніно лежали на морському дні два остови: римського корабля й грецького — німі свідки якоїсь морської трагедії.

Не менш цікавий остов корабля знайдений поблизу міста Мажамі. Його вантаж — рифлені колони з карарського мармуру. Такі самі колони були на судні, яке затонуло біля берега Капо Пасеро. В ті часи, коли греки засновували на Сіцілії свої міста й будували чудові храми, руїни яких і сьогодні можна оглядати, в Італії ще не було відкрито покладів карарського мармуру, тому цей цінний будівельний матеріал довозили аж із Греції.

В затоці біля Сухумі радянські археологи знайшли руїни грецького міста Діоскури, яке в VI столітті до нашої ери заснували емігранти з Мілета. За допомогою підводних знімків і звукоуловлювачів пощастило зробити його карту з вулицями, майданами й найважливішими громадськими будівлями. Посеред міста височіла могутня фортеця, біля її підніжжя пролягали вулиці з майстернями ремісників, крамницями й складами для зберігання товарів. Діоскури були важливим центром міжнародної торгівлі, сюди з'їжджалися купці з Греції, Риму й Малої Азії. Грецький географ Страбон повідомляє: там зустрічалися представники трьохсот народів. Знайдені в руїнах предмети домашнього вжитку —

керамічний посуд, кам'яні жорна й вироби з бронзи — дозволили установити, що в кінці IV століття до нашої ери місто було затоплене водою. Яка причина катастрофи? Про це вчені не мають одностайної думки, однак припускають — повінь була наслідком могутніх тектонічних рухів землі, які нерідко відбуваються біля підніжжя Кавказького хребта.

Два роки тому американський водолаз Трокмортон, готуючи підводний фоторепортаж про роботу турецьких шукачів губок, одкрив біля мису Гілідонія в Туреччині найдавніший з відомих до того часу корабельний остов. На глибині тридцяти метрів під поверхнею моря, у шарі затверділого вапнякового осадку, збереглося лише кілька дощок та залишки кіля. Але вантаж: мідяні брили понад тонну вагою, різноманітні знаряддя й бронзова зброя, — вцілів. До того, у вапняковій корі відшукали цілий ряд інших предметів: печатку циліндричної форми, єгипетські скарабеї, амфори, наповнені скляним намистом, палиці з шліфованого каменю й шматки виробів з лози.

На підставі цих знахідок американський археолог професор Г. Ф. Бас довів, що корабель затонув у XIII столітті до нашої ери, тобто за сто років до початку Троянської війни. З того, як лежить остов, можна зробити висновок: судно пливло зі сходу на захід, коли його захопила морська буря. Професор Бас пише: «Це перший залишок судна з догомерівської ери. Все, що до цього часу говорило нам про Троянську війну, було тільки літературними переказами. Ми знайшли залишки продуктів, останки екіпажу, законсервовані у вині кісточки олив, кістки кози чи барана і якогось птаха, а також рештки різних риб».

Найбільше підводне відкриття було здійснене 1955 року. Щоб оцінити його значення, ми повинні пригадати собі кілька історичних фактів. У кінці V століття до нашої ери в спустошливій Пелопоннеській війні настала коротка перерва. В цей час у Афінах дедалі більший вплив мав Алківіад, багатий молодик, переможець на Олімпійських іграх, чудовий оратор, дотепник, розумний. Він ратував за те, щоб послати афінський флот на завоювання Сіцілії й, попри опозицію, зумів здійснити свій план. Разом з двома іншими афінянами його призначено командуючим флотом, що налічував понад сто нових кораблів і багато допоміжних суден.

У травні 415 року до нашої ери завойовницька експедиція вирушила в дорогу. Коли вона одпливла від берега, в Афінах поширилась чутка,

що хтось уночі пошкодив усі статуї Гермеса, розставлені на вулицях. Вороги походу звинуватили в святотатстві Алківіада, але що ніхто не подав на нього формального позову — йому дозволили залишити місто.

Флот поплив до Сіцілії і став облягати Сіракузи. Кампанія розпочалася успішно, для завойовників, але одного дня з Афін прибув корабель з наказом про арешт Алківіада. Він сів на корабель, але дорогою втік і знайшов прихисток у Спарті.

Тим часом флот, утративши свого найздібнішого командира, був розбитий. Афінські війська попали в полон до сіракузян. Командирів стратили, а солдатів — сім тисяч піхоти й моряків, цвіт афінської молоді — загнали на рабську працю в сіцілійські кар'єри.

З часів тієї поразки минуло 2370 років, і ніхто не сподівався, що могли зберегтися зримі залишки пам'ятної морської битви. Та все ж сталося те, що навіть у найсміливіших мріях годі собі уявити. Знайдено зотлілі рештки нещасливого афінського флоту, сліди 119 кораблів, глибоко загрузлих у морському намулі. Це було відкриття виняткової археологічної цінності.

Люстро Діани

Цьому відкриттю не поступається своєю вагою інша знахідка підводної археології. На відстані двадцяти п'яти кілометрів од Рима є озеро Немі. Римляни, захоплені його ясною дзеркальною поверхнею, що відбиває небесну блакить, в смарагдовій оправі з кипарисів, дали йому поетичну назву: «Люстро Діани». Та озеро прославилося не тільки своєю красою: з ним пов'язана дуже незвичайна історія, що трапилася за володарювання імператора Калігули (37—41 рр. нашої ери). Це був чоловік, оскаженілий від влади. Під час безперервних ігрищ і розгнузданих гульбищ він із примхи вбивав своїх підданих і родичів, аж, врешті, переступив межі підлоти та жорстокості й загинув од рук власних преторіанців [1].

Цей виродок на троні, марнуючи державні кошти, вигадував найбільш

[1] Преторіанці — в Стародавньому Римі спершу особиста охорона полководця; згодом — військові частини для поліційної охорони в Римі та провінціях; ще згодом — імператорська гвардія.

дорогі й ексцентричні розваги. Так, він звелів збудувати на озері Немі дві величезні галери[1]. Це були справжні плавучі палаци, повні золота, бронзового окуття, мармуру, статуй, мережаної парчі й пухнастих килимів. На палубах тих галер у загравах сотень смолоскипів і олійних ламп відбувалися бенкети, лунав регіт і вигуки п'яних.

Ми не знаємо дальшої долі галер після вбивства імператора. Народні перекази твердили, що незадовго перед смертю сам Калігула звелів потопити їх разом із членами своєї родини, яких він заманив на палубу, запросивши на бенкет. Але ймовірніше, що вони ще довго стояли пограбовані біля берега, аж поки перехилилися на борт і затонули в озері.

Та про галери в озері ніколи не забували. Місцеві рибалки повсякчас мали з ними клопіт, бо часто чіпляли сітками за остови. У перші століття християнства ніхто не важився торкнутися їх, бо Христові послідовники ставились до них із забобонним страхом, вважаючи творіннями варварів, на яких тяжіло прокляття.

Тільки за Ренесансу, коли почали захоплюватись античною грецькою й римською скульптурою, зацікавилися затонулими кораблями Калігули, зокрема тому, що сподівалися знайти в них коштовні скарби.

В 1556 році кардинал Просперо Колонна поклав собі розкрити таємницю галер. До цієї справи взявся відомий на той час архітектор і вчений Леоне Баттіста Альберті. Він привіз із Генуї кількох досвідчених водолазів, ті обміряли корпуси галер і точно визначили їх положення на дні озера. За допомогою спеціально збудованих кранів пробували підняти остови на поверхню, але для тогочасної техніки то було надто важке завдання. Після тривалих зусиль добули лише кілька відірваних од корпусу балок і дощок.

Невдалі були й подальші спроби 1560, 1827 і 1895 років, хоча в останньому випадку вже користувалися водолазними дзвонами й паровими двигунами. Щоразу відколювали од галер шматки, тому виникла небезпека, що цінні остови врешті зовсім зруйнуються.

Аж у 1925 році створено археологічну комісію, яка зібрала солідні кошти й виробила зовсім новий, на перший погляд фантастичний, метод видобування галер. У жовтні 1927 року запрацювали потужні парові

---

[1] Галера — тип старовинного веслового судна (було у вжитку до XVIII ст.).

помпи. Тільки через рік праці, коли рівень озера знизився на п'ятнадцять метрів, показався перший остов. Його витягли на берег залізними линвами. Другу галеру видобули 1929 року. Насамперед підтвердилися відомості, що Калігулині галери були справді плавучими палацами. Побудовані з дуба, ялини й сосни, вони не піддавалися руйнівній силі води. Спальні, їдальні оздоблені з казковою розкішшю. Підлогу, як видно з уцілілих шматків, було зроблено з дощечок, викладених майстерним орнаментом, стіни вкрито позолоченими кахлями. На кораблях було опалення й лазні. Різьблена бронзова балюстрада оточувала палубу, а ніс прикрашала звіряча бронзова голова з кільцем у пащі, за яке пришвартовували галеру до берега.

Скарбів, щоправда, в галерах не знайшли, але знайшли пам'ятки, неоціненної історичної вартості. Бо ці галери на сьогодні єдині, справді комплектні взірці римського кораблебудування.

Річкова археологія

В 1959 році німецькі археологи провели дуже цікаві підводні розвідки в заплаві Рейну поблизу міста Ксен. Коли розкопували дно, з мулу видобули римську статуетку лева, глиняне череп'я й бронзові таблички з латинськими написами. Пошуки по-сучасному споряджених водолазів дали надзвичайні наслідки. Виявилося — на дні озера заховані руїни табору Десятого римського легіону, який стояв там у II й III століттях нашої ери. Яким чином табір опинився під водою? Припускають, що місцевість була затоплена західним рукавом Рейну; невідомо, чи сталося це раптово, а чи протягом більш тривалого часу, вже по тому, як римське військо залишило табір. Відкриття дуже схвилювало істориків, бо місце постою знаменитого Десятого легіону, який воював з германцями й зазнав поразки під сучасним Фюрстенбергом, досі було невідоме. Отже, підводна археологія розкрила дуже важливу таємницю й заповнила прогалину в історії.

На цю нову галузь пошуків покладають великі сподівання. Гадають, що на дні річок та озер і досі лежать ніким не виявлені археологічні пам'ятки.

Багато їх у замуленому річищі Тібру, між Римом і портом Остія. Протягом семисот років Остія була найважливішим портом у світі; історики обчислили — на дні її спочиває майже двісті остовів торгових кораблів, навантажених багатою здобиччю, що її награбували римські легіони в Африці, Азії та Греції.

В Римі був звичай кидати до Тібру як пожертву різні прикраси, вази, статуетки. Такий звичай існував дуже довго, отже, можна зробити висновок: в річці має бути сила речей великої історичної цінності. Рибалки дуже часто виловлюють золоті й срібні взірці римського мистецтва. Під час недавнього лагодження Палатинського мосту з річного мулу добули таку кількість пам'яток, що їхня вартість у кілька разів перевищила кошти, затрачені на видобування.

З історії ми знаємо про затоплення в Тібрі скарбів. Після битви біля Мульвійського мосту під стінами Рима, в якій переміг Костянтин Великий і тим самим уторував шлях для дальшого розвитку християнства, переможений імператор Максентій вкинув у Тібр скриньку із золотими монетами. Її досі не пощастило відшукати. Але найбільше розшукують іншу історичну пам'ятку: свічник на сім свічок з литого золота. Після завоювання й руйнації Єрусалима імператор Тит привіз свічник до Рима як воєнну здобич і звелів нести його вулицями в своїй процесії. Цю сцену, увічнену в барельєфі, й сьогодні можемо побачити на його тріумфальній арці.

В VI столітті нашої ери до Рима вторглися готи. Тоді городяни-євреї, аби врятувати свою святиню, втопили свічник у хвилях Тібру. Однак під час політичних катаклізмів, що стрясали римським світом, про місце, де лежав свічник, забули. Тож не виключено, що свічник і зараз спочиває десь у мулистому річищі Тібру...

ЗДОБИЧ ДИКТАТОРА

Уже в XV столітті до нашої ери на Середземному морі торгували масличовою оливою й вином. Торгові кораблі з чотирикутним вітрилом над широкими бортами везли сотні величезних амфор, наповнених рідиною. Перевантажені й неповороткі, вони трималися поблизу берегів, пливучи з Греції вздовж Італії, Африки, Галлії та Іберійського півострова. А що кораблі часто ставали жертвами морських бур, які викидали їх на прибережні мілини чи рифи, то морські археологи знаходять зараз їх рештки чи не повсюди в Середземному морі.

Вони здебільшого лежать під шаром мулу або піску, утворюючи на морському дні довгасті пагорби; їх легко помічають водолази. Від корпусів кораблів, звичайно, слідів не лишилося, бо дерево швидко нищиться під впливом води, черепашок і водоростей. Зате збереглися амфори. Водолази оповідають про моторошне враження від вигляду цих величезних, симетрично укладених одна біля одної глиняних посудин, що зліпилися між собою відкладеннями вапна й мулу. Торгові кораблі, знайдені коло берегів Італії й Франції, везли по дві-три тисячі таких амфор. Кожна з них мала щонайменше півтора метра заввишки й півметра завширшки.

Про один з таких кораблів, виявлений неподалік французької Рів'єри, який належить до I століття нашої ери, слід розповісти цікаву деталь. Амфори були заткнуті корками з вулканічної маси й мали клеймо з прізвищем виробника чи експортера вина. Це був якийсь Кай Лассій. Італійські археологи пригадали, що в Помпеях було знайдено надмогильну плиту родини Лассіїв, багатих і впливових патриціїв. Залишки корабля показали, з яких джерел черпала ця родина свої прибутки. Вона очевидно мала виноградники на схилах Везувію чи в Сорренто. Виготовлене вино вивозилось до Галлії, де в ті часи, тобто в I столітті до нашої ери, ще не вирощували винограду.

Зовсім інший вантаж віз купецький корабель, остов якого відкрив один із шукачів губок поблизу рибальського селища Магдія (в Тунісі). Дізнавшися про знахідку, директор туніського музею, заручившись підтримкою французького військового морського флоту, спорядив археологічну експедицію. Після того, як зняли грубий шар піску, побачили на палубі шістдесят мармурових рифлених колон. Довкола валялися інші архітектурні фрагменти: капітелі, підніжжя, обтесані блоки, акротерії, фризи, наріжні камені та інші частини, типові для грецьких будівель.

Це було неабияке відкриття. Став очевидним факт, у який важко повірити, — Греція експортувала в інші країни цілі храми частинами, що їх виготовляли знамениті каменярі-митці.

Археологічні роботи на морському дні тривали кілька років, і без перебільшення можна сказати — кожний рік приносив щоразу нове відкриття. Коли після багатьох зусиль було піднято на поверхню масивні колони завдовжки по три з половиною метри, під ними зостався рівний темний шар маси, схожої на морський мул. Це були зігнилі палубні дошки. Що ховалося під ними, тобто в колишніх трюмах?

Видаливши потужними помпами зітлілу масу, водолази натрапили на другий шар колон, які колись лежали під палубою. Але в інших місцях, напевне, в колишніх каютах команди, вирили амфори, келихи, тарелі, бронзові речі домашнього вжитку, металеві частини меблів, олійну лампу із закіптюженим гнотом. За формою і стилем вона належала до I століття до нашої ери, що й помогло встановити приблизну дату, коли затонув корабель.

Корпус цього великого на той час транспортного судна мав біля 50

метрів завдовжки й займав значну площу. А в ньому — найбільший скарб серед усіх, які знайдено після відкопання помпейських руїн. Це було дивовижне зібрання шедеврів грецької скульптури, чудових бронзових і мармурових статуй роботи найкращих майстрів. Вони сьогодні заповнюють аж шість залів туніського музею. Щоб перелічити їх, треба б завести окремий каталог. Між ними варто згадати Ероса[1] з луком, Діоніса[2] й багато статуеток, серед яких привертають увагу гротескові постаті блазнів і карликів — усе відлите в бронзі. Якщо йдеться про скульптури, вирізьблені в мармуру, то особливою вишуканістю вирізняється погруддя Афродіти[3], статуетки пастушого бога Пана, Ніоби[4] й двох сатирів[5], а також торс Феба[6] натуральних розмірів. Знайдено ще мармурові олійні лампочки в новоаттічному стилі, свічники й різні бронзові оздоблення для меблів.

Відкриття цих мистецьких скарбів було найбільшим тріумфом морської археології. Дві тисячі років пролежали вони на морському дні, та все ж досить добре збереглися.

Скільки ж іще скарбів, скільки історичних відкриттів ховають глибини Середземного моря? Найближчі роки повинні дати нам на це запитання ще не одну сенсаційну відповідь.

Таємниця того корабля і його особливого вантажу була надзвичайно

---

[1] Ерос (Ерот) — у старогрецькій міфології бог кохання, те саме, що в староримській — Амур, або Купідон.

[2] Діоніс — у старогрецькій міфології бог вина й веселощів, те саме, що в староримській— Вакх.

[3] Афродіта — в старогрецькій міфології богиня краси й кохання, те саме, що в староримській — Венера.

[4] Ніоба (Ніобея) — в старогрецькій міфології дочка фрігійського царя Тантала, дружина фіванського царя Амфіона. Мала 12 (чи 14) дітей, дуже цим пишалась і зневажала богиню Латону, яка мала тільки двоє дітей. Але діти Латони — Аполлон і Артеміда — жорстоко помстились Ніобі за образу матері: стрілами з лука повбивали всіх дітей Ніоби. Невтішна жінка не перестаючи плакала і врешті перетворилася на скелю, з якої тік струмок її сліз.

[5] Сатир — в старогрецькій міфології нижче божество природи. Мав вигляд напівлюдини-напівкозла; жив у лісі, або в полі, або в горах. Постійний супутник Діоніса-Вакха. Те саме, що в староримській міфології — фавн.

[6] Феб — друге ім'я Аполлона, бога Сонця й покровителя мистецтва в старогрецькій міфології.

інтригуюча. Звідки й куди пливло транспортне судно й чому везло аж стільки грецьких шедеврів? Довідались про це з напису на мармуровому уламку якоїсь стели [1], що пізніше опинився між камінням — корабельним баластом. Напис стосувався екіпажу афінського судна «Паралос», того священного корабля, що стояв у Піреї, аби кожної хвилини бути готовим до послуг державі.

Вже на підставі лише цієї знахідки можемо зробити висновок — корабель плив із Афін. Але знайдено й інші докази. Так, наприклад, статуя Асклепія [2], що сидить біля пишно накритого столу разом із своєю дочкою Ігеєю, на думку істориків мистецтва, належить до храму в Піреї, присвяченого цьому богові. Голови Діоніса й Аріадни [3], мабуть, оздоблювали пірейський арсенал. Врешті, слід відзначити білий з характерними прожилками мармур, з якого вирізьблено колони; його добували в славетних кар'єрах у горах Гіметта, на південний схід од Афін.

Отже, корабель плив з Афін, у цьому нема ніякого сумніву. Як підтвердили деякі знахідки, він належить до I століття до нашої ери. Коли археологи це збагнули, їм спала полуда з очей. Коштовний вантаж був воєнною здобиччю жорстокого вождя і найкривавішого римського диктатора Люція Корнелія Сулли, ворога плебейської партії й оборонця аристократичного сенату. За його володарювання винищено дотла самнітів та етрусків, а на підставі оголошених ним спеціальних списків — «проскрипцій» — замордовано тисячі римських жителів, серед них — дев'яносто сенаторів.

У 87 році до нашої ери Сулла переміг військо Мітрідата й обложив Афіни. Він вирубав знамениті гаї Лікейону й Платонової академії, використовуючи дерево на будування таранів, і водночас пограбував найбільші грецькі святилища в Олімпії та Дельфах, аби здобути кошти на війну. В березні 86 року він штурмом захопив Афіни й віддав їх на

---

[1] Стела — поставлена вертикально кам'яна плита з написом або рельєфним зображенням.

[2] Асклепій (Ескулап) — в старогрецькій міфології бог лікування; син Аполлона.

[3] Аріадна — в старогрецькій міфології дочка крітського царя Міноса; вивела Тезея, що врятував острів Кріт од чудовиська Мінотавра, з лабіринта за допомогою клубка ниток. Звідси «нитка Аріадни», в переносному значенні—порятунок.

розправу озвірілій солдатні. Вбивства й грабунки тривали кілька день, вулиці були вкриті трупами.

Сулла спалив афінський порт Пірей. Арсенал і знаменитий храм Асклепія перетворилися в попіл. В Афінах і Піреї за наказом переможця зібрано шедеври мистецтва й повантажено на кілька суден, щоб відправити до Італії. Одне із суден не допливло до призначеного порту. Його захопила морська буря й погнала до Африки. Неподалік місця, де тепер розташоване арабське селище Магдія, капітан пробував урятуватися, кинувши всі якорі. Але це не допомогло. Перевантажений корабель швидко наповнювався водою і пішов на дно. Тільки через дві тисячі років на його слід натрапив арабський шукач губок, зробивши таким чином найбільше відкриття в історії підводної археології.

ШЛЯХАМИ ДЕЯКИХ МОРСЬКИХ ПОШУКІВ

Період між відкриттям американського континенту й поразкою Великої армади[1] в 1588 році був золотим віком Іспанії. Золото й срібло, пограбоване в перуанських інків та мексіканських ацтеків, а також добуте кривавою працею індіянських рабів у копальнях американських колоній, пливло безперервним струменем до скарбниці іспанського уряду.

Та іспанці не скористалися повністю тими скарбами. Незручні галіони[2] та фрегати з величезними надбудовами, так званими баками, нерідко ставали здобиччю англійських, французьких і голландських корсарів, що здебільшого діяли в змові із своїми королями.

Навчені гірким досвідом, іспанці уникали рейсів поодинокими кораблями; їхні судна конвоювали військові ескадри. Але це не дуже помагало. Швидкі однощоглові корсарські судна, вміло використовуючи вітер

---

[1] Велика (або Непереможна) армада — створена королем Іспанії Філіппом II (1556—1598 рр.) армія, яка зазнала поразки у війні з Англією (1588 р.).

[2] Галіон — корабель спеціальної конструкції, на якому перевозили золото й срібло.

і течії, полювали на конвоїрів, шарпали їх і переслідували, аж поки спритним маневром одривали якийсь галіон, підходили впритул до його борту і після боротьби оволодівали цінним вантажем.

Карібське море, головне поле дії корсарів, — свідок багатьох морських сутичок, коли гуркіт гармат і постріли мушкетів змішувалися з тріумфальними вигуками загарбників і зойками поранених моряків.

Скільки ж кораблів із зливками золота пішло тоді на дно! І зараз лежать там незліченні скарби, яких уже ніколи не пощастить відшукати, бо з часом вони вкрилися товстим шаром намулу й піску.

Певне уявлення про їхні розміри дає нам статистика, ведена іспанцями в 1619—1659 роках. Впродовж тих сорока років з 2431 судна, що курсували між Іспанією й американським континентом, 673 попали в руки корсарів або потонули в морській пучині.

Слідами капітана Немо в „Наутілусі“

Любителі роману Жюля Верна «20000 миль під водою», очевидно, пригадують собі затоку Віго в Іспанії, на дні якої капітан Немо у своєму підводному човні «Наутілус» зібрав силу-силенну золотих зливків. Цей уривок з роману побудований на справжніх історичних подіях, з тією тільки різницею, що безцінні золоті скарби й досі лежать недоторкані в затоці.

Віго, невелике портове місто в провінції Понтеведра, мальовничо розкинулося біля підніжжя величавих гір. В оточеній скелястим берегом затоці багато рифів та мілин, а вихід з неї вузький і небезпечний. У цьому давньому, романтичному містечку із кривими вуличками 1702 року відбулася одна з найвідоміших битв в історії мореплавства.

Того року вибухнула війна між Англією й Голландією з одного боку та Іспанією й Францією — з другого. Йшлося про те, що покійний іспанський король призначив своїм намісником Філіппа д'Анжу, внука Людовіка XIV, тому Англія, побоюючись зростання могутності Франції, намагалася зброєю перешкодити такому намісництву на іспанському престолі.

Великий союзницький англійсько-французький флот, що складався

з двохсот трьох бойових одиниць, вирушив на штурм Кадіса, але зустрів затятий опір іспанців.

Повертаючись до Англії, англійський генерал розвідав, що Атлантичний океан перепливають сімнадцять іспанських кораблів, навантажених золотом і сріблом із американських копалень. Неподалік Азорських островів судна з цінним вантажем став охороняти французький флот — двадцять три фрегати. Конвой спочатку мав пливти до Кадіса, але дізнавшись, що порту загрожує небезпека, узяв курс на Віго.

З тієї хвилини почався неймовірний, комічний бюрократизм. Іспанський адмірал Веласко хотів одразу ж вивантажити цінну руду вартістю сто п'ятдесят мільйонів фунтів стерлінгів, але зіткнувся з безглуздими перешкодами. Кадіські купці мали привілей скуповування всіх американських скарбів і заявили рішучий протест. Довкола цієї справи почалося складне листування, а коли, врешті, через місяць король дозволив вивантажувати золото, було вже пізно.

12 жовтня перед входом до порту Віго появився англійський флот і відкрив ураганний артилерійський вогонь по пришвартованих біля берега іспансько-французьких кораблях. Англійські моряки швидко захопили фортецю біля входу в порт і засіли на прибережних скелях. Іспанці під обстрілом спромоглися розвантажити лише один корабель, другий потрапив до рук ворога, а решта іспанських суден разом зі всім французьким флотом загорілися й потонули в затоці.

Після переможної битви англійці залишили в порту кілька своїх фрегатів і спробували дістати затоплені скарби, проте іспанці перешкодили їм у тому, стріляючи з гармат і мушкетів.

З 1702 року майже безперервно робилися спроби відшукати скарби. З цією метою створювали багато акціонерних товариств: англійських, французьких, італійських, іспанських. Та наслідки були мізерні. Щоправда, дістали кілька злитків золота й срібла, одного разу — навіть цілий корабель з червоним деревом, яке було в такому доброму стані, що гроші від його продажу покрили кошти, витрачені на пошуки.

Але з роками виникали нові й нові труднощі, бо скарби дедалі більше загрузали в намулі й піску. Тільки застосувавши сучасні потужні технічні засоби й витративши багато коштів, можна буде спробувати добути їх.

Британський фрегат „Гусар“

Повстання в Північній Америці проти Англії вже закінчувалось. Регулярні королівські війська, розбиті загонами патріотичних селян і ремісників, трималися тільки останніми зусиллями, й наслідки кількарічної боротьби ставали щодалі очевидніші.

В 1780 році британський уряд вислав головному скарбникові армії, що воювала в британських колоніях, п'ять мільйонів фунтів стерлінгів золотими й срібними монетами для виплати боргу солдатам. З грішми вирушив у дорогу нещодавно збудований фрегат «Гусар», озброєний двадцятьма вісьма гарматами.

13 серпня 1780 року «Гусар» став на якорі в Нью-Йорку, на річці, що обмивала східний берег півострова Манхаттан. Звідтіля він мав поїхати в Нью-Порт на Род-Айленді, де його нетерпеливо очікував головний скарбник англійської армії.

Гирло річки було надзвичайно підступним для судноплавства. Воно рясніло підводними скелями, мілинами й вирами. Адже недарма назвали це місце «Hell Gate» — «Пекельна брама». Під час американської революції там гинув кожний двадцять п'ятий корабель. З роками підводні перешкоди знищили динамітом, але назва лишилася й досі.

Не обізнаний з місцевістю, без американського лоцмана, «Гусар» ударився об скелю, наповнився водою й потонув. Він там лежить і досі на невеликій глибині — тридцять п'ять метрів. Усі спроби підняти його кінчалися невдачею.

Може видатися дивним, що досі не дістали золота в самому центрі Нью-Йорка, де під руками є сучасні технічні засоби. Щоб зрозуміти це, вдумаймось у становище водолаза, який спускається на дно широкого гирла. Всюди, куди досягає промінь рефлектора, він бачить піщані пагорки, під якими ховаються корабельні остови. Їх там безліч. Де ж саме «Гусар»? Сьогодні вже ніхто на це запитання не відповість. Треба було б розкопати, може, й кілька десятків корабельних могил, аби знайти його. А витрати на таку операцію безперечно поглинули б усе золото й срібло, знайдене в розбитому корпусі. Тому «Гусар» і донині спочиває на морському дні й живить уяву романтиків, що мріють про надзвичайні пригоди шукачів скарбів.

Золотий вантаж фрегата „Лютін"

У 1793 році роялісти Тулона зрадили Республіку. Весь французький флот, що стояв у порту, вони здали британцям. Таким чином опинився в одному з англійських портів і французький фрегат «Лютін».

Дальша доля судна — незвичайна. 1799 року на гамбурзькій біржі почалася паніка. Становище банків і торгових підприємств, в які англійські купці вклали солідні капітали, було хистке, і їм загрожувала загибель. Лондонська біржа, щоб урятуватися від кризи, вислала на «Лютін» вісімнадцять мільйонів фунтів стерлінгів золотом. Цінний вантаж було застраховано у фірмі Ллойда.

Саме тоді Англія воювала з Францією та Голландією. Під час рейсу фрегат потрапив у шторм, який збив його з курсу на два безлюдні голландські острівці, де викинув на прибережну мілину. Екіпаж, скориставшися панікою, підняв бунт, аби заволодіти скарбом і сховатися в Голландії. Але не зміг виконати цього наміру. Корабель затонув, а матроси ледве встигли пересісти в рятівні човни. По дорозі до голландського берега всі вони потонули.

Від 1799 року фірма Ллойд тримає поблизу сторожа, щоб стеріг її власність. Спочатку корабель лежав на глибині тридцяти метрів, а згодом опустився ще на двадцять метрів. Це невелика глибина, проте численні спроби відшукати скарби щоразу виявлялися сізіфовою працею [1]. Корабель багато разів очищали від товстого шару піску, але кожен новий шторм засипав його знов. А море в цьому місці майже ніколи не буває спокійне.

Англійський морський розбійник „Брак"

Однощогловий корабель «Брак» офіційно числився бойовою одиницею британського флоту, хоч насправді грабував судна у водах Атлантичного океану й Карібського моря.

[1] Сізіфова праця — нескінченна й марна праця (по імені легендарного старогрецького царя Сізіфа, який завинив перед богами; вони покарали його — засудили довіку піднімати на гору камінь, який, проте, щоразу скочувався з вершини вниз).

25 травня 1798 року він наближався до порту Генлопен на півострові Делавар у Сполучених Штатах. Білі вітрила напинав дужий вітер, але завжди швидкий корабель був перевантажений і плив повільно. Він саме повертався з дуже вдалого корсарського полювання — спіймав аж п'ять іспанських галіонів із золотом та сріблом. Забравши здобич, англійський капітан звичайно відпускав на волю пограбовані галіони, але один з них, «Святий Франціск Ксав'єр», був такої казкової краси, що капітан привіз його на буксирі до Галіфаксу й там продав купцям, завжди ласим на легкий, хоча й нечесний заробіток.

«Брак» взагалі не гребував ніякою здобиччю. На одному галіоні він знайшов сімдесят тонн міді. Капітан звелів перенести вантаж на своє судно. Мідь недбало насипали великими купами на палубу. Та поквапливість скінчилася зле. Біля мису Генлопен знявся шалений ураган і став шпурляти корсарським кораблем, як м'ячем. Невгамовні хвилі билися об його борти, ринули на палубу. Переобтяжений «Брак» перевернувся й каменем пішов на дно.

Остов корабля й до сьогодні лежить там на глибині тридцяти метрів. Вартість його вантажу оцінено в десять мільйонів доларів. У наступні роки створювали різні товариства для розшуків підводного скарбу, але всі вони збанкрутували. Тут склалася та сама ситуація, що і з «Гусаром»: морське дно таке захаращене давніми й більш новими остовами кораблів, що не можна розпізнати серед них розбійника — жертви власної пожадливості.

Пароплав „Меріда"

В 1884—1911 роках Мексікою правив Порфіро Діас. Це був кривавий, жорстокий диктатор, прислужник пресловутої «Юнайтед фрут компані», яка й зараз займається нещадною експлуатацією в Латинській Америці. Порфіро Діас знущався з трудящих, особливо з робітників, котрі насмілювалися страйкувати на плантаціях американських капіталістів. Та врешті терпець їм увірвався. Мексіканський народ узявся до зброї і під проводом Франсіско Мадери вигнав визискувачів.

Втікачі сховалися на пароплаві «Меріда», що належав названій вище

компанії, забравши з собою зливки золота й коштовності вартістю понад шість мільйонів доларів — власність мексіканської держави. Серед скарбів були рубіни чистої води, що колись оздоблювали корону розстріляного імператора Мексіки Максиміліана.

12 травня 1911 року «Меріда» зіткнулася з іншим пароплавом біля мису Чарлз у Віргінії й відразу зникла в морській безодні. Її остов знайдено лише в 1925 році, хоча протягом довгого часу водолази обшукували морське дно за допомогою найновішого технічного устаткування. Але мексіканських скарбів не пощастило дістати й досі. В тих районах безнастанно зриваються бурі, які зводять нанівець пошуки водолазів.

Бунт на трищогловику „Баунті"

Перенесімося зараз із Атлантичного океану на Тихий. Наприкінці 1787 року трищогловий військовий корабель англійського адміралтейства — «Баунті» — ввійшов у води Тихого океану. Його завдання було мирне й трохи дивне. Йшлося про те, щоб узяти кілька сотень пагінців хлібного дерева і доставити на Антільські острови. Англійські колонізатори сподівалися мати з них дешеву їжу для чорних рабів, що працювали на плантаціях.

Забравши вантаж, «Баунті» рушив назад в Атлантичний океан. Але дорогою з кораблем сталася пригода, звістка про яку облетіла весь світ. Капітан Вільям Блай, жорстокий на вдачу чоловік, який за найменшу провину бив і до того ж погано годував матросів, цього разу перегнув палицю. Частина екіпажу під керівництвом першого офіцера Хрістіана Флетчера підняла бунт. Учасники змови висадили капітана й вісімнадцять відданих йому матросів на рятувальній шлюпці й полишили на ласку океану. Вони не були злочинці — тільки доведені до відчаю люди, тож і не хотіли проливати кров. Матросам, яких висадили, дали харчів, води, знаряддя і такі навігаційні прилади, як компас і квадрант. Однак потай сподівалися, що невдахи сконають з голоду, спраги й виснаження. Шлюпка так глибоко занурилася, що ледве видніла з води, а до найближчого пункту висадки було більше трьох з половиною тисяч морських миль. Однак змовники не взяли до уваги навігаційних здібностей

і витримки капітана Блая. Через сорок вісім днів неймовірних злигоднів і страждань шлюпка пристала до берега острова Тімор, не втративши жодної людини.

Тим часом бунтівники шукали способу уникнути каральної правиці англійського адміралтейства. Спочатку вони пробували укріпитись на острові Табуаї, але затяті напади вороже настроєних тубільців змусили їх облишити цей план. Хрістіан Флетчер вирішив повернутися на Таїті. Щоб оселитися на якомусь із островів Тихого океану, треба було поповнити запаси харчів, придбати живий і мертвий інвентар: свиней, домашню птицю, саджанці фруктових дерев, землеробське знаряддя, а крім того, завербувати серед полінезійців кількох чоловіків і жінок. Це годилося зробити якнайшвидше, перш аніж туди дійде звістка про бунт.

Острів Таїті спокусив шістнадцять бунтівників залишити судно й влаштуватися на суші. Незабаром вони переконались в легковажності свого вчинку. Капітан Блай прибув до Англії на голландському кораблі й подав рапорт про бунт. Адміралтейство відразу ж вислало військовий фрегат «Пандору», наказавши наздогнати й заарештувати бунтівників. Зайшовши до порту Таїті, карна експедиція обшукала весь острів і заарештувала винних, причому двоє з них було вбито під час спроби втекти. Повертаючись назад, «Пандора» затонула під час морської бурі разом з багатьма членами екіпажу й чотирма арештантами. Десять бунтівників урятувалися на човнах. В Англії їх судили. Чотирьох виправдано, а шістьох засуджено до смертної кари. В останню хвилину троє з них було помилувано.

Трищогловик «Баунті» покинув Таїті задовго до появи переслідувачів. Відтоді він безслідно щез на вісімнадцять років. Так, немовби перейшов межу четвертого виміру й розтанув у невідомості. На ньому було вісім матросів, шість полінезійських чоловіків і дванадцять жінок.

Тільки в 1808 році справа вияснилась. Американський корабель «Топаз» стояв на якорі біля самотнього острова Піткерну, розташованого за сто миль на південь од архіпелагу Туамоту. Морські хвилі розбивалися об скелі, що утворювали стрімку, потріскану стіну. Здавалося, ніхто не пробрався б через це пекло й тому острів не заселений. Тим більше здивувалися, коли від берега відпливла чимала пірога. Остров'яни, блис-

кавично веслуючи, вистрибнули на відбиту від берега хвилю й, ніби на спині дикого мустанга, помчали просто до борту «Топаза».

На палубу піднявся літній чоловік і відрекомендувався капітанові. Звали його Олександр Сміт, це був останній живий учасник бунту. Він розповів, що сталося із повстанцями після того, як вони залишили Таїті.

Висівши на Піткерні, вони поділили між собою землю й стали господарювати. Острів був родючий і всіх забезпечував харчами. Але полінезійцям не наділили землі, й між ними почалися чвари. Та все ж два роки на острові панував мир. Щоб замести по собі сліди, поселенці спалили біля берега трищогловий корабель і постійно вартували на вершечку скелі, аби при наближенні підозрілих суден заховатися в глибині острова.

До відкритої сутички дійшлося тоді, коли в матроса Квінтала, чоловіка примітивного й брутального, померла дружина, і він безцеремонно забрав жінку в одного з полінезійців. Відтоді острів став місцем кривавої віроломної війни, у якій кожен боровся з усіма. Невдовзі загинули всі до одного полінезійці та троє білих. Застрелили й Флетчера, коли він працював на своїй ділянці.

З чоловіків лишилося тільки четверо матросів. Один із них, Маккой, навчився виробляти з якоїсь рослини алкогольний напій. Вони з Квінталом напивалися до нестями. Сонячний, щедрий острів, який міг бути раєм, став пеклом. Одного дня п'яний Маккой кинувся з високої скелі в море. У Квінтала померла друга жінка, і він хотів силою взяти собі третю. Щоб запобігти новому скандалу, остров'яни вбили Квінтала. Під кінець помер від хвороби легенів загальний улюбленець матрос Едвард Янг. Серед живих лишився тільки Олександр Сміт, єдиний чоловік поміж гурту жінок і дітей. Він став їхнім добрим батьком і патріархом. На біблії, взятій з «Баунті» (вона й досі зберігається на острові), він навчив кілька поколінь остров'ян молитись, читати й писати. «Топаз» повернувся до Америки, проте, коли капітан розповів дивні історії бунтівників, йому не пойняли віри.

В 1952 році американський письменник і мандрівник Луїс Марден відвідав музей у столиці островів Фіджі — Сува. Там він побачив весло з викарбуваним написом «Баунті». Від хранителя музею він дізнався: те весло виловив у прибережних водах рибалка з острова Піткерну. Це

був перший слід, який міг привести на місце спалення й затоплення легендарного трищогловика.

Марден вирішив розшукати металеві останки судна. Він одразу ж вирушив до Англії, щоб ознайомитись зі всіма документами, стосовними до бунту. Після трьох років пошуків, узявши з собою водолазне обладнання, він поїхав на острів Піткерн і застав там сто п'ятдесят п'ять остров'ян, що розмовляли чудернацькою англійською мовою, яка рясніла біблійними архаїзмами й полінезійськими словами. Всі вони належали до секти «адвентистів сьомого дня», тому не їли свинини. Це працьовиті землероби — вони вирощували каву, цукрову тростину, солодкі батати, помаранчі, дині та інші овочі. Вони й досі пишалися своїм походженням; на честь ватажка бунту Флетчера п'ятдесят п'ять чоловіків і хлопців у час відвідин Мардена називалися Хрістіанами.

Марден довго обшукував дно затоки, де, на його думку, мав лежати затоплений корабель. Йому охоче допомагала весела й галаслива зграя хлопчаків, які плавали й пірнали, мов риби. Нарешті він натрапив під водою на довгий насип, вкритий ніби білим шаром крейди. Докладно розглянувши білу масу, Марден побачив, що то зітлілі, спорохнявілі мідні заклепки, якими з'єднувалися дерев'яні частини корпуса. Але найбільша несподіванка чекала на нього тоді, коли він застромив у загадковий насип залізну палицю. З отвору, наче повітря з шини, вилетіла хмара чорного пилу. Аналіз показав: то попіл із спаленого корпуса, який під шаром піску зберіг свій колір і хімічні властивості.

Уважне обстеження всієї купи попелу й піску, яка лежала вздовж затопленого судна, вимагало багато часу й зусиль. Але Марденові з самого початку пощастило. Він, наприклад, знайшов кочет од весла з написом «Баунті», й це остаточно підтвердило ідентичність знахідки. Дістав із дна багато й інших предметів: баласт у вигляді залізних штаб, мідні чопи, якими затикали отвори в днищі корабля, розірвані кільця ланцюга й інші металеві частини. Але найважливіша знахідка — величезний якір, надто важкий, щоб його витягти на поверхню голіруч. Тільки через два роки з'явився в затоці американець Ірвінг Джонсон на яхті «Янкі» й дістав його підйомним краном.

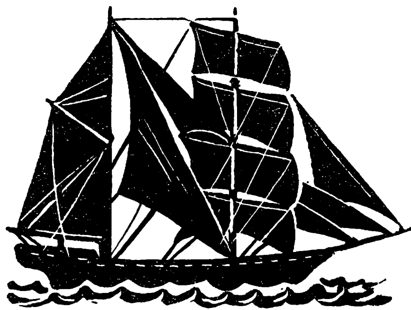
Переглядаючи за свого перебування в Англії архіви, Марден звернув увагу на низку загадкових фактів. Із запротокольованих свідчень офі-

церів та матросів «Топазу» виходило: Олександр Сміт розповідав різним людям три різні версії про смерть Флетчера, а саме: 1) що його застрелив полінезієць; 2) що він кинувся зі скелі в море; 3) що вмер своєю смертю.

Ще більш загадковим було свідчення одного з помилуваних повстанців, капітана Хейвуда. Якогось дня цей морський вовк прогулювався по Порт-Стріт у Плімуті. Його раптом обігнав чоловік, постать і рухи якого видались капітанові знайомими. Він наддав ходи й, приглянувшись збоку, впізнав Хрістіана Флетчера. Та перш ніж він устиг заговорити, той кинувся навтіки.

Ці дві деталі не давали Марденові спокою. Тому, ближче познайомившися з мешканцями острова, він умовив їх розкопати могилу Флетчера. На превеликий загальний подив, виявилося — в тому місці нікого не поховано. Могила була фіктивна.

Що ж сталося з Флетчером? Може, поплив човном і зустрів на морі якесь судно, що відвезло його до Англії, де він жив під вигаданим прізвищем? Марден пригадав, що капітан «Баунті» мав повну скриньку дукатів, про яку чомусь не говорив ніхто з повстанців. Флетчер міг привласнити її, заплатити Смітові за мовчання, оплатити дорогу до батьківщини й заможно жити там. Це, звісно, тільки домисли. А що насправді ховається за тими таємничими фактами, ми, напевно, ніколи не дізнаємось.

КОРАБЕЛЬ-ПРИВИД

„Марі Селест“ без моряків

Усім нам добре відома легенда про корабель-привид, приречений на довічне блукання, який раз у раз з'являвся морякам, провіщаючи загибель в морських хвилях. Ця легенда послужила Генріхові Гейне темою для поеми, а Вагнерові — лібретто для опери «Летючий голландець».

Та небагато хто знає, що в історії мореплавства стався випадок, який був ніби реальним відтворенням тієї моряцької казки. 1872 року в Атлантичному океані знайдено двощогловий бриг «Марі Селест» з піднятими вітрилами й без жодної живої душі на борту. Про дивовижну долю цього корабля і його загиблий безвісти екіпаж існує величезна література. Письменники черпали з неї задуми для сенсаційних і авантюрних сюжетів, на газетних шпальтах щоразу появлялися нові теорії, які намагалися більш чи менш вірогідно відобразити драматичну історію самотнього вітрильника. Різні жартівники, вдаючи з себе колишніх членів екіпажу чи їхніх родичів, повідомляли світу вигадані факти, даючи волю своїй буйній фантазії.

Уявімо собі всі підтверджені до цього часу обставини, пов'язані з бригом «Марі Селест» і спроби вияснити його таємничу долю.

5 грудня 1872 року американський вітрильник «Деї грація», пливучи під командою капітана Морхауза з Нью-Йорка до Гібралтару, був на відстані ста тридцяти миль од берегів Португалії. Море було спокійне. З півночі повівав легенький вітер. Вже кілька тижнів на Атлантичному океані стояла гарна погода. Вітер напинав вітрила, й судно швидко наближалося до порту.

Капітан Морхауз стояв на містку, оглядаючи обрій. Раптом з-за морської гладіні показався якийсь двощогловий корабель з піднятими вітрилами. Досвідчене око моряка відразу помітило: невідомий корабель іде якось невпевнено. «Деї грація» швидко долала відстань і коли незабаром опинилася за одну милю від корабля, капітан пізнав у ньому бриг «Марі Селест», який на кілька днів раніше знявся з якоря в Нью-Йорку. Це тим паче зацікавило Морхауза, що командир судна капітан Брігс був його приятель. Під час стоянок у Нью-Йорку вони часто разом проводили вечори в тамтешніх пивницях.

Хоча непевний курс «Марі Селест» міг і стурбувати, Морхауз ще нічого не підозрював. Він став радісно сигналізувати своєму приятелеві. Але «Марі Селест» мовчала як заклята, на палубі не було жодної людини.

Тоді Морхауз став уважніше приглядатися до корабля. Щогли й такелаж ніби справні. Вітрила стояли як належить. Але вражало інше: бриг начебто лежав у дрейфі, що звичайно робили тільки вночі, коли стомлений екіпаж, закріпивши наглухо стерно, ішов спочити. Корпус справді тримався східного курсу, але якось хистко перевалювався на хвилях з боку на бік, безвільно підкоряючись примхам вітру й морської течії.

Морхауз покликав першого офіцера. Старий морський вовк якийсь час слідкував за маневрами корабля, а потім розреготався.

Капітан здивовано поглянув на нього й спитав:

— Що тут смішного?

— Капітане, чи ви забули, який вантаж вони везуть? Тисячу сімсот барилець спирту. Це вам нічого не промовляє? Там усі повпивалися, й тепер лежать покотом під палубою.

— Це виключено, я знаю капітана Брігса, він ніколи такого не дозволив би. Хіба що команда збунтувалась і...

— Але ж можна легко довідатися, що там діється, вишлемо до них шлюпку.

Тим часом кораблі підійшли один до одного на віддаль півмилі, а на «Марі Селест» і досі не було помітно ніяких ознак життя. Увесь екіпаж «Деї граціа» стовпився біля борту й мовчки придивлявся до корабля. Шлюпка з другим офіцером та двома гребцями підпливла до його борту, й моряки піднялися на палубу.

Вони не застали нікого — ні на палубі, ані в каютах, ані біля стерна. Судно пливло, немовби його направляла невидима рука. Навкруги панувала зловісна тиша, її порушувало тільки лопотіння вітрил чи тріск оснащення. Матросів охопив забобонний страх, вони засигналізували Морхаузу, аби він приєднався до них, і вислали по нього шлюпку.

Капітан оглянув увесь корабель. Нічого не було пошкоджено. Вантаж — старанно повкладані барильця із спиртом — цілий. Харчів для екіпажу — вдосталь. Та найдужче інтригувала відсутність будь-якого безладдя, що допомогло б зрозуміти, чому екіпаж покинув судно. Наче якась надприродна сила змела його з палуби.

В каютах стояли скриньки з матроським майном, на мотузках сушилася білизна, на столиках перед люстерками лежало приладдя для гоління, знайшли навіть гроші та інші цінні речі. В капітанській каюті на столі лежав наполовину розтягнений акордеон, ніби хтось щойно грав на ньому, поруч — розгорнений зошит з нотами і золотий годинник. В кутку стояла швацька машинка з закладеним клаптем шовку, а на стіні висіло жіноче вбрання й сукенки маленької дівчинки. Морхауз не здивувався, бо знав, що з капітаном була дружина й дворічна донька. В каюті першого й другого офіцера залишився недоїдений сніданок. Неподалік лежав аркуш поштового паперу з заголовком: «Кохана дружино!» Офіцер написав тільки тих двоє слів, аж раптом сталося щось страшне й таємниче. Що перешкодило йому написати листа? Єдине певне: члени екіпажу всі як один покидали свої справи й квапливо залишили корабель в єдиному рятувальному човні.

З корабельного журналу можна було встановити, коли відбулася ця приголомшлива подія. Останній запис за 24 листопада. З нього дізналися — бриг був тоді в 110 милях на захід од Азорського острова Санта Марія. Але капітан Брігс мав звичай редагувати чорновики записів на

шкільній дошці, а потім заносив їх до журналу. На цій дошці знайшли повідомлення, що стосується 25 листопада. «Марі Селест» саме проходила за шість миль на північ од названого острова.

Що ж трапилося 25 листопада після восьмої години ранку? Від тієї фатальної миті корабель плив без екіпажу десять днів і опинився за сімдесят п'ять миль на схід од острова Марія, де зустрівся з вітрильником «Деї граціа».

Капітан Морхауз доставив на буксирі покинутий бриг до порту в Гібралтарі, де представники адміралтейства відразу ж почали розслідування. Не знайшовши жодного пошкодження в корпусі, суддя оголосив вердикт, згідно з яким матроси й офіцери добралися до спирту, впилися, убили капітана, його жінку й доньку, а потім на рятувальному човні втекли на борт іншого корабля, вдаючи з себе потерпілих од морської катастрофи. Підставою для цього висновку було те, що одне барильце із спиртом було відкрите й неповне. З'явилося навіть оголошення про розшук матросів-утікачів.

Однак цей висновок адміралтейства нікого не переконав. Жоден досвідчений морський капітан не повірив би втікачам, що вони потерпіли від морської катастрофи. До того, в Атлантичному океані саме тоді вже кілька тижнів панував спокій, і вітрильникам не загрожувала ніяка небезпека. Зрештою, моряки-втікачі повинні були б докладно розповісти про катастрофу і назвати затонуле судно, і тоді б виявилися підозрілі суперечності та пропуски в їхній оповіді. До того, кожен капітан, прибувши в найближчий порт, негайно б заявив про таку подію. Виникає запитання, чому бунтівники не затопили «Марі Селест», коли хотіли прикинутися потерпілими від морської катастрофи? Не могли вони висісти і на якомусь березі. В Атлантичному океані немає безлюдних островів, раніше чи пізніше хтось би помітив їх.

Передсмертне зізнання доктора Дж. Габакука Джефсона

Минуло понад тринадцять років, і дискусії про незвичайні пригоди «Марі Селест» майже припинилися. Та несподівано ця історія випливла знову й знову привернула до себе увагу. В січні 1884 року в «Корнхіл

мегезін» появилася стаття якогось доктора Дж. Габакука Джефсона. Він твердив, ніби був пасажиром на бригу «Марі Селест» під час того фатального рейсу й знає таємницю зникнення його екіпажу.

Чому тільки тепер вирішив повідомити про це? Він пробував розповісти все тринадцять років тому, але подія видалась невірогідною, й поліція у Ліверпулі та найближчі родичі не повірили йому й запідозрили, що він не сповна розуму.

Він затявся й замовк. А зараз відчуває наближення смерті і не хоче забирати таємницю з собою в могилу.

Джефсон, лікар за фахом, молоді роки віддав боротьбі за визволення негрів у Сполучених Штатах. Він навіть написав на цю тему брошуру під назвою «Оце твій брат». Коли вибухнула громадянська війна за скасування рабства, він вступив до якогось Нью-Йоркського полку й брав участь у кампанії проти південних штатів. В одній з битв був тяжко поранений; його стала доглядати стара негритянка, й він одужав. Прощаючись, бабуся вийняла з пазухи дивний амулет — людське вухо, вирізьблене з чорного, мов смола, каменю, і дала йому на щастя.

Через сім років після того випадку Джефсон захворів на легені, лікарі сказали, що його може врятувати тільки морське повітря. Джефсон вирішив подорожувати до Європи і найняв каюту на «Марі Селест».

На судні він застав десять матросів, серед яких було три негри, капітана, його дружину з дворічною донькою та ще двох пасажирів: молодого агента судноплавного товариства Хартона й мулата Горінга.

Той Горінг був людина незвичайна. В його обличчі вражало щось демонічне й відразливе. Кисть правої руки була геть покалічена, на ній не вистачало чотирьох пальців, одрізаних рівно, мов бритвою. Однак під час розмов з Горінгом перше неприємне враження зникало. Він був добре вихований, освічений, дуже розумний. Він знався буквально на всьому, вмів поводитись у товаристві й особливо добре розумівсь на навігації. Одне слово, доктор Джефсон був дуже радий, що зустрів такого цікавого супутника.

Їхні каюти розділяла тільки тонка дерев'яна перегородка. Якось уранці доктор Джефсон щойно звівся з ліжка — і нараз його оглушив постріл з пістолета. Куля пробила перегородку й застрягла в стіні саме там, де за хвилину до того лежала його голова. Перш ніж Джефсон отя-

мився, до нього вбіг Горінг і дуже вибачався, пояснюючи, що коли чистив пістолет, через неуважність натиснув на курок.

Увечері того самого дня до Джефсона зайшов капітан Брігс, він був у розпачі й сказав, що раптово щезла його дружина з донькою. Весь екіпаж став обшукувати кожний закамарок судна, голосно гукати, але у відповідь чувся тільки плюскіт морської хвилі та лопотіння вітрил. Може, дівчинка впала за борт і нещасна мати кинулась за нею в море? Але дивно, що ніхто цього не помітив і не чув їхнього крику.

Капітан зачинився у себе в каюті й не виходив звідти, тому перший офіцер мусив перебрати на себе командування кораблем. Одного дня капітан скінчив життя самогубством, вистреливши собі в рота.

Якось розмовляючи з іншими пасажирами, доктор Джефсон показав амулет, котрий дістав од негритянки. Горінг узяв його й, зневажливо посміхнувшись, хотів шпурнути за борт. Але негр-стерновий умить підбіг до нього, схопив за руку й став дуже схвильовано щось пояснювати. Потім забрав амулет і шанобливо подав доктору Джефсонові.

Тим часом настала тропічна спека, якої ніколи не бувало поблизу Португалії. Причина цього явища незабаром з'ясувалася зовсім несподівано, коли замість Португалії на обрії завиднілося африканське узбережжя. Корабель збочив з курсу всупереч стрілці компаса, а приголомшений офіцер уперто доводив свою невинність, вважаючи, що хтось зіпсував навігаційні прилади. Тоді доктор Джефсон пригадав, як кілька днів тому вони з капітаном зайшли до його каюти і застали там схиленого над апаратами Горінга, що дуже збентежився їхньою появою.

Того ж дня ввечері, коли доктор Джефсон вийшов на палубу, на нього напав Горінг з трьома неграми; вони повалили Джефсона на палубу й зв'язали мотузками. Така сама доля спіткала всіх білих моряків і пасажира Гартона. Потім чорні змовники покидали позв'язуваних жертв у морську безодню. Але коли Горінг збирався так само вчинити з доктором Джефсоном, негри одностайно запротестували. З голосної суперечки можна було зрозуміти — вони вважали доктора особою недоторканною, поскільки він володів амулетом.

Напасники поклали його в шлюпку й повеслували до берега, полишивши бриг «Марі Селест» напризволяще. На березі їх вітали дикими вигуками й стукотінням тамтамів натовпи негрів.

Довкруж великого майдану стояло багато хатин із пальмового гілля. Посередині було святилище з червоного дерева.

Доктора Джефсона в оточенні негритянських старійшин ввели до святилища. Стіни храму оздоблювали циновки й мушлі. Похмуре приміщення було порожнє, тільки посередині стояв великий бог з чорного каменю, одне вухо він мав одбите. Старий негр узяв у Джефсона амулет і приклав до голови статуї. Вухо прилягло так щільно, що ледве було видно злам. Побачивши це, негри радісно загаласували. Всі попадали на землю й віддавали шану священній статуї.

Від тої хвилини все селище вважало доктора Джефсона почесним бранцем. Його поселили в гарній хатині й добре харчували, але біля входу стояв вартовий, що не випускав його надвір.

Вночі Джефсона навідав Горінг і пояснив свою поведінку. Його батько був білий, а мати — негритянська рабиня. Коли батько помер, жорстокі плантатори засікли його матір на смерть, а йому за якусь незначну провину відрізали чотири пальці на правій руці. За ці кривди він поклявся страшно помститися білим. Протягом кількох років у Сполучених Штатах було вчинено ряд убивств, яких поліція не змогла викрити; винуватець тих злочинів — саме Горінг.

Останнім його вчинком мало бути знищення екіпажу «Марі Селест» і втеча до негритянського племені, з яким він здружився. Він мав намір створити в Африці велику негритянську державу й вести нещадну війну з білими гнобителями.

Ті плани дещо сплутав доктор Джефсон, який мав амулет. Історія цього кам'яного вуха була дивовижна. Кілька століть тому частина племені вирішила переселитися до іншої частини Африки. Залишаючи рідне село, негри відбили в бога одне вухо, щоб забрати з собою хоча б частинку священної скульптури. Та їх спіткала лиха доля—вони потрапили до рук торговців рабами й були вивезені до Сполучених Штатів. Таким чином, вухо врешті опинилося в старої негритянської рабині, котра доглядала доктора Джефсона.

Негри вірили: вухо поверне статуї людина, надіслана з неба, тому й оберігали доктора Джефсона, вважаючи його напівбогом. Горінг не приховував, що хоче стати негритянським царем і боїться конкуренції білого лікаря. Тому й вирішив допомогти йому звільнитись.

Вночі він одпровадив доктора Джефсона на берег, де той сів у шлюпку й виплив у море. З відстані він бачив у місячному світлі мулата, який подавав знаки руками, чи то на прощання, чи виявляючи востаннє свою ненависть до білих людей. Через п'five днів потерпілого помітили з якогось корабля й відвезли до Ліверпуля.

Сенсаційне повідомлення доктора Джефсона викликало загальне зацікавлення. В газетах і журналах зарябіло від статей, листів і полемік. Були люди, які довірливо сприйняли розповідь і звертались до уряду, аби вислав експедицію на розшуки мулата-злочинця Горінга. Інші, більш обережні, вимагали створити комісію, яка б докладно вивчила доктора Джефсона. Знайшлися й такі, що вважали всю цю історію звичайнісінькою вигадкою.

За кілька років дізналися, хто був автор розповіді. Виявилося: дивовижні пригоди «Марі Селест» вигадав для жарту творець Шерлока Холмса, Конан Дойл, котрий, напевно, нишком сміявся, що зумів обдурити багато тисяч читачів американської й англійської преси.

Одначе приклад був заразливий. У наступні роки з'являлися щоразу інші й щоразу невірогідніші показання вдаваних свідків катастрофи. Вони не могли дорівнятися Конан Дойлу ні фантазією, ні переконливістю фактів, тому їх легко викривали як містифікаторів.

Як було насправді?

Виясняти таємничу катастрофу узявся один з найвидатніших англійських фахівців у морських справах Локгарт. Він не шкодував ні праці, ані коштів, аби встановити всі факти і на підставі їх відтворити те, що могло трапитися на «Марі Селест». Він вивчив не тільки протоколи в Гібралтарі та Нью-Йорку, а й радився з багатьма фахівцями та розмовляв з найближчими родичами капітана.

Після кропіткого дослідження Локгарт дійшов висновку, що ключ до таємниці слід шукати в вантажі брига, який складався з тисячі семисот барилець спирту. Фахівці корабельних страхових товариств підтвердили: цей вантаж у нормальних умовах цілком безпечний, але надто висока температура може викликати вибух нагрітого спирту.

Як ми знаємо, барильце було відкрите й неповне. Це дало Локгартові підставу для відтворення усієї трагічної події. Хтось із моряків, очевидно, почув міцний запах спирту й побіг повідомити капітанові. Але поки він встиг щось зробити, в одному з барилець стався вибух, який вирвав люк.

Серед екіпажу зчинилася паніка. Кожну мить міг вибухнути весь вантаж, і судно з екіпажем розірвало б на шматки. Моряки поквапливо спустили шлюпку, сіли в неї і щосили веслували, аби якнайдалі відпливти од корабля. Потім на безпечній відстані чекали вибуху.

Тим часом нічого не сталося. Відкритий невеликим вибухом люк дав вільний вихід газам, що зібралися під палубою, і це запобігло катастрофі.

Перегодом екіпаж хотів повернутися на борт судна, та раптом знявся шквал, який погнав корабель з піднятими вітрилами далеко в море. Хоч моряки веслували з останніх сил, вони не змогли наздогнати його. В такому становищі не лишилося нічого іншого, як тільки попливти до найближчого острова Сан Мартін.

Цей острів відомий своїми бурхливими прибережними водами й небезпечними підводними рифами. Мабуть, перевантажена шлюпка не змогла перепливти через пінисті хвилі, розбилася об рифи й потонула разом з усім екіпажем.

Дальша доля „Марі Селест“

Нещасливий вітрильник ще дванадцять років залишався на морській службі, але дедалі більше занепадав. Моряки, як відомо, люди забобонні, неохоче наймалися на корабель з таким зловісним минулим. Тому він весь час переходив з рук до рук за меншу й меншу ціну, аж врешті потрапив до справжніх шахраїв. У січні 1884 року «Марі Селест» із застрахованим на велику суму вантажем розбилася на мілині поблизу острова Гаїті. Слідство показало: власники навмисне потопили судно з безвартісним мотлохом, аби одержати страховку. До змови прилучився американський консул, резиденція котрого була на Гаїті. Його втеча в глиб гаїтянських нетрів і гонитва за ним із собаками — це фінал, що міг би стати темою для окремого пригодницького оповідання.

ДИВНА ДОЛЯ ПОЛЯРНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

19 травня 1845 року вся Англія була схвильована. Цього дня досвідчений і відважний полярний дослідник сер Джон Франклін піднімав вітрила на своїх кораблях, аби знову податися в безмежність грізних, невідомих полярних вод. На лаштування експедиції витратили багато зусиль і коштів. Екіпаж складався із загартованих морських вовків, обізнаних з небезпеками Арктики.

Два чудово обладнані вітрильники «Еребус» і «Терор» були не дуже швидкохідні, але їхні широкі, округлі, міцні корпуси легко переборювали найбільші хвилі. Джон Франклін знав Льодовитий океан з попередніх експедицій. Він не раз бачив, як могутні крижини трощили китобійні судна, мов паперові човники, як айсберги, наче бритви, розтинали їхні корпуси. Тому він зміцнив свої трищоглові кораблі, пооббивав борти грубими дубовими дошками.

«Еребус» і «Терор», супроводжувані найкращими побажаннями всієї Англії, вийшли в море. Їхні чорні корпуси й білі вітрила зникли за синім обрієм — і з тої хвилини не було про них ніякої чутки. Три роки англійські власті спокійно чекали, покладаючись на досвідченість Франкліна, який не раз виходив цілим з найгірших полярних пригод.

З часом громадськість занепокоїлася, стала обурюватись і дорікати адміралтейству за його неповороткість. Щоразу гучніше й настирливіше лунало запитання: яка доля спіткала експедицію Франкліна й чому ніхто не поспішає їй на допомогу. Бездіяльність властей ледве не спричинилася до міжнародного скандалу.

І тільки в 1848 році спонукуване громадською думкою адміралтейство стало покваплико висилати експедицію за експедицією на пошуки екіпажу. Кілька експедицій були створені на кошти, зібрані приватними особами. Приятель Франкліна сер Джон Росс, дарма що мав сімдесят три роки, сам вирушив у небезпечну полярну подорож. Протягом п'яти років шукали Франкліна по островах і протоках Льодовитого океану, найняли провідника-ескімоса, обшукали береги. Все було марно — два трищоглові кораблі разом з екіпажем із ста міцних матросів ніби розтанули в крижаному безгомінні.

Врешті, змирилися з думкою, що Франклінова експедиція скінчилася катастрофою. Адміралтейство викреслило кораблі «Еребус» і «Терор» з морських реєстрів, а їхній екіпаж — з службового списку моряків. Англійська громадськість мало-помалу забула про Франкліна та його товаришів.

Минуло кілька років. В адміралтейських конторах розпечатували щоденну пошту. Один з офіцерів схилився над листом від моряка, на прізвище Джемс А. Шор. Невідомий автор досить неграмотно писав у ньому про дуже хвилюючі речі. Перебуваючи у Квебеку, він зайшов до портової пивниці й почув там плітку, нібито капітан англійського брига Едвард Ковард разом зі своїм помічником Робертом Сімпсоном побачили в 1851 році Франклінові кораблі поблизу Ньюфаундленду. Новина була невірогідна, проте лист помандрував через окремі інстанції на стіл до адмірала.

І тут відбувається типове явище безсмертної бюрократії. Адмірал обурився, що якийсь моряк насмілився писати безпосередньо до його відомства. Він навіть продиктував відповідь, у якій, не звернувши уваги на повідомлення, покартав нещасного кореспондента за те, що той порушив субординацію і не звернувся до свого безпосереднього начальника. В моряка, звісно, зникло бажання далі перейматися пліткою, почутою випадково у портовій пивниці.

Та незабаром звістка про лист проникла через стіни адміралтейства й стала кружляти по Лондону. Преса вдарила на сполох. На голови морських чиновників обрушилися громовиці, тим паче, що незадовго перед цим вони стали загальним посміховиськом, закупивши величезний транспорт матроського взуття, в якому виявилися черевики тільки на ліву ногу.

Бюрократи вдруге пробудилися зі сну й, нарешті, почали розслідування. Треба було за будь-яку ціну вислухати капітана Коварда й першого офіцера Сімпсона. Однак вони тоді були в морі. Ковард мав зайти до Венеції, а Сімпсона чекали на іншому судні в ірландському порту Лімерік. Висланий по Сімпсона слідчий офіцер врешті наздогнав його в порту і запротоколював свідчення. Коварда допитав англійський консул у Венеції.

Сімпсонова розповідь прозвучала сенсаційно. У квітні 1851 року бриг «Реновейшен» під час рейсу з Лімеріка до Квебека пропливав повз величезну крижину поблизу Ньюфаундленду. Віддаль між ними дорівнювала хіба що трьом морським милям; повітря було прозоре, море спокійне; видимість дуже добра. Сімпсон уважно придивився до крижини й злякався, побачивши на ній два трищоглові кораблі. Один з них лежав на борту, а другий стояв рівно на кілі. Виразно видніли чорні борти й щогли з такелажем, без вітрил. Сімпсон одразу покликав вахтових матросів, які підтвердили його спостереження. Всі знали про трагічну долю Франкліна, тому вирішили, що мають справу з загиблими кораблями «Еребус» і «Терор». На суднах не було ніякого руху, з чого зробили висновок, що команди покинули їх.

Перший офіцер побіг до капітанської каюти, де на койці лежав у гарячці хворий Ковард. Він розповів йому про те, що бачив, але капітан тільки застогнав і пробурмотів: «Мене це не обходить». Сімпсон вернувся на палубу й не знав, з чого почати. Розумів, що як моряк він зобов'язаний наблизитись до крижини й оглянути покинуті кораблі. Може, дістане там якісь цінні відомості про долю загальновідомої полярної експедиції. Але капітан суворо наказав йому не сходити з курсу. Тому разом з іншими моряками він майже годину спостерігав за крижиною на віддалі, аж поки верхівки щогл зникли за обрієм. Сімпсон зробив ескіз, на якому точно зобразив розміщення кораблів.

Повідомлення Сімпсона викликало в Англії хвилю великого обурення. Всі довідалися про нечуваний, безприкладний випадок порушення морського закону, що зобов'язує капітанів поспішати на допомогу розбитим кораблям. Крім того, було легковажно знехтувано єдиною нагодою отримати будь-яку інформацію про долю Франкліна. Все свідчило про те, що кораблі покинуто добровільно, може, Франклін залишив у каюті записи або й корабельний щоденник.

Розповідь капітана Коварда запротокольовано в англійському консульстві у Венеції. Він не заперечив, що його бриг проминув пливучу крижину з застряглими в ній кораблями, коли він лежав хворий. Але в одній на перший погляд неістотній подробиці була розбіжність із оповіддю Сімпсона та інших членів екіпажу. Ковард категорично твердив, ніби, незважаючи на гарячку, він піднявся на палубу й особисто перевірив Сімпсонів рапорт. Крім того, він запевняв, наче в той час їх переслідувала висока хвиля, яка утруднювала плавбу, а це теж суперечило свідченням його підлеглих.

Чому капітан Ковард говорив неправду? Ясна річ, він розумів свою тяжку провину й знав, чим це йому загрожує. Не кажучи вже про втрату капітанських прав, звинувачення в боягузтві, в кращому випадку — недбайливості — могло на все життя знеславити його. Як видно з уривка протоколу, ця брехня потрібна була йому для самозахисту.

«— Чому ви не відреагували на Сімпсонів рапорт?

— Навпаки, я відреагував. Коли Сімпсон пішов, я зійшов на палубу й через підзорну трубу оглянув судна. Я заявив тоді, що це були тільки остови, розтрощені крижаними завалами.

— Ви напевне знали про загиблу експедицію Франкліна, то чи не спало вам на думку, що навіть на тих остовах можна було знайти надзвичайно цінні докази?.. Чому ви не послали шлюпки з матросами?

— Море тоді було дуже бурхливе, я не хотів ризикувати життям свого екіпажу».

Тим часом з'явився незвичайний доказ, він викрив брехню капітана й повністю підтвердив розповідь Сімпсона. Шкіпер якогось китобійного судна показав примітивний малюнок, одержаний від ескімоса, котрий зі свого каяка теж побачив на крижині два кораблі. Малюнок був такий

самий, як ескіз першого офіцера; однак важливіше було те, що намальовані ескімосом кораблі не скидалися на розтрощені корпуси.

Що в капітана Коварда було нечисте сумління, свідчить ще одна обставина. Про зустріч у північних водах із двома покинутими кораблями він не згадав у корабельному щоденнику, де звичайно записували значно маловажніші події, й не доповів про неї у своєму порту. Капітанові, гадали всі, не уникнути кари. Та серед цих багатьох незвичайних подій сталося так, що морський суд зняв з нього вину, хоч у вироку не приховав зневаги до нього.

Капітан Ковард нікому не пояснив свого вчинку. Йому нічого не заважало виконати основний людський обов'язок, який єднає моряків в одну сім'ю. До того, виявлення Франклінових кораблів, що їх уже кілька років розшукував увесь британський флот, могло принести йому славу й грошову нагороду. Чому він не скористався такою нагодою?

Ковардова поведінка залишиться назавжди нерозгаданою. До певної міри її можна пояснити хворобою — висока температура на якийсь час позбавила капітана змоги прийняти ясне й невідкладне рішення. Але Сімпсон дуже добре знав свого капітана й пояснив його поведінку інакше. Він розповідав, що в час рейсів у північних водах Ковард кожного разу був хворобливо знервований. Він панічно боявся крижаних гір, боявся, що корабель потрапить у лещата нагромаджених крижин, таких грізних в епоху вітрильного судноплавства. Тому прагнув якнайскорше вибратися з тих місць і суворо заборонив відхилятись од визначеного курсу й витрачати час на вмерзлі в крижину трищоглові кораблі.

Ще довго міркували, яка була дальша доля безлюдних кораблів, що дрейфували серед хвиль. Чи вони розпалися на шматки, чи їх розтрощили крижані гори? Моряки, які знали надзвичайно міцну будову їхніх корпусів, припускали — багато років вони ще блукали по Атлантичному океані. В 1907 році, тобто майже через п'ятдесят років, з французького пароплава побачили на крижині якийсь корабель старого типу. Це схвилювало весь світ. Преса пригадала долю Франкліна й аферу капітана Коварда. Чи мав щось спільного цей корабель з відомою полярною експедицією? Рапорт французького пароплава додав ще одне запитання до багатьох запитань без відповіді.

Безперечно, кораблі полярної експедиції були непошкоджені і їх по-

кинули добровільно. Але що сталося з Франкліном і його товаришами? Чому вони залишили судно й куди пішли? 1857 року англійський капітан, на прізвище Фокс, виловив з моря пляшку з лаконічною запискою — пером, певне, водила заклякла з холоду рука. В ній сповіщалося: екіпаж висів 12 серпня 1848 року на острові Короля Вільяма; до 11 червня 1849 року, тобто за одинадцять місяців, там померли: Джон Франклін, десять офіцерів і п'ятнадцять матросів. Але, незважаючи на старанні пошуки, на острові Короля Вільяма їхніх могил не знайдено.

А в цей час в англійських портах почали ширитися дивні чутки. Китобої, що поверталися з Арктики й знали ескімоську мову, розповідали, ніби тамтешні племена мають якісь відомості про Франкліна. Один старий ескімос прохопився перед якимсь китобоєм, що серед Франклінових людей виникали бійки й почалося людоїдство.

Заступник Франкліна Коз'є, здається, жив ще багато років серед північних племен, перейнявши їхній одяг і звичаї. Скидається на те, що він не хотів повертатися в цивілізований світ, хоча ескімоси згодні були допомогти йому в цьому.

Нарешті вибухнула найбільша сенсація. Якийсь Мак Клінток натрапив у північних водах на човен. У ньому він знайшов два людські скелети й дві рушниці. Дослідження показали — то були чоловіки, які застрелились. Дійові особи тієї драми, може, належали до експедиції Франкліна. Це підтверджували такі обставини, як місце, де знайшли човен, і те, що в жодному порту немає відомостей про зникнення двох озброєних моряків.

На це повідомлення обізвалась сім'я Коз'є з його останнім листом з Півночі. Перший офіцер Франкліна якось загадково писав у ньому про «великі клопоти, які йому боком вилазять». Хоча зауваження було стисле, воно дає підставу припускати: серед членів експедиції виникли серйозні незгоди й розбіжність у поглядах, вони призвели до розкладу екіпажу та його загибелі в північній крижаній пустелі.

ЗМІСТ

Для середнього шкільного віку

Косидовский Зенон

КОНИ ЛИСИППА

(На украинском языке)

Редактор *І. Г. Сидоренко*
Художній редактор *Г. Ф. Мороз*
Технічний редактор *Ф. Н. Резник*
Коректори *З. І. Калиниченко,*
Р. М. Зарембовська

Здано на виробництво 22. XI. 71 р.
Підписано до друку 26. I. 72 р.
Формат 70×84[1]/16. Фіз. друк. арк. 12.
Обл. вид. арк. 10,26+16 вкл. (1,01)
=11,27. Умовн. друк. арк. 13,08+16
вкл. (1,99)=14,17. Тираж 30000.
Зам. 1265. Папір № 1. Ціна 59 коп.

Видавництво «Веселка», Киї
Басейна 1/2.

Друкоофсетна фабрика «Атлас»
Комітету по пресі при Раді Міністрів
УРСР. Львів, Зелена, 20.

59 коп.

